

Editor in Chief

Agata Górny

Associate Editor in Chief

Aleksandra Grzymała-Kazłowska

Managing Editor

Renata Stefańska

Editorial Board

Piotr Koryś

Yana Leontiyeva

Magdalena Lesińska

Stefan Markowski

Justyna Nakonieczna

Aneta Piekut

Paolo Ruspini

Brygida Solga

Paweł Strzelecki

Anne White

Advisory Editorial Board

Marek Okólski, Chairman

SWPS, UW, Warsaw

Olga Chudinovskikh

MSU, HSE, Moscow

Barbara Dietz

IOS, Regensburg

Boris Divinský

Bratislava

Dušan Drbohlav

ChU, Prague

Elżbieta Goździak

GU, Washington, CeBaM, Poznan

Agnes Hars

Kopint-Tárki, Budapest

Romuald Jończy

WUE, Wrocław

Paweł Kaczmarczyk

UW, Warsaw

Olga Kupets

NaUKMA, Kyiv

Solange Maslowski

ChU, Prague

Ewa Morawska

UE, Essex

Mirjana Morokvasic

CNRS, Paris

Jan Pakulski

UTAS, Hobart

Dorota Praszalowicz

JU, Cracow

Krystyna Romaniszyn

JU, Cracow

John Salt

UCL, London

Dumitru Sandu

UB, Bucharest

Krystyna Slany

JU, AGH, Cracow

Dariusz Stola

PAS, CC, Warsaw

Cezary Żołędowski

UW, Warsaw

ISSN 2300-1682

Editorial office: Centre of Migration Research, Banacha 2b, 02-097 Warsaw, e-mail: ceemr@uw.edu.pl

© Copyright by Centre of Migration Research, Polish Academy of Sciences, Warsaw 2013

Contents

Vol. 2, No. 2, December 2013

Articles

Joanna Nestorowicz

- Do Networks Do the Works? Towards Recognising (and Solving) a Migration-Entrepreneurship Conundrum* 5

Vladimir Mukomel

- Labour Mobility of Migrants from CIS Countries in Russia* 21

Zuzanna Brunarska

- Współczesne migracje na obszarze poradzieckim przez pryzmat koncepcji migracji poimperialnych [Contemporary Migration on the Post-Soviet Area from the Perspective of the Concept of Post-imperial Migration]* 39

Patryk Pleskot

- Nietrafne klasyfikacje? O przydatności teorii migracyjnych w badaniu polskiej emigracji lat 1980. (na przykładzie Australii) [Inaccurate Classifications? The Usability of Migration Theories in the Research of Polish Migration in the 1980s (an Australian Example)]* 55

Patrycja Matusz Protasiewicz

- Rosnąca rola poziomu lokalnego w kreowaniu polityki integracji imigrantów w Unii Europejskiej [The Growing Role of the Local Level in the Development of Immigrant Integration Policy in the European Union]* 75

Dorota Osipovič

- ‘If I Get Ill, It’s onto the Plane, and off to Poland.’ Use of Health Care Services by Polish Migrants in London* 98

Book reviews

Anna Gawlewicz

- Torben Krings, Elaine Moriarty, James Wickham, Alicja Bobek, Justyna Salomońska (2013), New Mobilities in Europe: Polish Migration to Ireland Post-2004* 115

Roxana Barbulescu

- Remus Gabriel Anghel (2013), Romanians in Western Europe. Migration, Status Dilemmas, and Transnational Connections* 117

Anna Kordasiewicz

- Izabela Szczygielska (2013), Migracje zarobkowe kobiet oraz ich wpływ na funkcjonowanie rodzin [Labour Migration of Women and its Impact on the Functioning of the Family]* 121

Małgorzata Radomska

- Ian Goldin, Geoffrey Cameron, Meera Balarajan (2011), Exceptional People: How Migration Shaped Our World and Will Define Our Future* 124

Do Networks Do the Works? Towards Recognising (and Solving) a Migration-Entrepreneurship Conundrum

Joanna Nestorowicz*

On the one hand, research shows that immigrant entrepreneurs find support for their business among other immigrants, within immigrant enclaves. On the other hand, the economic theory of industrial organisation clearly suggests that business concentration is detrimental to profits, which in turn creates disincentives for potential newcomers. This article aims to find an answer to this conundrum. It asks three questions: is business competition present at all among immigrants? If yes, then is it the market mechanism that reconciles the existence of immigrant business solidarity with immigrant business competition? And what determines the fine line between generating positive and negative externalities for other immigrant businesses? Through an analysis of migration networks among immigrant businessmen, this research concludes that both processes might in fact occur. The factor that determines whether it is one or the other is the specificity of the industry in which a given business operates.

Keywords: immigration, entrepreneurship, migration networks, industrial organisation, competition

Introduction

There exists a conundrum in the literature on the economics of immigrant entrepreneurship, arising from the opposing implications of two strands of literature. One is the discourse on ethnic entrepreneurship found in socio-economic studies of migration. The second is the grand economic theory of industrial organisation. Both perspectives consider the effects of high concentrations of businesses on new business creation. Each offers a different intuition as to the directionality of this relationship, however.

Works in the field of immigrant entrepreneurship propose that relatively high concentrations of co-ethnics in given localities (labelled as ethnic enclaves, niches, or economies) allow entrepreneurs to gain access to labour and financing, which are prerequisites for a successful start-up. People of common cultural heritage can also be a possible source of increased demand for traditional products and services. Some authors have relaxed the spatial concentration requirement. They claim that enclaves do not necessarily need to denote a place, but may consist of ‘networks of communal solidarity’ (Auster, Aldrich 1984: 53) that can be spread

* Centre of Migration Research, University of Warsaw. Address for correspondence: j.nestorowicz@uw.edu.pl.

out across distant areas. This communal solidarity could increase survival rates of immigrant businesses by providing support and stability in the form of preferential loans, business sites, supplies, etc.

In the context of favourable, business enabling, and stimulating interconnections between enterprises, the theory of industrial organisation provides counterarguments to those posed by theorists of ethnic entrepreneurship. Models of competitive markets imply that the more competition a firm faces, the smaller is its market power, i.e. the ability to set the price above marginal costs and gain substantial profits (Carlton, Perloff 2005). The opportunity of making a profit creates an incentive for other companies to enter the market. In the long run, assuming that all the incumbents and entrants are identical in terms of their marginal and average cost of production and that they employ only a small fraction of the factors of production, an equilibrium price is reached which implies zero profits. Incentives to enter the market disappear.

Though empirical studies recognise the notion of immigrant solidarity, immigrant business competition is a much less researched topic. Thus, in light of the conceptual paradox described above, this article asks the following questions: does business competition occur at all among immigrants? If yes, then is it the market mechanism that reconciles the existence of immigrant business solidarity with immigrant business competition? And what determines the fine line between generating positive and negative externalities for other immigrant businesses? Given the vast array of possible interweaving factors which affect the market-cum-social behaviour of entrepreneurs, it is beyond the scope of this study to provide a complete answer to the posed questions. The paper rather focuses on market-related opportunity structures which are considered a critical, though of course not the only relevant circumstance.

In seeking to answer these questions, this article will take a migration networks perspective. This approach is well suited for the task, as it considers a mechanism that is indirectly though strongly related to the notion of immigrant business clustering. By exploring whether migration networks are in operation in the immigrant business environment, it is possible to gain insight into both the support systems hypothesised by migration researchers and into the potential competition effects envisaged in economic theory. Importantly, researching migration networks rather than the structure of industries and modes of business operation is methodologically feasible.

I limit the scope of the research to exploring case studies of the incorporation of Indian immigrants on two foreign markets, in Poland and in Belgium. The choice of Indian immigrants is determined by their long-lasting migration traditions which nowadays result in a large and active Indian diaspora. In such a context, exploring migration networks need not consider the level of their development, a factor which could affect the results. What is more, existing empirical observations concerning the Indian community abroad point to their relatively strong involvement in entrepreneurial activity (Aldrich, Waldinger 1990; Bates 1994). Examining Poland and Belgium as host markets for Indian entrepreneurs was also dictated by methodological considerations. On the one hand, these two countries are similar in terms of being non-English speaking and to a similarly large extent creating an alien environment for Indian immigrants. On the other hand, they are very different in terms of socio-economic development levels, including market maturity and social attitudes towards foreigners. The similarities and differences between the two considered markets enabled the identification of the role of structure and agency in the outcomes of Indian immigrant entrepreneurs residing in these countries. The nature of the research topic reinforced the need to use qualitative research methods. Field work consisted of 30 semi-structured interviews, half of which were carried out in Belgium and the other half in Poland. Due to the specific geographic context of the presented research, the conclusions derived from this study should be treated with some caution, however.

What I primarily observed in the case of the two destination countries was that the existence of networks varied across different groups of Indian entrepreneurs. Nevertheless, immigrant business competition was generally present in both countries. However, some respondents stressed the importance of support, solidari-

ty and relational contracting, while others emphasised the power of the market as the main determinant of success in business. Despite the fact that business profitability seemed of secondary importance in the former case, the strategy was actually found to be purely business-oriented. In the latter strategy, though immigrant solidarity seemed of lesser value, enterprises were nevertheless established in close proximity. The conducted interviews showed that business sector specificity is the factor responsible for these outcomes.

The following section will present a review of literature which associates the theories of ethnic enclaves and of industrial organisation with migration networks. Further, I will describe the conceptual details of the beneficial and detrimental role of networks for immigrant business start-ups. A section discussing the methodology of the conducted study will follow. The next section will present qualitative evidence pointing to a possible solution to the said conundrum in the studies on immigrant entrepreneurship. A brief summary and concluding remarks close the text.

Theoretical approach

This paper builds upon two strands of literature concerning: 1) migration as a process of international mobility associated with recognisable settlement patterns of entrepreneurs, and 2) entrepreneurship as the acquisition and management of scarce and rivalrous resources. The common denominator for these streams of thought is the concept of migration networks. Though there is little mention of networks in the first context, they inevitably form what are known as immigrant (ethnic) enclaves. In turn, ethnic enclaves potentially operate under the condition of market competition, i.e. competing for greater market shares. This section will thus first describe the notions of ethnic enclaves¹ and market competition, to then move to conceptualising the link between networks and these two notions.

The enclave economy

The enclave economy hypothesis was developed by Wilson and Portes (1980), on the basis of a claim that there exists a third alternative to the postulated primary and secondary labour markets (see: Doeringer, Piore 1971; Piore 1979). Wilson and Portes claim that, from the immigrant entrepreneurs' point of view, hiring labour from within the same immigrant community results in opportunities for expansion due to privileged access to markets and labour or immigrant solidarity and the obligation of reciprocity. The authors say that two conditions need to be fulfilled for the development of immigrant enclaves to occur: 1) access to sufficient start-up capital (either through immigrant linkages or through connections with the home country) and the presence of entrepreneurial skills among some people belonging to the immigrant population, and 2) the renewal of the labour force within the enclave through immigration. It is here that the first link between enclave economies and migration networks appears.

Auster and Aldrich (1984) revise Wilson's and Portes' (1980) approach, considering enclaves as spatial entities on the one hand (where the entrepreneurs can, better than mainstream businessmen, respond to the local customers' ethnic tastes), and on the other hand, as 'networks of communal solidarity' (Auster, Aldrich 1984: 53). In yet another empirical revision of the original concept, Sanders and Nee (1987) confirm that, indeed, functioning within an enclave economy may be beneficial for immigrant entrepreneurs. The idea that within immigrant enclaves, people can benefit from the opportunities that exist within the network of co-ethnics was also present in the work of Zhou and Logan (1989), who have further studied the enclave economy by exploring the case of the Chinese in New York City. They find support for the positive view of the enclaves' role, specifically with regard to the upward mobility of immigrants *via* enhanced opportunities for self-employment. Waldinger (1993) again points out the role of networks in enclave formation and opera-

tion. He proposes including 'training systems' (Waldinger 1993: 447) as a critical feature, which allows both ethnic employers and employees to reduce the risks of investing in worker training *via* network hiring.

More recently, Werbner (2001) has highlighted the enclave economy hypothesis. She sets aside the relative wage, human capital and labour market issues to focus instead on the organisational and industrial features of the enclave economy. Referring to theories of industrial clustering, Werbner proposes to define the enclave economy as a networked cluster of ethnic-owned firms producing certain goods, together with other ethnic-owned firms which provide services to the cluster. Thus, as she claims, the firms do not need to be spatially concentrated in the strict sense of space, but it is sufficient that they exist within a common social space of networks and flows of goods and services (ref.: Greve, Salaff 2005). Precisely this link between the operation of immigrant economies and the clustering of immigrant firms is the topic under investigation in this paper. For the design of the research, it is important to consider the nature of the goods that ethnic economies specialise in, as this seems crucial to understand how these economies operate and might hold the key to explaining the contradictory findings. Werbner also adds to the enclave economy hypothesis the idea that just as enclaves may support entrepreneurship and enhance opportunities for business development, they may also make the economy more vulnerable to market shocks.

Market competition

On the one hand, the economics of immigration recognises the phenomenon of clustering of immigrant firms, including physical clustering. It concludes that such clustering creates conditions beneficial for the development of businesses. The economics of industrial organisation, on the other hand, claims that the clustering of businesses is detrimental to profits, and accordingly creates disincentives for business enterprise. Having outlined the rationale behind the first statement above, the following section will describe the logic of industrial organisation. In doing so, this section will rely on a standard economic model of a competitive market (based on Carlton, Perloff 2005).

The presumption that higher competition decreases firms' incentives to enter the market is deduced from a standard economic analysis of a competitive market. A representative firm in such a market is a price-taker, i.e. it takes the market price as given and decides only on the quantity to be produced, factoring in its costs of production. In deciding on the quantity to be produced, the firm aims to maximise the difference between its revenue and its costs. If the price is high enough, in the short run the firm can make substantial profits.

Attainable profits create incentives for other firms to enter the market. As they do so, the supply rises and prices fall. Under such circumstances, firms that were already present in the market need to reduce their production to avoid incurring loss. The decrease in production is at the expense of the (excess) profits. The process of new firms entering the market is expected to continue as long as the market price is higher than the costs of production. At the point where no profit can be made and the price equals average costs of production, incentives for new entrants cease to exist. At that point a long-term equilibrium is reached where no firm wants to enter the market, and none of the incumbents wants to shut down. Supply matches demand. It is in this long-term scenario that this paper seeks the intuition underlying the posed research questions.

Despite its quite straightforward prediction that business congestion on a given market results in a price-cutting effect that can potentially discourage incumbents from creating a network effect, i.e. discouraging other firms to enter the market, what rationale does the theory of industrial organisation find behind the empirically observed existence of immigrant enclaves? First, a given market might exhibit the properties of what is known as a competitive fringe (Carlton, Perloff 2005). Second, cluster-like spatial distributions of firms could result from the existence of a market size effect, due to consumers' taste uncertainty (Konishi 2005).

The first case assumes that there exists a structure with a dominant firm which is a price setter. Other firms, being price takers and behaving as in a regular competitive environment, constitute the competitive fringe. In such a scenario, especially the dominant firm might have incentives to encourage minor new companies to enter the market as that could strengthen its position and at the same time diffuse the market power of the competitive fringe.

The second case finds the rationale behind the fact that consumers are not conscious about their exact preferences as to the products they want to buy. They may also have incomplete information about the possible substitutes offered on the market. In either case, consumers may find it beneficial to have a number of firms offering similar products in one place as this increases the probability that they will actually find the product they are interested in. Examples of such clusters can be shopping malls, groupings of car dealers, warehouses with construction materials, etc. Given certain travel expenses, the larger a market offering substitutable products, the higher the probability that an undecided buyer will find the sought-after good. This increases the pool of potential customers and may lead to relatively high profits, even if the market is diffused among a relatively large number of companies.

What is important for this research is that neither the idea of a competitive fringe nor the market size effect rejects the fact that competition is detrimental to profits. This leaves the main question behind this research unanswered: what determines the fine line between generating positive and negative externalities to other immigrant businesses?

Migration networks

On the one hand, the theory of industrial organisation clearly does not recognise the specificity of immigrants and their potential needs during the process of incorporation into the destination economy. On the other hand, the immigrant enclave hypothesis seems to neglect the notion of business competition, creating a picture of immigrants as cooperative rather than competitive businessmen. There are three reasons why immigrants could be more cooperative than natives: 1) immigrants, as newcomers socialised into a different business culture, require more support and have a greater need for information which is most successfully satisfied by other immigrants; 2) immigrants may treat the native businessmen as ‘the other’ with whom they engage in competition over the market, strengthening at the same time their intra-community ties; 3) due to limited resources, immigrants may be inclined to engage in relational contracting, i.e. to create internalised incentives for parties to commit to a business agreement (Glaeser, Laibson, Sacerdote 2002). By pursuing all three of these strategies, immigrants hypothetically take advantage of migration networks.

The role of networks in the process of migration is widely recognised. The facilitating role of such webs has been emphasised by e.g. Choldin (1973) and later by Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor (1993). A formal model of network formation and operation has been developed by Chau (1997). In these conceptualisations, migration networks are defined as ties between migrants, non-migrants and former migrants. The inter-relations can be based on familial, ethnic or other types of group belonging. Networks are said to facilitate mobility because they lower the risks and costs associated with migration and at the same time increase the potential net returns to migration (Choldin 1973; Massey *et al.* 1993; Baycan-Levent, Gülümser, Kundak, Nijkamp, Sahin 2006). Social capital obtained through membership in a migration network can be utilised by migrants to gain support in the destination country. Networks also provide access to information prior to departure and may be influential in migrants’ decision-making process.

It has been noticed that migration networks strengthen the characteristic of self-perpetuation of a migration flow. Every additional person involved in the network will provide a number of extra links to other individuals, thereby increasing the social capital of the network as a whole. Non-migrants within these structures

represent potential subsequent movement, as they can rely on the friendship, kinship and other linkages in the destination country for assistance and access to job opportunities. Following this concept, Massey *et al.* (1993) argue that migration should be thought of as a self-sustaining diffusion process. Opposed to general equilibrium theories, migration dynamics understood in such a manner yield quite different outcomes.

As stated: *once begun, international migration tends to expand over time until network connections have diffused so widely in a sending region that all people who wish to migrate can do so without difficulty; then migration begins to decelerate* (Massey *et al.*, 1993: 449-450). However, by following the entrepreneurship-oriented approach the statement above may be developed further. It seems possible that if migration is for some reason facilitated, then the threshold of a decreased momentum would be set at the level of host market saturation, in terms of a given sector. The emphasis would not be on the supply side, but rather on the demand side of a migration process. The intuition behind taking such a perspective lies in the fact that, in terms of the development and institutionalisation of networks, current research recognises that with time, cross-border migration becomes more and more independent of the structural and/or personal factors which initiated the process (Massey *et al.* 1993: 450). In case of immigrant self-employment, the main pull-factor for international mobility is found in certain business opportunities in the sense that they are a necessary, though clearly not a sufficient factor of business creation. Locations that stop creating incentives to establish an enterprise are potentially on a short list of unattractive migration destinations.

Aside from the benefits of migrant networks, such networks may also play a limiting role. It is commonly described as 'channelling', due to the fact that a network may narrow the scope of options that a potential migrant can choose from, possibly leading to a suboptimal solution. Some argue, however, that the cost of obtaining full (or more complete) information on one's alternative opportunities abroad is so high, that becoming informed about a less profitable destination but at a very low cost remains a rational choice.

In the context of networks as a source of information, they may be highly significant in the case of migrant self-employment (Baycan-Levent *et al.*, 2006). This can be due to the entrepreneurs' need for more extensive knowledge concerning the destination and support necessary to establish a business in a foreign country. Whether this actually happens, though, is determined by the notion of competition among immigrant firms, as sharing knowledge may disfavour the informant in relation to the person he or she supports, as has already been indicated in the context of the theory of industrial organisation.

Given the role that networks potentially play in forming ethnic economies on the one hand and in creating market competition on the other, and seeing how networks are easily operationalised as meaningful interconnections (having practical implications) between immigrants, it is through the lens of migration networks that the posed research questions will be answered.

Data and methodology

For the purpose of this study, following the approach of Greenfield *et al.* (1979; in: Aldrich, Waldinger 1990) entrepreneurs are defined operationally as owners (co-owners) and, at the same time, as managers of a business. The scope of the research is limited to exploring case studies of the incorporation of Indian immigrants in two foreign markets, in Poland and in Belgium. As indicated in the introduction, the choice of Indian immigrants is determined, first, by their longstanding migration traditions and the development of a large and active Indian diaspora. Second, the Indian diaspora has been recognised for its strong involvement in entrepreneurial activity (Aldrich, Waldinger 1990; Bates 1994). Poland and Belgium were selected as the destination countries on account of their diverse opportunities, which allows the interpretation of the results to go slightly beyond a simple case study. The nature of the research topic reinforced the need to use qualitative research methods. Field work consisted of 30 semi-structured interviews, half of which were car-

ried out in Belgium and the other half in Poland. The interviewees were purposefully selected and therefore one cannot assume the properties of large-scale representative studies.

Poland and Belgium differ from each other in terms of their business climate, which is much friendlier in the latter country. They are also different in that Belgium has a much larger Indian community, specialising to a large extent in the diamond industry. Indians in Poland operate mainly in the textile business, especially in the trade of textiles, and at the time of the research not more than a few hundred Indian nationals were residing in the country. Contrary to Belgium, Poland is also to a much lesser extent English speaking, though this observation mainly applies in relation to the Flemish part of Belgium. Belgium's geographical position in Europe can also be viewed as an advantage. The more 'peripheral' position of Poland implies a larger potential for business development, however. A much less mature market and a relatively poorer level of integration with the global economy create opportunities for business development which have already been taken advantage of in countries such as Belgium. Aside from these differences, from the perspective of India as a sending country, Poland and Belgium share some common features as well. Their geographic distance from India is fairly similar and so are their immigration policies, especially since Poland joined the Schengen Area in May 2007. Embedded in a European socio-cultural context, Poland and Belgium may be also perceived as equally distant from India on a socio-cultural level.²

The process of finding respondents was similar in both locations, though it was much more difficult to establish contacts in Belgium. One of the reasons is that Indians in Belgium are clustered in the diamond industry, the nature of which makes potential respondents cautious as to with whom they talk and about what. Interviewees were mainly found through contacts provided by the Indian Embassies and Indian associations in Poland and Belgium. Contacts with some respondents were established through personal relations with third persons. Further connections were generated by means of a snow-ball sampling technique. In order to prevent a situation in which all the contacts came from a single source, different starting points were used (Antoniewski, Górny, Koryś, Kosmala 2000). The final sample represents the weight of at least the major industries of economic activity of the selected group quite well. The results were analysed in the search for common characteristics, yet without disregarding traits not falling into the scheme.

The main research method used is an individual structured interview. The approach of Babbie (1997) was followed in designing the interview guide. The interview was carefully composed in view of the main research questions, namely: under what conditions do Indian entrepreneurs in Belgium and Poland use the functions of networks? The interview guide was divided into several sections, each dedicated to a specific stage of the migration process and inquiring into the role of migration networks at that stage: 1) destination selection, i.e. push and pull factors for migration, motivation, potential channelling role of migration networks; 2) the migrant's personal relations with other migrants and non-migrants (both natives and persons in the country of origin) and how these relations affect the process of business establishment at the destination; 3) the migrant's business strategy in light of the obtained information and support, including individual strategies of dealing with threats and taking advantage of opportunities on the local market.

Results

The first observation from the analysis of the gathered qualitative material was that the utilisation of networks in Poland and Belgium differs greatly. In Poland networks are almost absent in the process of the immigrants' incorporation into the host labour market:

They [incumbent Indian entrepreneurs] were not helpful. They thought that I am a new guy and I will compete with them. That was what I expected. The same was in Moscow, it was the same response (Interviewee 5, Poland).

No, the Indian community never helped me, they treat me as a competitor (...). If you spoke to Indians at that time, they were discouraging (Interviewee 2, Poland)

I do not see the Indians here in that way [helping]. They rather told me that I came too late. I preferred not to do it that way. I thought they are misleading me (Interviewee 6, Poland).

In contrast to the Polish case, in Belgium most of the respondents took advantage of network support:

I think it was only the first pioneer who had the problem to settle here, but the next people had someone to guide them (Interviewee 6, Belgium).

When I came here there were already some Indian families here, so I had some friends who helped me out with business. We had a lot of contacts before I came, it was not that difficult to get around. (...) Through these Indian families I got acquainted with other businesses (Interviewee 7, Belgium).

I knew a few friends here. Some of them who came before and were quite well settled. This motivated me also. Because for sure one has to have links with some people (Interviewee 3, Belgium).

This finding, as simple as it is, provided an answer to the first of the posed research questions: is business competition at all present among immigrants? The answer is positive, but it clearly requires further inquiry into the determinants of when cooperation dominates competition and when it is the reverse. The simplest demarcation could be drawn based on destination country specificity.

The fact that Poland is the country where networks were not in operation as far as labour market incorporation is concerned, while Belgium was the country where they were quite active, seems counter-intuitive. After all, it is Poland that seems to pose a hostile environment for immigrant entrepreneurs. Under such circumstances it is precisely a migration network – specifically, contacts with incumbents – that could help overcome the initial difficulties. The respondents recognised the difficulties, especially in Poland:

Language was a big problem, I never knew this Polish language (...) as I said – I hired a translator. Slowly he arranged everything. I hired two girls who could speak English (Interviewee 2, Poland).

I had no translator. I had to pick up on my own. It was a bit hard in the beginning, but I bought books with pictures and translations. So interest helped me. Younger people knew English (Interviewee 6, Poland).

There was no banking system in those times. When you wanted to withdraw money you had to write a check in Polish and there could be no mistake (Interviewee 11, Poland).

In line with general expectations, Belgium was a much friendlier place for newcomers:

I came here and I found that people are very trade oriented, international, linguistic, receptive to new ideas, hardworking; so I thought that this is the place where I should start, and it is the centre of Europe (Interviewee 15, Belgium).

It was easy because people spoke English. I tried in Spain and in Germany later, but it was not so easy (Interviewee 4, Belgium).

Of course, where these recollections are concerned, the respondents had no opportunity to experience the opposite (national) situation. Nonetheless, the gathered evidence does not permit receiving country differences to be treated as actual determinants of network operation. In both cases there was an Indian community present at the destination at the time when most of the respondents arrived. They therefore had the opportunity to take advantage of network support. Especially in the case of Poland they also had a need for assistance. Yet despite these circumstances, networks were not utilised as expected.

The relatively lower level of network development in Poland in comparison to the Belgian case should be factored in when interpreting these results. The probable directionality of this relation is difficult to determine, though. On the one hand we could expect that a small, poorly established network creates fewer opportunities for interpersonal connections. On the other hand, the fact that few other co-ethnics operate on a given market may imply that there is still a relatively large piece of the economic pie available for others. If this is the case, then providing potential competitors with information could seem less threatening or even beneficial, leading to the establishment of relatively more business networking within smaller ethnic populations.

Following the above argument and given that it is not the socio-cultural characteristics at the destination that determine whether migrant networks are used or not, the analysis can focus on understanding whether it is the common ethnic background that induces cooperation, or whether it is the market mechanisms that make cooperation profitable. As networks were predominantly present in Belgium, an answer to the second research question – whether it is the market mechanism that reconciles the existence of immigrant business solidarity with immigrant business competition – was sought mainly in that context.

The interviewees gave clear indications as to the objectives of their migration and the reasons behind settling in a given place:

That was the main reason why I came to Belgium – no family, nothing, just business (...). I knew that if I want to do it well and in a proper way, then (...) I have to settle here. Then, in '95/'96, I decided that I want to spend all my energy on my business (Interviewee 9, Belgium).

Antwerp is the source of rough supply. All the diamonds from Africa come and are sold here. On the other hand there is business for polished diamonds, so the ones which are used by jewellers in Europe (Interviewee 4, Belgium).

In England I heard there are a lot of people who are doing different kinds of business to India. My value addition may not be as substantial as it would be here in Belgium. My business is recyclables. (...) I knew that if I settle here, I can add value (Interviewee 15, Belgium).

It seems that, for the interviewed entrepreneurs, migration networks are used very consciously and definitely do not have a channelling effect. The reasons behind settling in a given place were not based on co-ethnic considerations, but rather on the optimality of the location in business terms. The market clustering of immigrant businesses in certain areas is more related to the 'business' aspects of their operation than the 'immi-

grant' ones. In Belgium a clear cluster developed in Antwerp, in the diamond district. Antwerp is a global centre of the world's diamond industry. Having an office there offers easy access to other traders, accountants, shipping agencies, banks, etc.:

The good thing is that all of them [diamond traders] are located here (...). It made life easier, all you have to do is knock on doors (Interviewee 4, Belgium).

It seems that in terms of location, considered either from an international or domestic perspective, the primary driver of the migrants' decisions is the market. They saw the benefits of operating in relatively large markets located on the crossroads of world trade. This, again, must not be treated as a sufficient pull-factor, but it surely is a necessary one. In the Polish case, the same emerged:

I came here for business and the only reason why I could move out would be for business as well – for bigger money (Interviewee 15, Poland).

I had to be close to the customer, to have a bigger turnover (...). There are very few countries in the world which are popular for stitching. Poland is popular (Interviewee 8, Poland).

Despite the above-mentioned benefits and market-related pull factors at both destinations, there still remains the question why, in the case of Belgium, these pull factors were further strengthened by personal relations, while in Poland such relations were non-existent in the migrants' entrepreneurial activities. The effort to determine the fine line between generating positive and negative externalities to other immigrant businesses led to identifying the sector of business operation as such a factor. Specifically, the conducted research revealed that the type of good one offers on the market, whether it is standardised or not, is a critical factor. In Belgium, most of the interviewed entrepreneurs were in the diamond business:

The diamond business is closely held. It is probably people who are related to each other, or who know each other. If you came here to sell or buy, no one would work with you, because I know nothing about you (...). You convince people with your connections. Diamonds is more about relationships than anything else. Products do sell, but the product is not as important as the person. Say – gold. Gold is simple – 24 carat gold is the same all over the world so you can buy from anyone without even having to think. But with diamonds it is different. The value you perceive can be different between individuals. It is not standardised (Interviewee 4, Belgium).

I was somebody, whose father they knew (...). The diamond business is all about trust – you need a family member here. If I go with you to all the offices to buy goods, they know you, so they buy from me. If after 20 years they know you, then you can stop with the middleman (Interviewee 10, Belgium).

Whenever a problem came up we used the help of the professionals and the diamond community. The diamond community in Antwerp is a tightly knit community (Interviewee 7, Belgium).

If entrepreneurs lack such social connections, then they know they need to look for opportunities in other sectors:

I did not want to do diamonds, there was no way I could add value to it. I have no knowledge in diamonds, it is too personalised (Interviewee 15, Belgium).

My type of business is not one in which you need contacts, at least not in those days (Interviewee 8, Belgium).

In Poland, Indian entrepreneurs were predominantly present in the textile industry. In contrast to diamonds, textiles are a fairly standardised good. The quality of a whole bale of cloth will be very similar to any sample taken from that bale. For this reason personal connections and trust are not necessary to becoming a lynchpin in the trade:

Let's put it this way – they will never throw you out. But they will help only so that you don't get into trouble. The thing is that he was there and he wants to protect his piece of pie. Trade secrets are not to let go (Interviewee 14, Poland).

One may wonder whether even family-based networks are completely absent in the Polish case. Indeed, family- or friendship-based network support was not recognised as a common strategy in Poland. This may be due to the immaturity of the Indian community (thus also its size) in Poland. At the time of arrival, newcomers simply did not have any relatives or friends there, and in this sense they were pioneers of their potential sub-networks based on kinship and friendship ties. The one recognised exception concerned two brothers, each of whom operated in a distinct industry. Of course, when understanding migrant networks in the broadest possible sense, the textile traders most probably had the support of family on the export side. From their responses it could be deduced that they were embedded in a family tradition of textile manufacturing and trade:

I have no idea about any other business, so I have to be in this branch (...). My father taught me textile only. We are four brothers, we are all in textiles (Interviewee 12, Poland).

It is difficult to determine to what extent these ties can be classified as a migration network and to what extent these are purely business-related, leaving a family member's 'migration incident' irrelevant as to whether support was provided or not.

The general lack of network support among Indian entrepreneurs in Poland had to be overcome by means of contacts with other parties, on a regular market basis, free from relational contracting:

I gather information from Panorama Firm [Polish Yellow Pages]. It has information in English. And it is common sense what you need to see and who you have to see (...). Then I stayed here another few weeks – I contacted a lawyer, a customs agent (Interviewee 6, Poland).

Lawyers, Polish lawyers – they know the regulations, they are the people who help you (Interviewee 2, Poland).

On the one hand, the very strong market orientation of Indian entrepreneurs in Poland resulted in high competitiveness among them, and a general lack of support in terms of labour market incorporation. On the other

hand, however, as soon as their activities ceased to be business-related or did not threaten the secrets of trade, they networked and actually formed a community:

We only had a starting problem – a mafia problem you could say. There was many many attacks. I had a problem, seven people came with guns, they took money, so it was scary. But (...) we have the Indian Association of Poland. So we had a meeting, we talked to the police and now there is no problem (Interviewee 12, Poland).

We are a community, we help each other, but only after office hours. If it is my business, then it is my problem and I will tackle it. After work we are friends (Interviewee 8, Poland).

The conducted research and analysis of qualitative material gathered through 30 semi-structured interviews leads to the finding that the network-based clustering of immigrant entrepreneurs in enclaves does not mean that they do not compete with each other. The rationale behind such seemingly irrational behaviour is at least twofold. First, one cannot neglect the market size effect, which affects immigrant and native entrepreneurs alike. Second, and also related to the market mechanism, one must acknowledge the specificity of certain sectors and the associated necessity for networking with a view to business establishment.

The idea of maximising the local market size results in a spatial clustering of businesses. That these businesses are also operated by immigrants may be due to the competitive advantages they bring from their countries of origin. Thus, the fact that we find specialised immigrant enclaves in which a variety of substitutable products or services are offered results from a purely economic calculation related to the strategic significance of a given location, on the one hand, and to the immigrants' specialisation in a given trade on the other. In this way immigrant entrepreneurs may take advantage of an enclave's market size effect. Importantly, an increased market size must not only be beneficial in terms of the volume of sales, but also in terms of providing access to firms offering complementary goods and services, making it profitable to operate in close proximity to such an enclave or cluster. Naturally, we may expect there to be a tipping point at which the benefits of a larger enclave, i.e. of encouraging more newcomers to operate in that area, no longer outweigh the economic costs related to increased competition. The identification of such a point greatly exceeds the scope of this study, however.

The fact that in some sectors business operation is inherently connected to trust also results in the formation of enclaves, especially understood as personal inter-linkages between the members of a certain group. Here again, the connection between enclaves and immigrant communities seems spurious. That interpersonal cooperation exists and that it is a certain immigrant group that dominates in a given sector both have an economic rationale. In the studied case, having connections was a prerequisite to starting a firm. Without participating in an enclave the interviewed entrepreneurs would not be in business at all. When it comes to explaining why it is the Indian community that specialises in textiles (in Poland) or in diamonds (in Belgium), the reason is that India is a major player on the world market in those sectors. In case of textiles it has access to region-specific and highly demanded fabrics such as silk, jute, wool, man-made fibres, and cotton. In terms of the diamond industry India has taken over the diamond polishing business thanks to its relatively low labour costs. Thus it is Indian nationals who have a comparative advantage in trading these goods internationally.

Summary and conclusions

This study sought to determine a possible solution to a conundrum encountered on the intersection of two strands of literature. On the one hand the enclave economy hypothesis, a concept widely known in the field of migration studies, suggests that immigrants support one another in the process of incorporation into the destination labour market, resulting in the formation of what are known as immigrant enclaves. On the other hand, the theory of industrial organisation stresses the competition effects that occur in such settings.

The conceptual clashes identified between these concepts led to the formulation of three research questions: 1) is business competition at all present among immigrants? If yes, then 2) is it the market mechanism that reconciles the existence of immigrant business solidarity with immigrant business competition? And finally, 3) what determines the fine line between generating positive and negative externalities to other immigrant businesses? To answer these questions, the research took the perspective of migration networks. The paper argued that determining whether or not immigrant entrepreneurs utilise migration networks will help to disentangle the mechanisms of enclave formation and market competition.

The collected qualitative material enabled a consideration of enclaves in terms of both geographic and social space. In both cases, a sound economic rationale was found behind the functioning of immigrant enclaves. The spatial clustering of immigrants was found to result from the need to create a significant market size effect. The social interconnections between immigrant entrepreneurs were identified only in case of sectors where non-standardised goods are involved. In light of the two conceptual approaches juxtaposed in this paper, the distinction between standardised and non-standardised goods can be translated into the notions of perfect and incomplete information, respectively. According to the theory of industrial organisation, it is under the condition of perfect information that competition may be anticipated. Not coincidentally, competition was empirically observed among traders of a standardised good which entails that both parties possess a contract with complete information as to the quality of the good in question. In case of non-standardised goods, such as diamonds, parties must deal with highly incomplete information. Securing a contract under such circumstances requires additional assurances as to the quality of the goods which are to be traded. Such assurances can be obtained by means of relational contracting, i.e. networking, where one's credibility is vouched for by other members of the network. Obtaining such a level of contract security by means of market mechanisms would be very expensive, or even impossible.

Put simply, based on an analysis of first-generation Indian immigrant entrepreneurs in Poland and Belgium, this paper claims that immigrant entrepreneurs form enclaves, be it on a spatial or social level, not because they are immigrants (needing support to access the market in the destination country), but because they are businesspeople operating in industries that favour (or even necessitate) such spatial and social structures. Given the limitations of a case-based study, however, further inquiries in line with this argument, which could either support or refine it, are called for.

Acknowledgements

I would like to thank the issue's Editor and two referees for valuable comments to an earlier version of this paper. I am also grateful to Joanna Tyrowicz for insightful discussions on the issues described herein.

Notes

¹ This subsection borrows from Nestorowicz (2012).

² A detailed description of the formal visa requirements for persons who want to start business operations in Poland or Belgium, the business climate in both countries (based on the World Bank's Doing Business report), the countries' socio-cultural characteristics, and the scale and general characteristics of Indian immigration to Poland and Belgium have been described in Nestorowicz (2008) and for clarity's sake will not be repeated here.

References

- Aldrich H. E., Waldinger R. (1990). Ethnicity and Entrepreneurship. *Annual Review of Sociology* 16: 111-135.
- Antoniewski R., Górny A., Koryś I., Kosmala A. (2000). *Z zastosowań technik jakościowych w badaniach nad migracjami: doświadczenia OBM*. CMR Working Papers 38. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Auster E., Aldrich H. (1984). Small Business Vulnerability, Ethnic Enclaves and Ethnic Enterprise, in: R. Ward, R. Jenkins. (eds), *Ethnic Communities in Business. Strategies for Economic Survival*, pp. 39-54. Cambridge: Cambridge University Press.
- Babbie E. (1997). *The Practice of Social Research*. Belmont: Wadsworth.
- Bates T. (1994). Social Resources Generated by Group Support Networks May Not be Beneficial to Asian Immigrant-Owned Small Businesses. *Social Forces* 72(3): 671-689.
- Baycan-Levent T., Gülümser A. A., Kundak S., Nijkamp P., Sahin F. M. (2006). Dialogue Through Diversity and Ethnic Entrepreneurship: Dialogue Through Exchanges in the Economic Arena. Online: http://www.susdiv.org/uploadfiles/RT4_4_PP_Tuzin.pdf (accessed: 30 September 2013).
- Carlton D. W., Perloff J. M. (2005). *Modern Industrial Organisation*. Boston, San Francisco, New York: Pearson Addison Wesley.
- Chau N. H. (1997). The Pattern of Migration with Variable Migration Cost. *Journal of Regional Science* 37(1): 35-54.
- Choldin H. (1973). Kinship Networks in the Migration Process. *International Migration Review* 7(2): 163-175.
- Doeringer P. B., Piore M. J. (1971). *Internal Labour Markets and Manpower Analysis*. Lexington: Heath Lexington Books.
- Glaeser E. L., Laibson D., Sacerdote B. (2002). An Economic Approach to Social Capital. *The Economic Journal* 112: 437-458.
- Greve A., Salaff W. (2005). A Social Network Approach to Understand the Ethnic Economy: A Theoretical Discourse. *GeoJournal* 64(1): 7-16.
- Konishi H. (2005). Concentration of Competing Retail Stores. *Journal of Urban Economics* 58(3): 488-512.
- Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19(3): 431-466.
- Nestorowicz J. (2008). *Do Networks Do the Works? Migration Networks Among Indian Entrepreneurs in Poland and Belgium*. CMR Working Papers 38/96. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw.
- Nestorowicz J. (2012). Immigrant Self-employment: Definitions, Concepts and Methods. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1): 37-55.

- Piore M. J. (1979). *Birds of Passage. Migrant Labour in Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sanders J. M., Nee V. (1987). Limits of Ethnic Solidarity in the Enclave Economy. *American Sociological Review* 52(6): 745-773.
- Waldinger R. (1993). The Ethnic Enclave Debate Revisited. *International Journal of Urban and Regional Research* 17(3): 444-452.
- Werbner P. (2001). Metaphors of Spatiality and Networks in the Plural City: A Critique of the Ethnic Enclave Economy Debate. *Sociology* 35(3): 671-693.
- Wilson K. L., Portes A. (1980). An Analysis of the Labour Market Experiences of Cubans in Miami. *The American Journal of Sociology* 86(22): 295-319.
- Zhou M., Logan J. R. (1989). Returns on Human Capital in Ethnic Enclaves: New York City's Chinatown. *American Sociological Review* 54(5): 809-820.

Labour Mobility of Migrants from CIS Countries in Russia

Vladimir Mukomel^{*}

Labour migration is discussed here in the context of the transformation of the Russian labour market. Particular attention is paid to the analysis of changes in the labour market and to the way these changes affect the structure of employment for migrant workers, their inclusion in local labour markets, and the prevalence of illegal and informal employment. Of central importance is the analysis of migrants' vertical occupational mobility. It is concluded that the education, qualifications, and professional knowledge of migrants are not in demand in the Russian labour market; the typical path of migrants in the labour market is downward labour mobility – occupying a position that is worse than the one they previously held in their home country. Upward labour mobility is extremely rare and characteristic almost exclusively of unskilled workers.

Keywords: labour migration, labour market, occupational mobility, vertical mobility, illegal employment

Introduction

According to forecasts, the inflow of migrants to the Russian Federation will be growing. These trends have been and will be stimulated on the one hand by pushing factors: gaps in labour remuneration, living standards and conditions in the countries of origin and Russia, unemployment in the sending countries, which form large-scale flows of migrants who go to Russia looking for a place to apply their labour skills. On the other hand, labour becomes a deficit: a drastic decrease of the employable population creates a completely new situation in the Russian labour market. According to the forecast of the Federal State Statistics Service (Rosstat), the Russian population of employable age will decrease by 10.3 million people in 2012–2030. In 2012–2017, the population of employable age will decrease annually by more than 1 million people (Rosstat 2010).

The most important source to compensate for the reduction of labour resources in the nearest decades is migration: according to the 'average' inertia-based version of the Rosstat forecast, migration growth in 2012–2030 will be several times higher than the current scale and will constitute 7.2 million people. A major inflow of migrants is expected from the countries of Central Asia, with which there is a large gap in labour remuneration and quality of life: according to the Human Development Index, these states are behind Russia by 36–61 points (UNDP 2011). High unemployment levels in these countries and the availability of places for application of labour in Russia stimulate the inflow of migrants.

^{*} Institute of Sociology, Russian Academy of Sciences. Address for correspondence: mukomel@mail.ru.

The area of concern for Russian migration policy has shifted to the socio-cultural sphere, and particularly the secondary socialisation of migrants, their adaptation and integration potential.

The greatest difficulties are associated with the functioning of the labour market. How do changes in the labour market affect the attractiveness of certain economic activities for migrant workers? Why are they concentrated in certain areas of employment? What is the prevalence of informal and illegal employment? Is there a connection between informal employment and illegal employment? What is the vertical mobility of labour migrants? How does it vary for different economic activities?

In this paper, I attempt to provide research-informed answers to these questions. In the first section, I describe the current migration situation in the Russian Federation and then I briefly present the research methodology. In the next section I move to a discussion of the results of a recent survey conducted among migrant workers in the Russian Federation, giving insights into the labour mobility of migrants on the Russian labour market. Using a dataset that has never before been presented to the English-speaking public is an important contribution of this paper to international scholarship. The last section concludes with policy implications.

The Russian context

Scale of labour migration

According to official data, 1.7 million labour migrants work in Russia legally.¹ The estimates of the number of illegal migrants (irregular migrants or undocumented migrants²) are very different and their number may be anywhere from 2.1 million people (Romodanovskiy 2012) to 3-5 million people (*The Concept of the State...* 2012). The latest estimate of the Federal Migration Service of Russia (FMS), a bit overestimated, is 3.5 million people (Romodanovskiy 2013).³

Thus the number of labour migrants can be anywhere from 3.8 million people to 6.7 million people. The most probable estimate is 4.5-5.0 million labour migrants.⁴

Changes in employment structure: implications for labour migration

In the 2000s, major changes in the labour market took place: a sharp decline in employment in agriculture and manufacturing accompanied by growth in the share of people employed in wholesale and retail trade and construction (Table 1).

As in other countries, these sectors tend to employ immigrants, as native populations seem reluctant to accept such jobs. There are several reasons for this: first, in the case of these activities there are, as a rule, long working hours or inconvenient work schedules. Second, in most of these areas of employment wages are lower than for other types of activities; e.g. those employed in hotels and restaurants get 64 per cent of the national average, those employed in community, social and personal service earn 78 per cent, and in trade 88 per cent (*Trud i zanyatost* 2011: 416). Third, the work is usually characterised by difficult conditions, i.e. dirty, difficult, dangerous (the 3Ds) and often humiliating jobs. Staff turnover in these activities is extremely high: among those employed in 2010 in hotels and restaurants, 61.4 per cent of the average number of employees dropped out; in trade, 58.2 per cent; in construction, 49 per cent; and in community, social and personal service, 29 per cent (*Trud i zanyatost* 2011: 281).

Table 1. Average annual structure of employment by economic activity^a, per cent

	2000	2005	2010	2012
Total	100.0	100.0	100.0	100.0
A Agriculture, hunting and forestry	13.9	11.1	9.8	9.5
B Fishing	0.2	0.2	0.2	0.2
C Mining and quarrying	1.7	1.6	1.6	1.6
D Manufacturing	19.1	17.2	15.2	15.1
E Electricity, gas and water supply	2.9	2.9	2.9	2.9
F Construction	6.7	7.4	8.0	8.2
G Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles, motorcycles and personal and household goods	13.7	16.6	17.8	18.2
H Hotels and restaurants	1.5	1.7	1.8	1.8
I Transport, storage and communication	7.8	8.0	7.9	7.9
J Financial intermediation	1.0	1.3	1.7	1.8
K Real estate, renting and business activities	7.0	7.3	8.0	8.3
L Public administration and defence; compulsory social security	4.8	5.2	5.8	5.5
M Education	9.3	9.0	8.7	8.4
N Health and social work	6.8	6.8	6.8	6.8
O Other community, social and personal service activities	3.6	3.7	3.7	3.7

^aThe classification is given based on the National Classification of Economic Activities (NCEA), the Russian counterpart of the Statistical Classification of Economic Activities in the European Community – NCEA, Rev.1.1 (NCEA 1993).

Source: *Trud i zanyatost* (2011): 185, 186; Rosstat (2013).

Transformation of migration flows

First, changes in the structure of jobs and increasing demand for labour requiring different skills have contributed to changes in the structure of migration flows. In 2000-2010 the share of migrants from Central Asia, according to the Russian Federal Migration Service, rose from 6.3 per cent to 54.8 per cent of all migrant workers (Table 2).

By 2011 their share had already reached 71 per cent: 45.0 per cent from Uzbekistan, 19.3 per cent from Tajikistan, and 6.6 per cent from Kyrgyzstan.⁵

Second, the calendar of migrations has changed: seasonal migrations have been replaced by circular and long-term migration. Yet, similarly to the situation, when circular migration replaced seasonal migration, now, in turn, circular migration is being replaced with long-term migration: ‘circularity came to an end’ (Castaneda 2007: 59). Motives for migrants’ desire to settle in Russia are analogues to those of Mexican migrants: they could keep their jobs all year, and they HAD to keep them all year in order to keep them at all (Castaneda 2007: 60).

According to data from a large-scale survey, 40.8 per cent of migrants were long-term migrants who had not left Russia for over one year, 38.0 per cent were circular migrants (including 11.6 per cent seasonal migrants who had stayed for under six months), and 21.2 per cent first arrived to Russia for work in 2011

(Mukomel 2012; CEPRS 2011). Similar results were obtained in other surveys conducted in Russia (Tyuryukanova 2011: 37-38).

Table 2. The share of foreign nationals engaged in labour activities in Russia by countries

	Percentage of the total						
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
<i>including:</i>							
From foreign countries other than CIS	50.1	51.1	47.0	32.8	26.6	26.0	23.9
From CIS countries	49.9	48.9	53.0	67.1	73.4	74.0	76.0
<i>including:</i>							
Azerbaijan	1.5	2.5	2.8	3.4	3.1	2.7	2.5
Armenia	2.6	3.7	3.9	4.3	4.1	3.7	3.6
Georgia ^a	2.4	0.6	0.5	0.3	0.2	-	-
Kazakhstan	1.4	0.6	0.5	0.4	0.4	0.5	0.5
Kyrgyzstan	0.4	2.3	3.3	6.4	7.6	7.0	7.2
Moldova	5.6	4.4	5.0	5.5	5.0	4.6	4.4
Tajikistan	2.9	7.5	9.7	14.6	16.1	16.2	16.4
Turkmenistan	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Uzbekistan	2.9	7.0	10.4	20.1	26.5	30.0	31.2
Ukraine	30.1	20.2	16.9	12.2	10.1	9.2	10.2

^a Georgia stopped its CIS membership in August 2009.

Source: FMS of Russia, legal workers (*Trud i zanyatost* 2011: 302).

Third, the schedule of labour migration has changed. In the previous period, a sharp upsurge in the inflows of migrant workers in the early spring and mass departures at the end of the working season were registered. However, in recent years the influx of migrants has been registered both in spring and autumn. Moreover, the peak flow of migrants shifted to September and October, when young migrants enter the Russian market after graduation from schools and other educational institutions.

Fourth, a 'feminisation' of migration is underway. Women have started to dominate some migration flows: women make up 52.3 per cent of migration from Moldova, and the share of women among Ukrainian migrants is 60.5 per cent.⁶ The same process takes place among migrants from Central Asia: women already make up 38.7 per cent of all migrants from Kyrgyzstan.

Labour migration policies

The national policy on labour migration in Russia covers three main areas: employment problems, problems of national security/illegal migration, and demographic challenges. Accordingly, the policy on labour migration was formally defined in the 2000s by the following legal acts: the Concepts of Activities in the Labour

Market (*The Concept of Activities...* 2003; *The Concept of Activities...* 2008); the National Security Strategy of the Russian Federation until 2020 (*The National Security Strategy...* 2009); the Concept of Regulation of Migration Processes in the Russian Federation (*The Concept of Regulation...* 2003); the Concept of the State Migration Policy of the Russian Federation through to 2025 (Concept 2012); and the Concept of Demographic Policy (*The Concept of Demographic...* 2001; *The Concept of Demographic...* 2007).

The work of migrants is regulated in Russian legislation by the 'On Legal Status of Foreign Citizens and Stateless Persons' law (as of July 25, 2002, No. 115-Φ3, Art. 2, p. 1).

Illegal entry and illegal stay in Russia, or illegal transit through the Russian Federation, is considered to be illegal migration (according to the 1996 Criminal Code). The lack of a work permit is interpreted as a violation of the rules of residence and foreign citizens working in Russia without a permit may be deported (according to the 2001 Code of Administrative Offences). Given that the vast majority of migrants come to Russia based on a visa-free-travel regime, and migration registration is quite simple and accessible, the main violation is the lack of work permits. Thus in Russian migration literature illegal migration is mostly understood as work without work permits.

Research methodology

This paper is based on the following statistical data: Federal State Statistics Service (Rosstat);⁷ Departmental statistics of the Federal Migration Service (FMS of Russia);⁸ database of the Russian FMS (Central Data Bank of foreigners and stateless persons, CDB FSP).⁹ I also include secondary analysis of materials from sociological surveys, including large-scale surveys: a population survey on employment issues conducted by the State Statistics Service of Russia (PSEI 2011);¹⁰ the Russia Longitudinal Monitoring Survey¹¹ (RLMS); 'Obshestvennoe mnenie' Foundation ('Public Opinion' Foundation) (FOM);¹² sociological research on the migration profile, problems of adaptation and integration of migrants conducted for National Research University, Higher School of Economics under the author's guidance (CEPRS 2011).¹³

The paper presents results of the last CEPRS survey and enriches them with data from the other sources. The research included a sociological survey of migrants (8,499 respondents). Also, qualitative studies (18 focus groups, 35 in-depth expert interviews) took place in 8 regions of Russia (CEPRS 2011). The 'snowball' sampling was used. We analysed vertical mobility of labour migrants from CIS countries, either employed or temporarily unemployed, seeking employment or ready to start working and who have provided information on their occupation (N = 7 019). Particular attention was paid to the selection of respondents who had working experience prior to their arrival in Russia (N = 4 420), as well as of those who changed their employer while in Russia (N = 2 278).

Labour mobility has been analysed on the basis of migrants' employment within differing time periods. The Russian Classification of Occupations, a Russian version of the International Standard Classification of Occupations (ISCO-88), has been used. ISCO-88, however, does not provide information on the status of labour positions or their hierarchy, which may be indispensable in the analysis of labour mobility. To properly map it, the EGP (Erikson-Goldthorpe-Portocarero)¹⁴ classification was used, which represents an orderly scale of status of employment positions by four characteristics: nature of labour (intellectual, physical, agricultural), required years of education, number of subordinates, whether self-employed or hired labour.

Transfer from the four-fold ISCO-88 typology to EGP Class Categories is performed according to the algorithm proposed by H. Ganzeboom and D. Treiman (Ganzeboom, Treiman 2003: 176-193).

Results of the research

Profiles of labour migrants

The principal motives of migrants coming to Russia are related to work and wages. Prior to coming to Russia, only 59.8 per cent of respondents worked in their home country.

Unemployment is usually higher among immigrants, especially among the youth (Crepaz 2008: 217-218; Schain 2008: 17). The Russian case differs drastically: only 11.2 per cent of those under 25, and 10.4 per cent among those aged 20-24, had no working experience, whereas among Russian citizens these figures run as high as 13.1 per cent and 12.2 per cent respectively (Rosstat 2012). The level of education of migrants is considerably lower than that of the receiving community: in the structure of the Russian economy, 28.5 per cent of employees have higher or incomplete higher education, 46.8 per cent – secondary vocational and specialised training, 20 per cent – general secondary, with only 4.3 per cent below secondary (*Trud i zanyatost* 2011: 66). Among migrants these figures were 14.5 per cent, 27.2 per cent, 47.6 per cent and 10.7 per cent, respectively (CEPRS 2011). Most of the respondents were employed and 8.1 per cent were temporarily unemployed or seeking employment. The least number of unemployed was among long-term migrants. Unemployment was the most widespread among those migrants who came to work in Russia for the first time. The share of migrants seeking employment was much higher among this latter category than among circular and, especially, long-term migrants (Table 3).

Table 3. Economic activity among migrants according to migration frequency, per cent of respondents^a

	Long-term	Circular	First-timers
Employed	95.8	91.3	85.2
Temporarily unemployed, seeking employment	4.2	8.7	14.8
Total	100.0	100.0	100.0

^a N = 6 979

Source: CEPRS (2011).

Almost everywhere, immigrants tend to be highly concentrated in certain sectors, but these sectors differ from one country to another (Stalker 2000). The main types of migrants' activities in Russia are: wholesale and retail trade and repair of motor vehicles and household goods (36.3 per cent); construction (22.6 per cent); community, social and personal service (13.2 per cent); and transport and communications (8.3 per cent).¹⁵ Other types of economic activities account for less than 20 per cent of all the employed.

Men prevail among the jobseekers (72.1 per cent). Their activities are more diversified than those of women. In addition to the main areas of employment for men, i.e. construction (30.9 per cent of employed) and trade (28.9 per cent), men also work in community, social and personal service (13.5 per cent), and transport and communications (9.7 per cent).

Most women work in trade (52.8 per cent). 12.6 per cent of women work in hotels and restaurants, 11.6 per cent in community, social and personal service. Women, especially in older age groups, tend to be less demanding when choosing a place of work, and the areas of their possible employment offer very little opportunity for professional growth.

Table 4. Working migrants of varying migration frequency according to principal types of economic activities, occupation and class, per cent of respondents

	Long- term	Circular	First-timers	Total
Type of economic activity^a				
A Agriculture, hunting and forestry	0.4	1.1	0.7	0.7
D Manufacturing	2.9	5.3	4.3	4.1
F Construction	21.7	25.3	21.4	23.1
G Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles, motorcycles and personal and household goods	38.8	32.6	31.0	34.9
H Hotels and restaurants	7.1	5.4	5.6	6.2
I Transport, storage and communication	7.4	10.2	8.0	8.6
M Education	0.5	0.3	0.6	0.5
N Health and social work	0.8	0.7	0.6	0.7
O Other community, social and personal service activities	12.3	12.0	18.5	13.4
P Activities of households	1.6	1.1	1.3	1.4
Other	6.5	6.0	8.0	6.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0
Occupational group (ISCO-88)^b				
1 Senior officials and managers	2.5	1.1	0.6	1.6
2 Professionals	1.9	1.5	1.3	1.6
3 Specialists	1.4	2.0	0.9	1.5
4 Office employees	1.4	1.3	1.4	1.4
5 Skilled service workers, housing and utility workers and market sales workers	28.4	24.7	16.3	24.6
6 Skilled agricultural, forestry and fishery workers	0.3	0.7	0.7	0.5
7 Skilled workers	18.5	22.5	16.0	19.6
8 Plant and machine operators	7.4	9.5	8.0	8.4
9 Unskilled workers	38.2	36.6	54.8	40.8
Total	100.0	100.0	100.0	100.0
Class Categories (EGP)^c				
1 Higher Managerial and Professional Workers	1.1	1.0	0.6	1.0
2 Lower Managerial and Professional Workers	2.5	2.1	1.3	2.2
3 Routine Clerical Work	0.8	0.7	0.6	0.7
4 Routine Service- and Sales Work	21.9	21.5	13.1	20.1
5 Small Self-Employed with Employees	0.1	0.0	0.0	0.0
6 Small Self-Employed without Employees	1.5	0.5	0.3	0.9
7 Manual Supervisors	0.2	0.4	0.1	0.3
8 Skilled Manual Workers	22.4	22.7	16.5	21.4
9 Semi- and Unskilled Manual Workers	49.2	50.1	66.6	52.9
10 Agricultural Labour	0.4	0.9	0.9	0.7
Total ^d	100.0	100.0	100.0	100.0

^a N = 6 953^b N = 6 586^c N = 6 583^d Among respondents there were no farmers, smallholders and other self-employed workers in primary production.

Source: CEPRS (2011).

Types of economic activities of permanent and circular migrants, as well as of those who only started working in Russia, vary (Table 4).

If permanent migrants prevail in trade, then circular migrants are attracted by construction and transport – the types of activity enabling them to travel back home to their families frequently.

The comparison of migrants' and local population's employment according to ISCO-88 shows that migrants mostly take the positions of unqualified workers (40.8 per cent as opposed to 10.8 per cent in the entire structure of the Russian economy), qualified employees of service industries, housing and communal service and trade (24.6 per cent as opposed to 14.4 per cent in the entire employment structure). Migrants are rare in professional groups typical for Russian nationals: professionals of upper and medium qualifications – 1.6 per cent and 1.5 per cent respectively; within the entire structure of the Russian economy – 18.8 per cent and 15.4 per cent respectively (*Trud i zanyatost* 2011: 96).

Unlike Russian nationals, migrants mostly take positions not requiring high qualifications or educational level (respectively 10.8 per cent and 34.3 per cent (FMS 2011)). This is a particular characteristic of newcomers to the Russian labour market: over 2/3 of them work as unskilled workers – group 9 of the EPG.

Illegal and informal employment

One of the reasons that migrants take jobs that do not meet their training and qualifications is the absence of Russian citizenship, significantly limiting their choice of job opportunities. Along with direct access restrictions in the case of public and municipal service, Russian citizenship in many cases is required for work in the public sector. An additional obstacle is the requirement to go through a burdensome recognition of qualifications procedure. However, the main cause of downward mobility among labour migrants is the lack of legal grounds for work (illegal employment) and informal employment.

At least 60 per cent of labour migrants work in Russia illegally. Lack of legal grounds for work in Russia depends on the type of economic activity or the occupational group. A very high concentration of illegal employees is typical in trade, where 41.9 per cent of all illegal migrants earn their money, of whom 23.1 per cent are skilled workers, i.e. sales persons, merchandise specialists, etc., and 15.3 per cent are unskilled workers. Illegal employment is also widespread in housekeeping service: e.g., 85 per cent of migrants from Ukraine, involved in housekeeping activities, work illegally.

Along with illegal employment, informal employment is prevalent when official contracts with an employer are not respected.¹⁶ No more than two-fifths of migrant workers have a written contract with their employer. In the case of most popular types of activities, it is common practice to hire on the basis of oral agreements: in construction, 63.4 per cent of migrants work under such conditions; in hotels and restaurants, 59.5 per cent of all migrants; and in household service, 80 per cent. Informality is a general problem of the Russian economy and widespread among Russian citizens too. As research demonstrates, even in the case of Russians, the probability of informal employment is high: in the first place in agriculture, then in community, social and personal service, the care sector, and market sales (ca 30 per cent informally employed (Gimpelson, Zhudina 2011: 22)).

There is a direct connection between informal employment and illegal employment: according to our survey, two-thirds of illegal employees work on the basis of oral agreements (Table 5).

Table 5. The share of employed on the basis of verbal agreements among migrants of varying migration frequency and legal status, per cent^a

Legal status	Long-term	Circular	First-timers	Total
Legal workers	45.4	42.0	48.1	44.5
Illegal workers	76.5	72.8	82.1	76.3

^a N = 6 453

Source: CEPRS (2011).

Informal employment has its advantages, such as higher pay and more job opportunities, as employers are more willing to hire employees with whom they are not bound by formal commitments and for whom they do not pay taxes. The flip side of the compromise is that the employer might not observe labour and safety regulations, as state bodies supervise only official employees. As a result, injuries among migrant workers are quite frequent, especially in construction. There are conditions that will tend to induce informalisation. And informalisation can easily lead to a demand for immigrant workers (Sassen 1990: 24).

Informal employment and the employment of foreigners without legal grounds is not so much a consequence of their 'profitability' for the employer and employee, but rather a result of imperfect laws, and especially their imperfect enforcement.¹⁷ Most of the interviewed employers noted that hiring foreign workers does not have any advantages compared to hiring local workers. Strict rules on the three-month duration of a work permit without a job contract make legalisation unprofitable due to a dilemma faced by an employee: either buy a permit or get the permit officially but waste a lot of time, during which s/he could have been working and getting paid.

Similarly to informal entrepreneurship, informal and/or illegal employment is the result of true market forces in the economy squeezed by the iron grip of state regulations, as well as a reaction to unwanted state intervention (Portes 1994: 427, 447). According to Graziano Battistella, *regardless of the main responsibilities of the different actors (recruiters, social networks, relatives, other intermediaries, and migrants themselves) it appears evident that irregularity requires the connivance of more than one actors, and often includes government officials* (Battistella 2007: 210).

Overtime employment and wages

George Borjas claims that wages of the migrants from the latest flows may never come to parity with the wages of the local workers and supports his claims with evidence of the worsening economic situation and newcomers' failures to assimilate economically (Borjas 1996: 74; Borjas 1999: 189). In Russia, migrants' wages are practically the same as the wages of the locals employed in similar positions. But most migrants work from 9 to 11 hours a day, 6 days a week. A migrant's average workweek is 61 hours. Only 6.7 per cent of Russian citizens worked over 40 hours a week in 2010, with an average workweek duration of 38 hours (*Trud i zanyatost* 2011: 97).

The lack of legal grounds for work, along with informal employment, contributes to the over-exploitation of migrant labour. Forced labour also happens, but the majority of migrants deliberately work long hours in order to earn more money.

Those with no legal grounds for work are especially hard-working, as their workweek is 63 hours on average. The longest hours are worked in agriculture, trade, community, social and personal service, hotels and restaurants, especially in the case of unskilled workers.

Labour mobility of migrants

Most migrants with previous work experience in Russia – about 52 per cent of all migrants – worked at home: in the wholesale and retail trade, 18 per cent; construction, 16 per cent; transport and communication, 11.7 per cent; and agriculture, 10.7 per cent. Upon arrival in Russia the vast majority of migrants are forced to change the type of economic activity they engage in: fewer than 30 per cent are involved in the same type of activity as at home. Migrants turn *en masse* to trade, construction, community, social and personal services: 71 per cent of migrants with previous work experience currently work in those areas.

Only 6.9 per cent of migrants who had worked in healthcare before coming to Russia are employed in this sector in Russia. The share of those employed in education is even lower and stands at 3.4 per cent. Almost half of those who used to work in healthcare and education now work in trade, and every seventh person in community, social and personal services.

The education, skills and professional knowledge of migrants are not in demand on the Russian labour market; migrants turn *en masse* to lower level occupational groups. 60 per cent of migrants who worked before coming to Russia had to change the occupational group to which they belonged at home. A large proportion of migrants perform work that does not require special skills. In the national economy, unskilled workers make up 10.8 per cent of all the employed¹⁸ and 29.4 per cent among foreigners, while in the case of migrants from CIS countries, 34.3 (according to ISCO-88).¹⁹

Upon their arrival to Russia, the majority of migrants acquire lower social status than they had in their home country. Downward vertical mobility is characteristic for the representatives of all status groups except for the lowest two – unskilled workers (Class Categories 9 and 10, EGP classification) (Table 6).

Table 6. Vertical professional mobility of migrants previously employed in their home country (worked at home / work in Russia, EGP class categories^a), per cent^b

Mobility	Up	Zero	Down
Total	18.2	43.8	38.0
1 Higher managerial	-	7.2	92.8
2 Lower managerial	0.8	6.4	92.8
3 Routine clerical	8.1	1.8	90.1
4 Routine service-sales	2.2	49.8	48.0
6 Self-employed, no employees	40.5	21.6	37.8
7 Manual supervisors	20.0	20.0	60.0
8 Skilled workers	14.2	47.0	38.8
9 Unskilled workers	27.0	72.3	0.7
10 Agricultural labour	95.7	4.3	-

^a Numerically insignificant groups 5 and 11 were excluded from the analysis.

^b N = 4 220

Source: CEPRS (2011).

Over one-third of top-managers and management staff, representatives of the highest status groups (1, 2) take the lowest positions of unskilled workers. Only 7.2 per cent of top and middle managers succeed in maintaining the same position as they occupied in their home country, 92.8 per cent of them occupy lower status posi-

tions. A similar situation occurs to workers who engaged in non-manual routine labour in their home country and who are massively (over 90 per cent) recruited as unskilled workers in Russia (Table 7).

Table 7. Change in the status of migrants previously employed in their home country (EGP class categories)^a

Worked at home	Work in Russia, class										Total
	1 Higher manage- rial	2 Lower manage- rial	3 Routine clerical	4 Routine service- sales	5 Self- employed with employees	6 Self- employed, no em- ployees	7 Manual supervisors	8 Skilled workers	9 Unskilled workers	10 Agricul- tural labour	
1 Higher managerial	7.2	6.6	1.8	26.3	0.0	1.5	0.6	18.3	37.4	0.3	100.0
2 Lower managerial	0.8	6.4	1.8	33.7	0.2	2.3	0.2	14.4	39.4	0.8	100.0
3 Routine clerical	1.8	6.3	1.8	43.2	0.0	0.9	0.9	9.0	36.0	0.0	100.0
4 Routine service-sales	0.4	1.3	0.5	49.8	0.0	0.7	0.0	9.9	37.2	0.2	100.0
5 Self-employed with employees	0.0	0.0	0.0	33.3	0.0	0.0	0.0	0.0	66.7	0.0	100.0
6 Self-employed, no employees	0.0	10.8	2.7	27.0	0.0	21.6	0.0	18.9	18.9	0.0	100.0
7 Manual supervisors	0.0	6.7	0.0	13.3	0.0	0.0	20.0	26.7	33.3	0.0	100.0
8 Skilled worker	0.7	1.0	0.4	11.5	0.0	0.5	0.2	47.0	38.6	0.2	100.0
9 Unskilled worker	0.1	0.4	0.4	10.6	0.0	0.4	0.3	14.6	72.3	0.7	100.0
10 Agricultural labour	0.0	0.0	0.5	5.7	0.0	1.0	0.5	24.8	63.3	4.3	100.0
11 Self-employed farmer	0.0	0.0	0.0	7.1	0.0	3.6	0.0	17.9	71.4	0.0	100.0
Total	1.0	2.1	0.8	20.7	0.0	1.0	0.3	22.9	50.6	0.6	100.0

^a N = 4 220

Source: CEPRS (2011).

Migrants previously employed in their home country fall into two categories: a) those who came in Russia and who did not change occupational group, and b) those who came and changed their occupational group. Those in the first category are more likely to retain their home country position, unlike those in the second: 46.4 per cent and 39.5 per cent respectively (Table 8).

Table 8. Vertical mobility of various migrant groups (EGP class categories), per cent

Mobility of migrants previously employed in home country						Mobility of migrants who did not work at home, but changed their occupational group in Russia (worked in their first migration / work now, N = 640)
Total (previously employed at home / working, N = 4 220)	Including:					
	Did not change occupational group in Russia. Previously employed at home / working, N = 2 574	Changed occupational group, including:				
		Previously employed at home / working, N = 1 621	Previously employed at home / worked during their first migration, N = 1 696	Worked in their first migration / working, N = 1 631		
Up	18.2	17.1	20.5	16.2	28.1	28.3
Zero	43.8	46.4	39.5	37.9	56.0	59.4
Down	38.0	36.5	40.0	45.9	15.9	12.3

Source: CEPRS (2011).

A migrant's first workplace in Russia usually does not correspond to the level of professional training of the migrant, who has no option but to accept any job offered. The typical path of migrants in the labour market is downward labour mobility – occupying a position that is worse than the one they previously held in their home country (for 45.9 per cent). Only 37.9 per cent of migrants kept the same position as they had in their home country, and 16.2 per cent were able to obtain a higher position. Upward labour mobility is extremely rare and characteristic almost exclusively of unskilled workers (Table 8).

As time passes and migrants adapt themselves to the environment, some of them manage to take up the positions corresponding to their level of qualifications and professional training. The change of workplace in Russia is accompanied by upward mobility in the case of 28.1 per cent of migrants. Only 15.9 per cent of migrants experienced further downward mobility, and 56.6 per cent of migrants kept their position. Upward mobility is open not only to unskilled workers (groups 9 and 10), but also to skilled workers, masters and foremen in manual labour (groups 7-8, Table 9).

36.1 per cent of migrants who started working in Russia as unskilled workers improved their labour positions, mostly moving to be skilled workers or clerks.

At the same time, there is 'secondary' downward mobility. For the majority of skilled migrants, the problem lies not in upgrading their status, but in retaining it: three-quarters of managers and over half of workers employed in some kind of routine non-manual labour do not succeed in retaining their employment status – 31.6 per cent of those who started as skilled labourers later work as unskilled workers.

Positions that do not require any specific education are occupied by migrants with good education: 34.1 per cent migrants with complete and incomplete higher education and 45.3 per cent of migrants with special secondary (vocational) training work in unskilled jobs (Table 10).

Table 9. Vertical mobility of migrants who changed their class categories in Russia (employed in Russia for the first time / work at their last position, EGP class categories), per cent^a

Worked in Russia in first trip	Work in Russia now									Total
	1 Higher managerial	2 Lower managerial	3 Routine clerical	4 Routine service- sales	6 Self- employed, no employees	7 Manual supervisors	8 Skilled workers	9 Unskilled workers	10 Agricultural labour	
1 Higher managerial	36.4	9.1	0.0	18.2	9.1	0.0	18.2	9.1	0.0	100.0
2 Lower managerial	3.7	33.3	3.7	40.7	3.7	0.0	11.1	3.7	0.0	100.0
3 Routine clerical	0.0	0.0	33.3	33.3	0.0	0.0	11.1	22.2	0.0	100.0
4 Routine service-sales	1.3	6.8	1.8	51.9	1.8	0.3	8.8	27.3	0.0	100.0
6 Self-employed, no employees	0.0	14.3	0.0	0.0	28.6	0.0	0.0	57.1	0.0	100.0
7 Manual supervisors	0.0	18.2	0.0	9.1	18.2	9.1	36.4	9.1	0.0	100.0
8 Skilled worker	1.6	2.3	0.2	14.3	0.9	0.5	48.0	31.6	0.7	100.0
9 Unskilled worker	0.8	1.0	0.7	13.3	0.3	0.2	19.8	63.1	0.8	100.0
10 Agricultural labour	0.0	0.0	0.0	5.9	5.9	0.0	5.9	52.9	29.4	100.0
Total	1.2	2.8	0.9	20.4	1.0	0.3	23.1	49.5	0.8	100.0

^a N = 2 278,

Source: CEPRS (2011).

The demand for unskilled labour is covered for the most part by skilled workers. ‘Status in exchange for a wage’ is a conscious choice for migrants, but this fact does not eliminate the problem of inefficient investment of human capital on the part of sending states, and the inefficient use of it by Russia. Usually, semi-skilled migrants compete for employment with semi-skilled locals (Borjas 1999: 189), but in Russia skilled migrant-workers compete with semi-skilled locals.

The local population is satisfied with the absence of social advancement among migrants and restricted options for their vertical mobility. Russian citizens react negatively to accepting high- and medium-skilled migrants, while being rather tolerant of unskilled workers. Only 3 per cent of locals think that highly-skilled professionals should mostly be attracted, with 59 per cent opting for bringing in unskilled labour (for transport, housing service, trade, construction, agriculture) and 47 per cent – street and house cleaners (FOM 2012).

Most migrants, irrespective of their personal merit, are, thus, unable to change their ‘bad’ employment positions. This situation turns into a palpable social problem not only for migrants, but for the receiving society as well.

Table 10. Migrants of various educational levels according to class categories, EGP class categories, per cent

	Education				Total
	1 Primary and basic secondary	2 General secondary	3 Secondary technical and vocational training	4 Incomplete higher, higher education, degree	
1 Higher managerial	0.1	0.3	0.6	4.3	0.9
2 Lower managerial	0.4	0.8	1.8	9.1	2.2
3 Routine clerical	0.3	0.4	0.7	2.3	0.7
4 Routine service-sales	10.6	18.0	23.6	27.5	20.1
5 Self-employed with employees	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0
6 Self-employed, no employees	0.3	0.5	1.0	2.2	0.9
7 Manual supervisors	0.1	0.1	0.5	0.4	0.3
8 Skilled workers	14.9	21.0	25.7	19.7	21.5
9 Unskilled workers	73.0	58.0	45.3	34.1	52.7
10 Agricultural labour	0.3	1.0	0.5	0.4	0.7
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: CEPRS (2011).

Conclusion

Together with push factors, the massive inflow of labour migrants to Russia has been fostered by dramatic changes in the Russian labour market. These have been brought about by an unprecedented decrease in the working-age population as well as changes in the employment structure. Areas of economic activity with ‘special’ working conditions (3Ds): construction, trade, community, social and personal services, have proved unattractive for the local people and created, demand for working hands, which has involved the inflow of labour migrants to a large extent.

Social practices of inclusion of migrants in the Russian labour market, everyday interaction with the authorities, social institutions and the population promote social exclusion instead of adaptation and integration. The typical path of migrants in the labour market is downward labour mobility – occupying a position that is worse than the one they previously held in their home country. Upward labour mobility is extremely rare and characteristic almost exclusively of unskilled workers. Education, qualifications and the professional knowledge of migrants are not demanded in the Russian labour market. The demand for unskilled labour is met, to a large extent, by qualified staff. The ineffective investment of human capital has become a serious challenge both for Russia and for the sending countries.

The main reasons for diminishing labour mobility among migrants is, in many cases, the lack of legal grounds for employment and informal employment. At least 60 per cent of labour migrants work illegally in

Russia; not more than 40 per cent of migrants have signed contracts with an employer; and there is a direct link between informal employment and illegal labour activities. (Perhaps the qualification and education documents provided by migrants in the sending countries do not correspond with Russian standards and requirements of the employers. This hypothesis requires checking and is a promising direction for further research.)

The Russian labour market, its institutional shape and its rules, means social inequality between labour migrants and Russian citizens in: access to certain types of labour; safety at work; working conditions; remuneration for work.

The studies indicate several layers of problems, the solution of which requires corrections in the laws as well as law enforcement. First, it is necessary to recognise the transformation of migration flows, which is accompanied by large-scale flows of permanent and circular migrants.

Second, it is necessary to adjust the instruments that are currently oriented exclusively towards seasonal labour migrants.

It is necessary to reform the system of migration registration and issuance of work permits for long-term migrants. They work and live in Russia for years, often with families, the members of which are integrated in the receiving society – and they are perceived by the government as temporary migrants. They should get easier access to residence permits or permits for part-time residence, which would allow them to work legally and not feel segregated from Russian society.

Civilised conditions for the legalisation of circular migrants' labour, and stimulation of their re-orientation towards integration into Russian society should appear.

Finally, serious attention should be given to the prevention of the social exclusion of first-time labour migrants in Russia, and to the creation of effective instruments of their secondary socialisation and adaptation to Russian realities.

Without recognition of the evident changes in labour migration, all efforts to regulate it will be ineffective and will lead to negative consequences, determined by the growth of illegal migration.

Acknowledgements

The author thanks Agnieszka Weiner, Shushanik Makaryan and anonymous reviewers for useful comments on an earlier draft.

Notes

¹ Including those who have work permits, as well as permits for work for individuals (so-called patents). Only these documents allow migrants from the CIS countries to work legally.

² The terms 'irregular migrants' or 'undocumented migrants' are not used in the Russian legislation.

³ The estimate of the FMS is based on data on foreigners who overstayed and, presumably, work in Russia. However, not all of them are labour migrants, since they include people of unemployable age and those who came with other goals. According to an expert consensus estimate, there were 4 million labour migrants in 2009: <http://indem.ru/ceprs/Migration/OsItExSo.htm>.

⁴ There are also other estimates (up to 15 million people), which are methodologically not transparent and go against quite reliable data from the Central Data Bank of foreigners and stateless persons (CDB FSP).

⁵ Including work permits and patents allowing work for physical persons.

⁶ Similar results were obtained in other surveys conducted in Russia (Tyuryukanova 2011: 12).

⁷ See Rosstat web-site www.gks.ru.

⁸ See web-site of FMS of Russia www.fms.gov.ru.

⁹ CDB FSP keeps personalised evidence of foreigners, which allows the classification of those registered with the migration service and legally employed by elaborated parameters: gender, age, length of stay, citizenship, employment sector, etc.

¹⁰ A survey of the population by place of residence in the entire Russian Federation, urban and rural areas. In 2010, about 69,000 people aged 15-72 years (31,300 households) or 0.06 per cent of the population of this age were surveyed monthly; the total annual volume of the sample was 831,000 people (345,000 households)

¹¹ RLMS is longitudinal survey of households in Russia (about 10,000 households). <http://www.cpc.unc.edu/projects/rlms-hse/project>.

¹² FOMSOC project, MegaFOM survey. 24,500 respondents were surveyed, October 2011 (FOM 2011)

¹³ The survey conducted by the Center for Ethnopolitical and Regional Studies (CEPRS). The study included a sociological survey of migrants (8,499 respondents). A 'snowball' method was used for sampling. Also, qualitative studies (18 focus groups, 35 in-depth expert interviews) took place in 8 regions of Russia (CEPRS 2011).

¹⁴ Because of its complex origins it is variously referred to in the literature as the Goldthorpe, Erikson-Goldthorpe, and CASMIN (Comparative Study of Social Mobility in Industrial Nations) typology (Marshall 1998).

¹⁵ Employed, including those employed in Russia in 2011, but currently not working and looking for work (CEPRS 2011).

¹⁶ Hereafter, informal employment is defined in the aforementioned sense and includes those who are employed in the informal sector (including self-employed) as well as the formal sector.

¹⁷ The survey took place at 1,500 enterprises, as assigned by the NRU HSE, October 2011 (Levada-Center 2011). Different employers' groups, similarly to the situation in other countries (Somerville 2007: 108), promote attracting different groups of labour migrants: large scale business (Russian Union of Industrialists and Entrepreneurs) opts for attracting qualified specialists; unions of small and medium enterprises ('Opora Rossii', 'Business Russia') stand for attracting migrants irrespective of their qualifications.

¹⁸ 2010 (*Trud i zanyatost* 2011: 81-82).

¹⁹ Third quarter of 2011, the FMS of Russia, legally employed.

References

- Battistella G. (2007). Migration Without borders: A Long Way to Go in the Asian Region, in: A. Pecoud, P. F. A. de Guchteneire (eds), *Migration without Borders. Essays on the Free Movement of People*. Paris: UNESCO Publishing, New York, Oxford: Berghahn Books.
- Borjas G. J. (1996). The New Economics of Immigration: Affluent Americans Gain, Poor Americans Lose. *Atlantic Monthly* 278(5): 72-80.
- Borjas G. J. (1999). *Heaven's Door: Immigration Policy and the American Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Castaneda J. G. (2007). *Ex Mex: From Migrants to Immigrants*. New York: The New Press.
- CEPRS (2011) *Sociologic Research for Analysis of the Migration Profile, Problems of Adaptation and Integration of Migrants for National Research University*. Higher School of Economics (unpublished).
- Crepaz M. (2008). *Trust Beyond Borders: Immigration, the Welfare State, and Identity in Modern Societies*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

- FMS (2011). *FMS of Russia, Central Databank of Foreign Citizens and Stateless Persons, January-November 2011* (unpublished).
- FOM (2011). *Migrants and Labour Market*. Online: <http://fom.ru/obshchestvo/10484> (accessed: 25 November 2012).
- Ganzeboom H. B., Treiman D. J. (2003). Three Internationally Standardised Measures for Comparative Research on Occupational Status, in: J. H. P. Hoffmeyer-Zlotnik, Ch. Wolf (eds), *Advances in Cross-National Comparison. A European Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables*, pp. 159-193. New York: Academic/Plenum Publishers.
- Gimpelson V., Zhudina G. (2011). *Neformali v rossiyskoy ekonomike: skol'ko ih i kto oni?* [Informals in Russian Economy: How Many and Who Are They?] / National Research University 'Higher School of Economics'. Moscow, Publ. House of the Higher School of Economics, Pre-print WP3/2011/06
- Levada-Center (2011). *Sociological survey of Russian enterprises on investments in human capital of workers and interaction with the system of professional education and use of migrants* (unpublished).
- Marshall G. (ed.) (1998). Goldthorpe Class Scheme, in: *A Dictionary of Sociology*, 2nd ed. Oxford; New York: Oxford University Press. Online: <http://www.encyclopedia.com/doc/1O88-Goldthorpeclassscheme.html> (accessed: 1 December 2012).
- Mukomel V. (2013). *Politika integratsii migrantov v Rossii: vy`zovy`, potentzial, riski: rabochaia tetr*. [Migrant Integration Politics in Russia: Challenges, Potential, Risks: Work Book]. Moscow: Rossiiskii sovet po mezhdunar. delam (RSMD).
- NCEA (1993). *Obshcherossiyskiy klassifikator zanyatiy OKZ 010-93* [National Classification of Economic Activities]. Online: <http://occupations.org.ru/> (accessed: 1 December 2012).
- PSEI (2011). *Trends in the labour market. The statistical newsletter 2011, (based on the materials of the survey on the issues of employment)*. Online: <http://www.gks.ru> (accessed: 14 March 2012).
- Portes A. (1994). The Informal Economy and Its Paradoxes, in: N. Smelser, R. Swedberg (eds), *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Romodanovskiy K. (2012). *Speech of the Director of FMS of Russia [K.Romodanovskiy] at the session of the Government of RF*, 9 August. Online: <http://government.ru/docs/20062/> (accessed: 30 October 2012).
- Romodanovskiy K. (2013). *Na territorii Rossii nahoditsya 3,5 milliona nellegal'nih migrantov // Mir 24*. [There are 3,5 Million Illegal Migrants in Russia, Mir 24]. Online: <http://mir24.tv/news/society/9468266> (accessed: 30 December 2013).
- Rosstat (2010). *Presumable Population of the Russian Federation Through 2030*. Online: http://gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat/rosstatsite/main/publishing/catalog/statisticJournals/doc_1140095525812 (accessed: 11 February 2011).
- Rosstat (2012). *Zanyatost' i bezrobotica v Rossiyskoy Federacii v sentyabre 2012 goda* [Employment in the Russian Federation in September 2012]. Online: http://www.gks.ru/bgd/free/b04_03/IssWWW.exe/Stg/d04/209.htm (accessed: 11 February 2013).
- Rosstat (2013). *Average Annual Number of Employed in the Economy by Economic Activity*. Online: http://www.gks.ru/bgd/regl/b13_12/IssWWW.exe/stg/d01/6-04.htm (accessed: 28 December 2013)
- Sassen S. (1990). *The Mobility of Labour and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schain M. A. (2008). *The Politics of Immigration in France, Britain, and the United States*. New York: Palgrave Macmillan.
- Somerville W. (ed.) (2007). *Immigration Under New Labour*. Bristol: Policy Press, University of Bristol.

- Stalker P. (2000). *Workers Without Frontiers: The Impact of Globalization on International Migration*. Colorado: Lynne Rienner Publishers.
- The Concept of Activities in the Labour Market in 2003-2005* (2003), approved by the regulation of the Government of the Russian Federation as of May 6, 2003, No. 568-p.
- The Concept of Activities in the Labour Market in 2008-2010* (2008), approved by the regulation of the government of the Russian Federation as of August 15, 2008, No. 1193-p.
- The Concept of Demographic Development of the Russian Federation up to 2015* (2001), approved by the regulation of the Government of the Russian Federation as of September 24, 2001 No. 1270-p.
- The Concept of the Demographic Policy of the Russian Federation up to 2025* (2007), adopted by the Decree of the President of the Russian Federation as of October 9, 2007, No. 1351.
- The Concept of the Regulation of Migration Processes in the Russian Federation* (2003), approved by the regulation of the Government of the Russian Federation as of March 1, 2003 No. 256-p.
- The Concept of the State Migration Policy of the Russian Federation Through 2025* (2012), approved by the President of the Russian Federation of 13 June 2012.
- The National Security Strategy of the Russian Federation up to 2020* (2009), adopted by the Decree of the President of the Russian Federation as of May 12, 2009, No. 537.
- Trud i zanyatost v Rossii 2011* [Labour and Employment in Russia]. Moscow: The Federal Service of State Statistics (Rosstat).
- Tyuryukanova E. V. (ed) (2011). *Zenshini-migranti iz stran SNG v Rossii* [Female Migrants from CIS Countries in Russia]. Moscow: MAX Press.
- UNDP (2011). *Human Development Report Index (HDI) – 2011 Ranking*. Online: <http://hdr.undp.org/en/statistics> (accessed: 9 January 2013).

Współczesne migracje na obszarze poradzieckim przez pryzmat koncepcji migracji poimperialnych*

Zuzanna Brunarska**

The paper considers applying post-imperial approach to contemporary migration processes in the post-Soviet area. It presents arguments for and against application of the post-imperial perspective to migration studies on post-Soviet states and tries to answer the question whether we can actually label migrants coming from the CIS states to Russia as post-imperial migrants. Domination of Russia among destination countries for migrants from the CIS, special rights they enjoy comparing to citizens of 'far-abroad' countries (e.g. visa free regime), Soviet legacy of infrastructural, cultural, political and economic ties between the sending and receiving countries partially justify a post-imperial approach. However, motivation of migrants in the post-Soviet territory being a continuous area may differ significantly from the one of 'classic' post-imperial migrants coming to their former metropolis from overseas. Moreover, recent changes on the post-Soviet migration map may be an evidence of the decreasing role of post-imperial factors in determining directions of migration flows and of growing significance of the demand factor.

Keywords: post-imperial migration, Russia, CIS, USSR

Wstęp

Upadek ZSRR przyniósł istotne zmiany w sytuacji migracyjnej w regionie¹. Jego efektem była dezintegracja sztucznie wyizolowanego systemu migracji dawnego ZSRR. Otwarcie granic zewnętrznych dawnego imperium umożliwiło wyjazdy do wcześniej niedostępnych krajów tzw. dalekiej zagranicy². Jednocześnie w nowej sytuacji znalazły się całe rzesze migrantów poruszających się do tej pory wewnątrz regionu – wcześniej klasyfikowani jako migranci wewnętrzni, teraz stali się obywatelami różnych państw i tym samym migrantami-cudzoziemcami. Czy jednak ich sytuacja ze względu na przynależność do dawnego imperium różni się istotnie od sytuacji migrantów pochodzących spoza regionu?

Napływ ludności z terenów podległych imperialnemu centrum w okresie ZSRR do kraju będącego spadkobiercą dawnej metropolii wpisuje się w koncepcję migracji poimperialnych. Koncepcja ta upatruje genezę migracji w rozpadzie dawnego imperium i tłumaczy wysoką intensywność migracji pomiędzy dawnymi peryferiami a centrum istnieniem w przeszłości więzi imperialnych między nimi. Zastosowana w odniesieniu do obszaru poradzieckiego stawia w centrum zainteresowania badacza migracje z republik powstałych po

* *Contemporary Migration on the Post-Soviet Area from the Perspective of the Concept of Post-imperial Migration.*

** Centre of Migration Research, University of Warsaw. Address for correspondence: zuzanna.brunarska@uw.edu.pl.

rozpadzie Związku Radzieckiego do Rosji³. Migracje z peryferii dawnego ZSRR do Rosji w kategoriach poimperialnych rozpatrywali między innymi Brubaker (1995, 1997), Blakely (2012) i Sahadeo (2007). Brubaker i Blakely ograniczyli się do okresu zaraz po upadku imperium i traktowali migracje jako część procesu dekolonizacji. Opisywane przez nich przepływy migracyjne w pierwszej połowie lat 90. XX wieku niewątpliwie miały charakter poimperialny. Sahadeo sięgnął dalej wstecz, przyglądając się migracjom wewnętrznym w ostatnich latach funkcjonowania ZSRR i rozpatrując je w kategoriach relacji centrum-peryferie.

Po upływie ponad 20 lat od upadku radzieckiego imperium oraz w obliczu postępującej globalizacji warto zastanowić się, czy spojrzenie przez pryzmat teorii poimperialnej nadal jest uzasadnione, tzn. czy czynnik poimperialny, rozumiany jako te elementy obecnej sytuacji, które wynikają bezpośrednio z przeszłości imperialnej, wciąż odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu sytuacji migracyjnej w regionie. Jak pisze Bonifazi (2008), w Europie jeszcze na początku lat 70. XX wieku więzi kolonialne i bliskość geograficzna były decydującymi czynnikami odpowiedzialnymi za powstanie i utrwalanie wzorców migracji, podczas gdy obecnie czynniki te istotnie straciły na znaczeniu. W warunkach globalizacji i tworzenia się globalnego rynku pracy rośnie bowiem rola czynnika popytowego przy wyborze kierunku migracji. Zapotrzebowanie na pracowników nierzadko staje się czynnikiem nadrzędnym – możliwe jest rozpoczęcie migracji w nowym kierunku bez istnienia więzi poimperialnych czy wcześniejszych sieci migracyjnych.

W tym kontekście pojawia się szereg pytań. Czy współczesne przepływy migracyjne na obszarze poradzieckim można klasyfikować jako migracje poimperialne? Co przemawia za tym, że podejście to jest uzasadnione? Co wskazuje na to, że zawiera ono istotne braki lub traci na znaczeniu? Jeśli dziedzictwo ZSRR nie jest już głównym czynnikiem kształtującym migracje, to kiedy i dlaczego czynnik ten stracił na znaczeniu? Poniższy tekst stanowi próbę odpowiedzi na te pytania.

Migracje poimperialne – perspektywa teoretyczna

Termin „migracje poimperialne” jest bliski znaczeniowo pojęciu „migracji postkolonialnych” (ponieważ imperium jest kategorią szerszą niż imperium kolonialne, możemy przyjąć, że każda migracja postkolonialna jest migracją poimperialną, ale nie odwrotnie). O migracji w kontekście dziedzictwa poimperialnego/postkolonialnego w odniesieniu do różnych imperiów pisali między innymi Kurth (2003), Mole (2001), van Amersfoort i van Niekerk (2006), Cunha (2012), Horta i White (2009), Bosma (2012), Bosma, Lucassen, Oostindie (2012) oraz Gonzalez i Fernandez (2002).

Kim są migranci poimperialni? Bosma *et al.* (2012: 1) twierdzą, że migranci postkolonialni powinni być postrzegani jako osobna kategoria migrantów. Przemawiają za tym ich wcześniejsze związki z metropolią – znajomość jej kultury, języka, reguł, co daje im pewną przewagę nad pozostałymi grupami migrantów oraz określone przywileje, na przykład łatwiejszy dostęp do obywatelstwa kraju macierzystego dawnego imperium⁴. Migracje postkolonialne zazwyczaj charakteryzują się niemal całkowitym zorientowaniem strumieni migracyjnych na dawną metropolię (Bosma *et al.* 2012: 8). Jednocześnie często takiej popularności dawnej metropolii jako kraju docelowego dla migrantów z peryferii dawnego imperium nie da się wyjaśnić za pomocą czynników abstrahujących od przeszłości imperialnej. Koncepcję migracji poimperialnych można więc traktować jako teorię objaśniającą wybór kierunku migracji. Podejście takie proponowali Gonzalez i Fernandez (2002), uzasadniając migracje z Meksyku do Stanów Zjednoczonych latami gospodarczej dominacji USA nad Meksykiem. Konceptualizację migracji w kontekście imperium przedstawiali jako alternatywę dla dotychczasowych teorii, między innymi koncepcji czynników wypychających i przyciągających (hipoteza *push-pull*), kapitału społecznego, nowej ekonomii migracji, dualnego rynku pracy czy systemu światowego.

W wypadku wielu krajów rozwijających się, których obywatele migrują na wielkie odległości do państw stanowiących w przeszłości centra ich imperiów, stosowanie perspektywy poimperialnej wydaje się uzasadnione. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z kilku problemów wiążących się z tą perspektywą.

Pierwszym kluczowym niedostatkiem koncepcji migracji poimperialnych jest brak jednoznaczności definicyjnej. Bosma *et al.* (2012: 2) podkreślają, że brak jednoznacznej definicji migranta postkolonialnego wiąże się z faktem, że samo sformułowanie „postkolonialny” ma wiele znaczeń. Niektórzy do kategorii migrantów postkolonialnych zaliczają, oprócz reprezentantów peryferii, także przedstawicieli centrum, którzy w okresie imperialnym przyjechali na peryferie i teraz wracają do kraju pochodzenia. Takie podejście zastosował między innymi Blakely (2012) w odniesieniu do obszaru poradzieckiego, do kategorii migrantów postkolonialnych włączając zarówno przedstawicieli narodów tytularnych nowopowstałych republik poradzieckich, jak i etnicznych Rosjan. Mains, Gilmartin, Cullen, Mohammad, Tolia-Kelly, Raghuram i Winders (2013), przywołując specjalne wydanie *Journal of Ethnic and Migration Studies* z 2010 roku poświęcone ekspatom (JEMS 36(8)), także zaliczają ich do migrantów postkolonialnych. Tymczasem Bosma *et al.* (2012), powołując się na paradygmat stosunku władzy stosowany w badaniach postkolonialnych, twierdzą, że za migrantów poimperialnych powinno się uznawać tylko rdzennych mieszkańców dawnych kolonii przyjeżdżających do dawnej metropolii, a nie powracającą dawną elitę kolonialną i osadników. Podobnie znaczenie słowa *postkolonialny* w odniesieniu do migracji postrzega Nair (2013). W niniejszym tekście zdecydowano się jednak przyjąć szerszą definicję, zaliczającą do migrantów poimperialnych obie kategorie migrantów. Przemawia za tym argument, że przedstawiciele obu tych grup mogą kierować się związkami z dawną metropolią przy wyborze kierunku migracji.

Niejednoznaczność definicji sprawia, że trudno wytyczyć wyraźną granicę między migracjami poimperialnymi a innymi rodzajami migracji, na przykład migracjami zarobkowymi, niemotywowanymi względami poimperialnymi. Nasuwa się przy tym pytanie, na ile czynnik poimperialny jest faktycznie istotny przy wyborze przez migranta kierunku migracji. Przez czynnik poimperialny rozumiane są tu takie elementy obecnej sytuacji wynikające z przeszłości imperialnej jak na przykład przywileje, z których korzystają migranci poimperialni w kraju będącym spadkobiercą dawnej metropolii, w tym znajomość języka, realiów kraju przyjmującego, ale także na przykład powstała w okresie imperialnym sieć komunikacyjna. Kwestie definicyjne sprawiają o wiele mniej problemów w wypadku takich postkolonialnych systemów migracyjnych jak na przykład system portugalski⁵, gdzie mieszkańcy dawnych kolonii migrują do oddalonej Portugalii, mimo że mogliby wybrać inny kraj docelowy położony w podobnej lub nawet mniejszej odległości, o podobnym lub nawet wyższym poziomie życia. Ale nawet w kontekście imperium zamorskiego wątpliwości niektórych badaczy budzi określanie wszystkich migrantów z terytoriów zamorskich mianem migrantów postkolonialnych, ponieważ, jak piszą van Amersfoort i van Niekerk (2006), sugeruje to jednorodność tej grupy migrantów. Na brak jednorodności tej grupy zwraca uwagę także Nair (2013). Jak zauważa, słabość perspektywy postkolonialnej w badaniu migracji polega na tym, że część migrantów (tych wysoko wykwalifikowanych, poświadczonych z punktu widzenia kraju przyjmującego) nie wpisuje się w kontekst postkolonialny, który w pewnym sensie sprowadza się do wyzysku. Tego typu podejście wydaje się zbyt restrykcyjne i jednocześnie trudne do zastosowania w praktyce (trzeba by mieć na przykład dokładne dane dotyczące wykształcenia migrantów i pracy podejmowanej przez nich w kraju docelowym, by ocenić, czy element wyzysku jest obecny). Warto jednak zdawać sobie sprawę z tego, że w obrębie kategorii migrantów poimperialnych mieści się kilka podkategorii – migranci powrotni (tzn. wracający do kraju pochodzenia lub będący potomkami osób, które wcześniej wyjechały) oraz (pożądani i mniej pożądani) „rdzenni” przedstawiciele peryferii.

Drugi kluczowy niedostatek perspektywy poimperialnej dotyczy kwestii trwałości spuścizny poimperialnej i związanej z nią aktualności pojęcia postkolonialny/poimperialny. Przewaga, jaką dysponują migranci poimperialni w stosunku do pozostałych migrantów – określana przez Bosmę (2012) jako dodatni kapitał

społeczny – jest tymczasowa. Słabnie ona bowiem wraz z wymieraniem kolejnych pokoleń, mających coraz słabsze więzi z krajem macierzystym dawnego imperium. Pojawia się zatem pytanie, do kiedy migrację z obszarów peryferyjnych do centrum dawnego imperium można nazywać poimperialną. Pytanie to wiąże się z bardziej ogólnymi pytaniami dotyczącymi kwestii definicji postkolonialności stawianymi przez Childsa i Wiliamsa (1997).

Mimo opisanych wyżej wad, perspektywa poimperialna może być przydatna do badania różnego rodzaju zagadnień związanych z migracjami i uwarunkowanych istnieniem spuścizny poimperialnej, takich jak kwestie obywatelstwa czy przynależności (ang. *belonging*). By jednak ocenić zasadność stosowania tej perspektywy przy interpretowaniu kierunków przepływów migracyjnych na obszarze poradzieckim należy najpierw przyjrzeć się, na ile w ogóle współczesne wzorce migracji w regionie wpisują się w schemat migracji poimperialnych.

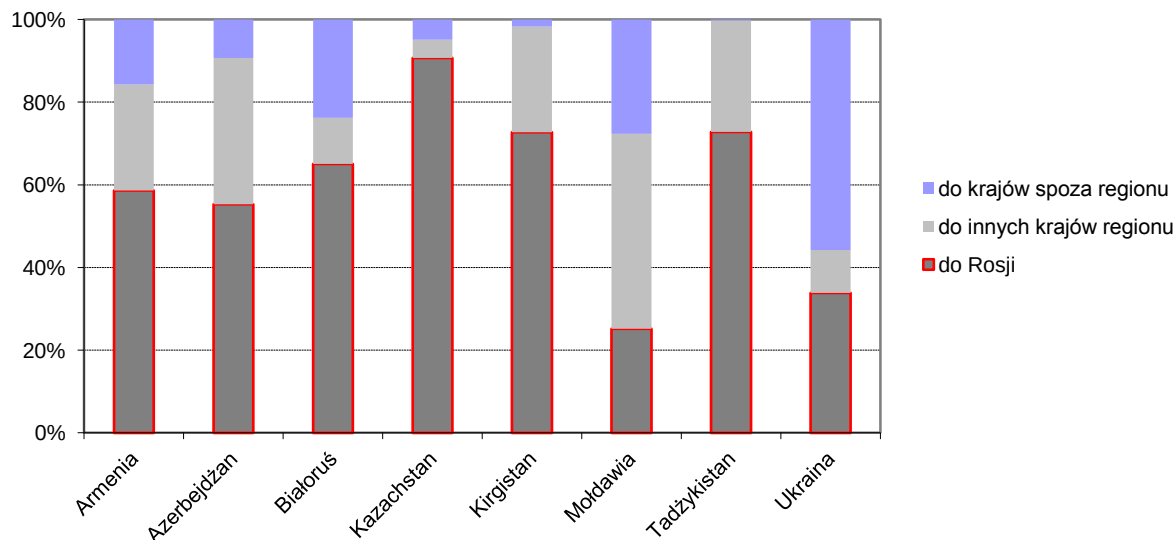
Przejawy poimperialnego charakteru migracji w regionie poradzieckim

Zgodnie z koncepcją migracji poimperialnych kierunki przepływów migracyjnych na obszarze poradzieckim są warunkowane względami historycznymi, a dokładnie – trwającym wiele lat okresem dominacji Rosji nad pozostałymi terytoriami, najpierw w postaci Imperium Rosyjskiego, później – Związku Radzieckiego, a następnie – Federacji Rosyjskiej. Przejawów poimperialnego charakteru współczesnych migracji w regionie można więc szukać, analizując kierunki przepływów migracyjnych. W tym celu należy przyjrzeć się strukturze odpływu z krajów stanowiących peryferie dawnego imperium oraz strukturze napływu do dawnej metropolii. Zgodnie z teorią migracji poimperialnych należałoby się spodziewać dominacji Rosji w strukturze odpływu z pozostałych krajów regionu oraz istotnego udziału tych krajów w strukturze imigracji do Rosji.

Spojrzenie na oficjalne dane dotyczące migracji długookresowej publikowane przez krajowe urzędy statystyczne pokazuje, że faktycznie można mówić o istotnej roli Rosji jako kraju przyjmującego migrantów z krajów WNP. Co więcej, w wypadku części z tych krajów Rosja zajmuje dominującą pozycję wśród wszystkich krajów docelowych (patrz Wykres 1). Należy przy tym mieć na uwadze, że grawitacyjna siła Rosji nie pojawiła się wraz z rozpadem ZSRR – przyciągała ona około $\frac{3}{4}$ migrantów w regionie już w latach 80. XX wieku (Zayonchkovskaya 2000). Obecne wzorce migracji wewnątrzregionalnej powielają więc w dużej mierze wzorce istniejące jeszcze przed rozpadem ZSRR (a być może zwiastujące upadek imperium – zważywszy na to, że wcześniej, w okresie świetności imperium, dominowały migracje z centrum na peryferie).

Dominacja kierunku rosyjskiego nad pozostałymi kierunkami migracji jest szczególnie widoczna w krajach Kaukazu Południowego i Azji Centralnej (poza Uzbekistanem) oraz na Białorusi. Na Białorusi w ostatnich latach zanotowano nawet wzrost migracyjnej zależności od Rosji – rozumianej jako udział Rosji w całkowitym odpływie migracyjnym z danego kraju. Wzrósł on w latach 2000-2011 z 42 do 65 proc. (*Naselenie Respubliki Belarus* 2011; *Statistical Yearbook of the Republic of Belarus* 2012). Dla mieszkańców Ukrainy i Mołdawii Rosja także stanowi istotny kraj docelowy migracji, jednak jej udział w całkowitej emigracji z tych krajów jest niższy. Wynosił on w 2012 roku odpowiednio 34 i 25 proc. (*Naselennâ Ukraïni za 2012 rik* 2013; Banca de date statistice Moldova).

Wykres 1. Struktura emigracji z wybranych krajów WNP według najnowszych dostępnych danych^a

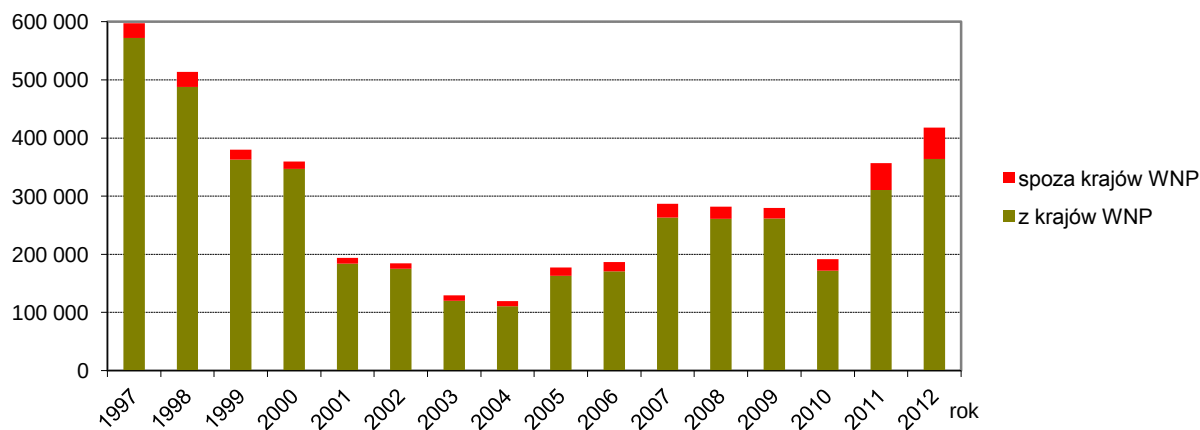
^a Dla Azerbejdżanu, Kirgistanu, Mołdawii i Ukrainy – 2012 rok, dla Białorusi i Kazachstanu – 2011, dla Armenii i Tadżykistanu – 2009.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Naseleennâ Ukraïni za 2012 rik. Demografičnij šoričnik* (2013); United Nations, DESA – Population Division, Migration section; *Statistical Yearbook of the Republic of Belarus* (2012); The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, stat.gov.az; *Demografičeskij ežegodnik Kyrgyzskoj Respubliki 2008-2012 gg.* (2013); *Demografičeskij ežegodnik Kazachstana* (2012); UNECE Statistical Division Database.

Również krótkookresowe migracje zarobkowe można postrzegać przez pryzmat koncepcji migracji poimperialnych. Specyficzny przypadek stanowią migracje z Białorusi i Kazachstanu. Na podstawie porozumień zawartych pomiędzy Rosją, Białorusią i Kazachstanem, między innymi w ramach Unii Celnej oraz porozumienia między Rosją a Białorusią zawartego w ramach Związku Rosji i Białorusi, obywatele Białorusi i Kazachstanu mogą podejmować pracę na terenie Rosji na tych samych zasadach, co obywatele Rosji. Wobec braku konieczności uzyskiwania zezwolenia na pracę, a w wypadku Białorusi – także braku kontroli granicznej, nie jest możliwe oszacowanie skali migracji zarobkowej z tych krajów do Rosji. Niewątpliwie jednak jest ona kluczowym krajem docelowym dla mieszkańców tych krajów – w wypadku Białorusi udział Rosji w ogóle migracji zarobkowej z tego kraju szacowany jest na 70-90 proc. (Yeliseyeu 2012). Znacząca rola Rosji jest widoczna także w wypadku Ukrainy i Mołdawii, które są jednocześnie istotnym źródłem migrantów zarobkowych dla krajów Unii Europejskiej (UE). Według mołdawskiego urzędu statystycznego 68 proc. osób powyżej 15 roku życia, które w 2012 roku zostały zarejestrowane jako pracujące lub poszukujące pracy za granicą, wybrało jako kraj docelowy Rosję (Banca de date statistice Moldova). Trudno ocenić wiarygodność tych danych, ale niewątpliwie Rosja stanowi wciąż jeden z głównych krajów przyjmujących migrantów zarobkowych z Mołdawii, a co więcej, jak twierdzą niektórzy, jej atrakcyjność w ostatnich latach wzrosła (Moraru, Moșnâga, Rusnak 2012). Również w wypadku Ukrainy Rosja pozostaje kluczowym krajem docelowym dla migrantów zarobkowych. Zgodnie z wynikami badań przeprowadzonych w 2008 roku przez Państwowy Komitet Statystyczny Ukrainy (Ukrstat) i Ukraiński Ośrodek na rzecz Reform Społecznych (UCSR), a następnie w 2012 roku – przez Ukrstat i Narodową Akademię Nauk Ukrainy, ponad 40 proc. ukraińskich migrantów zarobkowych w latach 2005-2008 i 2010-2012 wybierało Rosję (*Ukrainian External Labour Migration* 2009; Senik 2013).

Spojrzenie na migracje w regionie od strony dawnej metropolii także wskazuje na dominację przepływów wpisujących się w schemat poimperialny. Imigracja z krajów WNP stanowiła w ostatnich latach olbrzymią większość (w 2012 roku – 87 proc.) rejestrowanej imigracji do Rosji (Wykres 2).

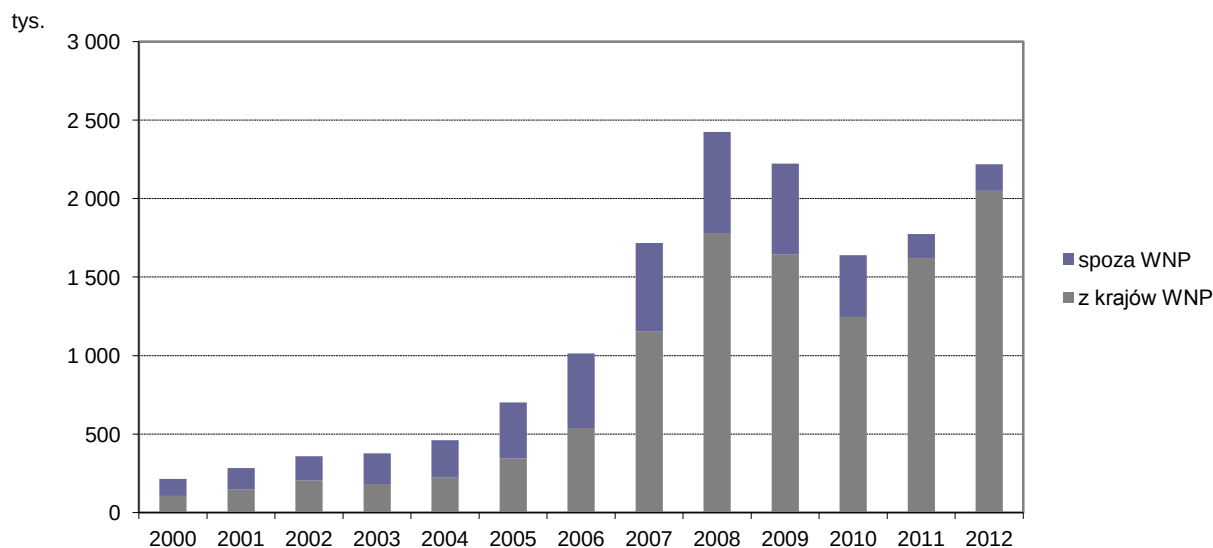
Wykres 2. Struktura imigracji do Rosji

Źródło: Rossijskij statističeskij eżegodnik (2003); Rossijskij statističeskij eżegodnik (2012); Čislennost' i migraciâ naseleniâ Rossijskoj Federacii v 2012 godu (2013).

Również w wypadku migracji zarobkowych do Rosji widoczna jest dominacja krajów WNP. Co więcej, w latach 2003-2012 notowano wzrost odsetka pracowników z tych krajów w ogóle pracowników cudzoziemskich w Rosji (patrz Wykres 3)⁶.

Wykres 3. Cudzoziemcy pracujący w Rosji w latach 2000-2012

Źródło: Trud i zanâtoŝt' v Rossii (2005); Trud i zanâtoŝt' v Rossii (2011); Rossiâ v cifrah (2013).

Trzeba jednak pamiętać, że wiarygodność oficjalnych danych statystycznych jest niska (najczęściej migranci przyjeżdżają do Rosji i przebywają na jej terenie legalnie, ale podejmują się nielegalnej pracy – Ioffe, Zayonchkovskaya 2010). Poza tym, dane dotyczące migrantów zarobkowych są uzależnione od zmian w polityce migracyjnej Rosji (co odzwierciedla się na przykład w wielkości kwot przyznawanych na zatrudnienie cudzoziemskich pracowników). Oszacowanie faktycznej skali migracji zarobkowych do Rosji jest praktycznie niemożliwe. Oficjalne dane rosyjskie z ostatnich lat mówią o około 1,5-2,5 mln cudzoziemców pracujących na terenie Rosji (Wykres 3). Tymczasem eksperci szacują liczbę migrantów na 5-8 mln: 5-6 mln (Zajončkovskaa, Tûrûkanova 2010), powyżej 7 mln (Chudinovskikh 2011), 7-8 mln (Ioffe, Zayonchkovskaya 2010). Sama Federalna Służba Migracyjna w *Koncepcji państwowej polityki migracyjnej Federacji Rosyjskiej na okres do 2025 roku* (2012) pisze o 3-5 mln cudzoziemców podejmujących się pracy w Rosji bez oficjalnego pozwolenia. Niezależnie od wielkości szacunków eksperci zgodnie twierdzą, że większość migrantów pochodzi z krajów WNP.

Zdecydowany prym w przyciąganiu migrantów wie dzie Moskwa i region podmoskiewski. Trudno się dziwić – zarobki w stolicy kilkakrotnie przekraczają kwoty możliwe do uzyskania w innych regionach⁷. Ze względu na różnice w poziomach zarobków i kosztach utrzymania Moskwa jest postrzegana przez wielu obywateli krajów „bliskiej zagranicy” jako alternatywny kierunek migracji wobec „dalekiej zagranicy” (Ioffe, Zayonchkovskaya 2010). Siła przyciągania Moskwy wynika niewątpliwie z oferowanych przez nią możliwości (wysokość zarobków oraz dostępność pracy), ale nie można abstrahować i od tego, że Moskwa stanowiła centrum metropolii, co może być czynnikiem przyciągającym migrantów z terenów dawnego imperium *per se*.

Ważnym czynnikiem leżącym u podstaw znaczącego udziału migracji pomiędzy peryferiami a centrum dawnego imperium w ogóle migracji w regionie są przywileje, jakimi cieszą się mieszkańcy krajów WNP w porównaniu do migrantów spoza regionu, a które (mniej lub bardziej bezpośrednio) stanowią element spuścizny poimperialnej⁸. Migracji do Rosji sprzyjają reżim bezwizowy pomiędzy Rosją a większością państw regionu (na przywrócenie wiz zdecydował się w 1999 roku Turkmenistan), gęsta sieć połączeń komunikacyjnych oraz stosunkowo powszechna (choć malejąca) znajomość języka rosyjskiego. Migracje między Rosją a republikami poradzieckimi ułatwiają także porozumienia dotyczące migracji (multi- i bilateralne). Od czasu rozpadu ZSRR Rosja podpisała łącznie kilkadziesiąt porozumień z krajami WNP w tej sferze. Wśród najważniejszych i mających najszerzy zasięg wymienić należy porozumienie o ruchu bezwizowym z 1992 roku, porozumienie o współpracy w dziedzinie migracji zarobkowych z 1994 roku czy porozumienie o współpracy w przeciwdziałaniu nielegalnej migracji z 1998 roku⁹. Wśród przywilejów dostępnych dla obywateli większości krajów WNP warto wymienić także możliwość ubiegania się o rosyjskie obywatelstwo w uproszczonym trybie. Istotną rolę odgrywają, ponadto, silne powiązania gospodarcze i polityczne. Przykładowo, udział Rosji w 2012 roku w eksporcie towarów wynosił: 35,1 proc. dla Białorusi; 30,3 proc. – dla Mołdawii; 25,7 proc. – dla Ukrainy; 19,5 proc. – dla Armenii, a w imporcie towarów: 58,8 proc. – dla Białorusi; 38,4 proc. – dla Kazachstanu; 33,2 proc. – dla Kirgistanu; 32,4 proc. – dla Ukrainy; 24,7 proc. – dla Armenii (za: WTO, wymieniono kraje charakteryzujące się najwyższymi odsetkami spośród krajów WNP, dla których dane były dostępne). Nie bez znaczenia są także sieci migracyjne, które sprawiają, że migracja może odbywać się bez formalnych pośredników i które w znacznym stopniu przyczyniają się do wzrostu jej intensywności, ułatwiając nowym osobom migracje do miejsc sprawdzonych przez ich rodzinę i znajomych. O roli sieci świadczą skupiska migrantów z danego kraju, często zajmujących konkretne nisze na rosyjskim rynku pracy (przypadek migrantów z Azerbejdżanu, patrz na przykład Ŭnusov 2013). Czynnikiem podtrzymującym migracje jest także „miękką siłą” (ang. *soft power*) dawnej metropolii zmierzający do poprawy wizerunku Rosji za granicą między innymi poprzez promowanie kultury rosyjskiej i wspieranie rosyjskich mediów za granicą przedstawiających kraj

w pozytywnym świetle – na przykład telewizja RT (dawne *Russia Today*) czy nowopowstała agencja informacyjna *Rossia Segodnâ* (która zastąpiła *RIA Novosti* i radio *Golos Rossii*). Przy czym w prowadzonej przez Rosję polityce uwidacznia się pewna sprzeczność. Z jednej strony, próbuje ona ograniczać migracje z terenów WNP, z drugiej, stara się wciągnąć kraje regionu w jeszcze ściślejszą współpracę (plan utworzenia Unii Euroazjatyckiej), co będzie skutkować wzrostem powiązań, w tym również migracyjnych.

Argumenty przeciwko stosowaniu optyki poimperialnej w odniesieniu do obszaru poradzieckiego

Zastosowanie perspektywy poimperialnej w odniesieniu do migracji na obszarze poradzieckim może wydawać się kuszące ze względu na możliwość prowadzenia analizy poprzez analogię do procesów występujących w innych częściach świata, a także na przykład dlatego, że uzasadnia ono wyodrębnianie oddzielnego systemu migracyjnego – jak czyni to na przykład Ivahnûk (2003, 2008, 2012) w swojej koncepcji Euroazjatyckiego Systemu Migracyjnego. Istnieją jednak przesłanki świadczące o tym, że perspektywa poimperialna w odniesieniu do tej części świata może nie być do końca uzasadniona. Z jednej strony, za brakiem zasadności jej stosowania przemawia specyfika dawnego imperium. Cesarstwo Rosyjskie, a następnie ZSRR, co podkreśla Blakely (2012: 181), od typowego europejskiego imperium kolonialnego odróżnia przede wszystkim fakt, że ekspansja odbywała się na tereny bezpośrednio sąsiadujące z metropolią, a nie na odległe terytoria zamorskie. Zwartość terytorialna obszaru dawnego imperium i gęsta sieć szlaków komunikacyjnych łączących poszczególne jego części ułatwiają przemieszczanie się między peryferiami a centrum dawnego imperium. Należy jednak pamiętać, że dostępność komunikacyjna składa się na zdefiniowany wcześniej czynnik poimperialny. Poza tym należy także wspomnieć o istotnych różnicach w kwestii polityki migracyjnej prowadzonej przez metropolię w okresie imperialnym, co następnie miało przełożenie na charakter migracji po upadku imperium. Prowadzone za czasów ZSRR na wielką skalę przymusowe przesiedlenia, w tym deportacje różnych kategorii ludności (całych narodów lub grup, na przykład kułaków), głównie na tereny słabo zaludnione i odległe od centrum, a także przesiedlenia innych grup ludności na tereny opuszczone przez narody poddane deportacji (w celu „rozrzedzenia” ludności miejscowej), system Gułag, nakazy pracy – wszystkie te elementy odróżniały imperium radzieckie od imperium kolonialnego w klasycznej postaci. Poza tym, narody tytularne poszczególnych republik wchodzących w skład ZSRR (przynajmniej w oficjalnej doktrynie) traktowane były jako równorzędne z narodem rosyjskim (mówiło się o narodzie radzieckim), co także odróżniało Związek Radziecki od klasycznego imperium kolonialnego, gdzie podporządkowanie metropolii i jej przedstawicielom w koloniach miało o wiele silniejszy charakter¹⁰. Można więc pokusić się o stwierdzenie, że nawet migracje lat 90. XX wieku, które z punktu widzenia istotności czynnika poimperialnego można określić jako poimperialne, różniły się charakterem i natężeniem od typowych migracji postkolonialnych.

Z drugiej strony, chcąc podważyć zasadność stosowania perspektywy poimperialnej, można wymienić szereg czynników pozaimperialnych, tzn. niewynikających z istnienia spuścizny imperialnej. Wśród nich, w wypadku Rosji i krajów WNP, w pierwszej kolejności należy wspomnieć właśnie o bliskości geograficznej i o znaczących różnicach płac między Rosją a pozostałymi krajami regionu¹¹. Omawiając regionalne czynniki determinujące migracje w regionie wymienić należy, oprócz wspomnianych różnic w stawkach płac, także różnice w sytuacji demograficznej poszczególnych krajów (nadmiar lub niedostatek siły roboczej) oraz dysproporcje w rozmiarze rynków pracy (Rosja ma dużą siłę grawitacyjną jako największy rynek pracy w regionie). O roli czynnika płacowego może świadczyć fakt, że średnie zarobki w krajach regionu w 2010 roku stanowiły od prawie 80 proc. (Kazachstan) do kilkunastu procent (Tadżykistan) średnich zarobków w Rosji (Chudinovskikh 2011, za: CISstat)¹², a jednocześnie Rosja może konkurować pod względem poziomu płac z krajami Zachodu. Być może wymienione czynniki pozaimperialne stanowiłyby wystarczają-

cą motywację do wyboru Rosji jako kraju docelowego przez mieszkańców krajów regionu również w warunkach braku czynnika poimperialnego?

Istnieją przesłanki świadczące o tym, że czynnik poimperialny odgrywa coraz mniejszą rolę w kształtowaniu sytuacji migracyjnej w regionie. Niewątpliwie jego rola była znacząca w pierwszych latach po rozpadzie ZSRR, gdy dominowały migracje o charakterze etniczno-politycznym (patrz na przykład Višnevskij 2000). Dlatego analogie z migracjami postkolonialnymi charakterystycznymi dla klasycznych imperiów kolonialnych są dla tego okresu jeszcze uprawione (robi to na przykład Pribytkova 2004). Później natomiast sytuacja zmieniła się. Przejawem słabnącej roli czynnika poimperialnego jest rosnąca dywersyfikacja strumieni migracyjnych. W ostatnim czasie pojawiło się kilka nowych krajów przyjmujących migrantów z regionu. Spośród krajów poradzieckich wzrosło przede wszystkim znaczenie Kazachstanu, a także, w mniejszym stopniu, rozwijającego się dzięki zyskom z wydobywania surowców energetycznych Azerbejdżanu (patrz na przykład Rumâncev 2012). Kraje te wybierają przede wszystkim mieszkańcy Azji Centralnej. Nie cieszą się one popularnością wśród migrantów zarobkowych z Ukrainy, Mołdawii i państw Kaukazu Południowego, którzy raczej wybierają Rosję lub kraje Zachodu (Abazov 2009). Kazachstan zaczął odgrywać rolę centrum przyciągania migrantów z krajów Azji Centralnej, a także w mniejszym stopniu z Rosji i Chin, po rosyjskim kryzysie finansowym w 1998 roku (Anderson, Hancilova 2011). Dla części migrantów z Azji Centralnej może on stanowić bardziej atrakcyjny cel migracji zarobkowej niż Rosja ze względu na bliskość geograficzną i wiążące się z tym niższe koszty i krótszy czas podróży, bliskość kulturową oraz brak radykalnych nastrojów antymigranckich w społeczeństwie. Kolejnym nowym biegunem przyciągania migrantów z regionu – przede wszystkim z Ukrainy i Mołdawii – są kraje Europy Południowej. W ostatnim dwudziestolecu nastąpiła dywersyfikacja kierunków obieranych przez mieszkańców krajów Europy Wschodniej. Tradycyjne kierunki emigracji zarobkowej w Europie Środkowej, takie jak Polska, Czechy, Słowacja czy Węgry, zostały zastąpione przez kraje południowoeuropejskie – głównie Hiszpanię, Portugalię, Włochy i Grecję (patrz na przykład Baganha, Fonseca 2004; Baganha, Marques, Góis 2004; Marques, Góis 2007¹³; Levčenko, Malinovskaâ, Švab, Trofimenko 2010). Zainteresowanie migrantów ze Wschodu krajami Europy Południowej badacze przypisują kilku czynnikom, między innymi przekonaniu panującemu wśród migrantów, że kraje te są bardziej przyjaźnie nastawione do przyjezdnych, aktywności podmiotów pośredniczących w organizacji wyjazdu i zatrudnienia w tych krajach, oraz akcjom regularyzacyjnym w nich przeprowadzanym (na przykład w Portugalii i Grecji). Susak (2002) pisze, że pierwsza fala migracji z Ukrainy w Portugalii pojawiła się po 1997 roku, po tym jak Portugalia otrzymała pomoc finansową z UE na rozwój infrastruktury transportowej i modernizację gospodarki, a także w związku z organizacją międzynarodowej wystawy EXPO 1998. Kolejnym wydarzeniem, które przyciągnęło migrantów zarobkowych, były zorganizowane w Portugalii mistrzostwa Europy w piłce nożnej Euro 2004. Można przypuszczać, że takie okazjonalne fale migracji wystarczyły do tego, by wytworzyły się pierwsze sieci migracyjne napędzające dalsze migracje. Następnym ważnym obszarem, do którego kierują się strumienie migracyjne z regionu, jest Turcja¹⁴. Obywatele krajów WNP znajdują zatrudnienie (głównie w szarej strefie) w gospodarstwach domowych, turystyce, budownictwie oraz sektorze usług erotycznych (Içduygu 2003, 2008; Kiriści 2003). Dodatkowo na migracyjnej mapie regionu mogą pojawić się nowi gracze – na przykład na wiosnę 2012 roku wstępne porozumienie o współpracy w zakresie migracji zarobkowej podpisały Tadżykistan i Katar, a wcześniej, latem 2011 roku, Uzbekistan podpisał porozumienie o migracji zarobkowej z Koreą Południową.

Wzrost popularności nowych kierunków migracji wiąże się ze spadkiem migracyjnej zależności krajów regionu od Rosji (rozumianej jako udział emigracji do Rosji w ogóle odpływu z danego kraju). Przykładowo, w Azerbejdżanie nastąpił spadek udziału migracji do Rosji w ogóle migracji z 84 proc. w 2000 roku do 55 proc. w roku 2012 (www.stat.gov.az). Również w Mołdawii i na Ukrainie w latach 2002-2012 zanotowano

istotny spadek odsetka migracji do Rosji w ogóle przepływów migracyjnych – na Ukrainie z 59 do 34 proc. (*Naselennâ Ukraïni za 2012 rik* 2013), w Mołdawii – z 44 do 25 proc. (Banca de date statistice Moldova). W wypadku Ukrainy spadek popularności Rosji zanotowano także w wypadku migracji zarobkowych. W latach 2005-2008 w Rosji pracowało 48,1 proc. migrantów zarobkowych z Ukrainy, w latach 2010-2012 natomiast – 43,2 proc. (*Ukrainian External Labour Migration* 2009; Senik 2013).

Do pewnego momentu Rosja nie miała poważnych konkurentów o siłę roboczą z regionu, a sami migranci nie mieli dużego pola manewru, jeśli chodzi o wybór kraju docelowego. Rosja jawiła się jako wybór najbardziej naturalny. Wzrost zapotrzebowania na cudzoziemskich pracowników w takich krajach jak Kazachstan czy kraje Europy Południowej sprawił, że migranci zyskali szersze spektrum możliwości, w związku z czym częstotliwość wyboru Rosji zaczęła maleć. Na niekorzyść Rosji (a tym samym na korzyść innych krajów docelowych) działa brak możliwości zapewnienia migrantom odpowiednich warunków życiowych – między innymi problemy na rynku mieszkaniowym, rosnące nastroje ksenofobiczne w społeczeństwie rosyjskim (patrz na przykład wyniki sondażu Centrum Lewady – *47% rossiân otricatel'no...* 2012), korupcja i życie w ciągłym strachu przed skorumpowanymi funkcjonariuszami państwa (policji, Federalnej Służby Migracyjnej itd.).

O wyjściu poza schemat migracji poimperialnych świadczyć może także najnowsza polityka migracyjna Rosji. Rosja planuje otworzyć się na migrantów o określonych kwalifikacjach – pożądanym z punktu widzenia niedoborów na rosyjskim rynku pracy, stosując kryterium pozytywnej selekcji. Deklaruje przy tym (i w ostatnim czasie faktycznie podejmuje starania w tym kierunku) zamiar prowadzenia proaktywnej polityki migracyjnej między innymi poprzez działania mające prowadzić do dywersyfikacji kierunków napływu migrantów.

Istnieje szereg czynników sprzyjających stopniowemu zanikaniu lub słabnięciu powiązań pomiędzy krajami regionu a Rosją. Kluczową rolę odgrywa upływ czasu. W dorosły wiek wchodzi obecnie pokolenie osób urodzonych po 1991 roku, mających słabsze związki z imperium, coraz słabiej władające językiem rosyjskim. Utrzymaniu powiązań nie sprzyja ponadto fakt, że część porozumień w sferze migracji między krajami regionu istnieje wyłącznie na papierze – częściowo dlatego, że wyznaczały one raczej cele niż konkretne mechanizmy ich realizacji (Chudinovskikh 2011), a częściowo dlatego, że niektóre z nich nie zostały ratyfikowane lub wprowadzone w życie przez jedną ze stron. Poza tym, słabnięciu powiązań z Rosją sprzyja umacnianie się więzi (zarówno migracyjnych, jak i gospodarczych i politycznych) z państwami spoza regionu (z jednej strony, z krajami UE, z drugiej, z krajami muzułmańskimi – głównie Bliskiego Wschodu). Dodatkowo, w warunkach tworzenia się globalnego rynku pracy i kryzysu demograficznego prognozowanego w wielu krajach (zarówno w regionie, jak i w krajach Europy Zachodniej) może dojść do wzrostu konkurencji o zasoby siły roboczej, a Rosja ze swoim ksenofobicznym społeczeństwem może tę konkurencję przegrać. Nie bez znaczenia jest także notowane w krajach Azji Centralnej kulturowe i religijne odrodzenie (patrz na przykład Tatari, Shaykhutdinov 2010), sprzyjające pogłębianiu się różnic kulturowych między przybyszami z tego regionu a mieszkańcami głównych rosyjskich regionów docelowych migracji.

Wnioski

Migracje poimperialne to migracje z krajów w przeszłości stanowiących peryferie imperium do kraju będącego spadkobiercą dawnej metropolii. W świetle tej bardzo ogólnej definicji migrantów z krajów powstałych po rozpadzie dawnego ZSRR przyjeżdżających do Rosji można by zaklasyfikować jako migrantów poimperialnych. Wchodząc na wyższy stopień szczegółowości, można jednak znaleźć zarówno argumenty za, jak i przeciw stosowaniu perspektywy poimperialnej w odniesieniu do obszaru poradzieckiego. Z jednej strony, za zasadnością jej użycia przemawiają przywileje, jakimi cieszą się mieszkańcy krajów WNP w Rosji, wyni-

kające po części z uwarunkowań instytucjonalnych (istotną rolę odgrywają tu zarówno ustalenia w dziedzinie migracji, jak i gospodarki i polityki), oraz wiążąca się z tym dominacja Rosji wśród krajów przyjmujących migrantów z regionu i przewaga migrantów z krajów WNP wśród migrantów w Rosji. Z drugiej strony, można wymienić szereg czynników pozaimperialnych sprzyjających napływowi migrantów z regionu do Rosji, w tym czynniki ekonomiczne i demograficzne. Możliwe, że samo ich istnienie (gdyby dało się abstrahować zupełnie od przeszłości imperialnej) wystarczyłoby do tego, by mieszkańcy krajów WNP wybierali Rosję jako kraj docelowy.

Analiza zmian trendów migracyjnych na obszarze poradzieckim w ostatnich latach wskazuje na to, że czynnik popytowy zyskuje na znaczeniu kosztem czynnika poimperialnego. Świadczy o tym rosnąca dywersyfikacja strumieni migracyjnych w regionie i pomiędzy regionem a resztą świata, w tym pojawienie się zupełnie nowych, nietradycyjnych kierunków migracji (takich jak kraje Europy Południowej dla mieszkańców Europy Wschodniej). Wydaje się, że czynnik poimperialny zaczął tracić na znaczeniu już pod koniec lat 90. XX wieku. Z upływem czasu optyka poimperialna patrzenia na migracje na obszarze poradzieckim staje się coraz mniej adekwatna. Utraty znaczenia przez czynnik poimperialny można upatrywać między innymi w słabnięciu więzi kulturowych i językowych (szczególnie w wypadku krajów Azji Centralnej), nawiązywaniu stosunków gospodarczych i politycznych z krajami spoza regionu, tworzeniu się (częściowo za sprawą podmiotów pośredniczących w organizacji wyjazdu i zatrudnienia w krajach „dalekiej zagranicy”) nowych sieci migracyjnych. Nieprzystawalność koncepcji migracji poimperialnych do realiów obszaru poradzieckiego wynika po części z różnic między imperium radzieckim a typowym imperium kolonialnym, a po części ze słabości samej koncepcji, między innymi charakteryzującej ją niejednoznaczności definicyjnej.

Wobec kryzysu demograficznego prognozowanego w wielu krajach Europy i związanego z nim spodziewanego wzrostu zapotrzebowania na cudzoziemską siłę roboczą interesujący będzie dalszy rozwój sytuacji. Na pewno będzie on w dużym stopniu zależał od działań samej Rosji, podejmowanych zarówno w sferze geopolityki, jak i bezpośrednio w dziedzinie polityki migracyjnej. Na razie władze wysyłają sprzeczne komunikaty – z jednej strony, zapowiadają prowadzenie polityki migracyjnej nastawionej na przyciąganie określonych kategorii migrantów, między innymi wysoko wykwalifikowanych specjalistów, z drugiej, kreślą daleko idące plany zacieśniania współpracy z krajami WNP.

Przypadek dawnego ZSRR zdaje się pokazywać, że o ile koncepcja migracji poimperialnych stosunkowo dobrze objaśniała kierunki przepływu na obszarze dawnego imperium tuż po jego rozpadzie, gdy przeważały migracje o charakterze etnicznym i politycznym, o tyle z upływem lat zasadność jej stosowania maleje. Współczesne migracje z krajów WNP do Rosji nie powinny być zatem opisywane w kategoriach poimperialnych. Ponieważ wybór kierunku migracji podejmowanej przez mieszkańców regionu daje się objaśnić za pomocą czynników pozaimperialnych, stosowanie optyki poimperialnej wydaje się pewnym uproszczeniem. Brak zasadności stosowania tej klamry teoretycznej, podaje z kolei w wątpliwość zasadność wykorzystania podejścia systemowego w odniesieniu do migracji na tym obszarze.

Podziękowania

Dziękuję Dariuszowi Stoli i Saji Toruńczyk-Ruiz oraz dwóm anonimowym recenzentom za cenne uwagi do wcześniejszych wersji tekstu.

Przypisy

¹ Pod terminem „obszar poradziecki” rozumiem kraje powstałe po rozpadzie dawnego ZSRR, z wyjątkiem republik bałtyckich, jako że migracje z ich terenu rządzą się innymi prawami ze względu na przynależność do Unii Europejskiej. Na potrzeby tego opracowania obszar ten będzie także określany skrótowo jako „region”.

² Terminem „daleka zagranica” określa się kraje spoza obszaru dawnego ZSRR. Z kolei „bliska zagranica” to kraje wchodzące niegdyś w skład ZSRR.

³ Preferowane kierunki migracji mieszkańców Ukrainy i Mołdawii można by także analizować pod kątem czynnika poimperialnego, sięgając do okresu sprzed II wojny światowej. Czynniki poimperialne przejawiałyby się w tym wypadku przewagą migracji do krajów, będących spadkobiercami państw, które sprawowały kontrolę nad częścią ziem leżących obecnie w granicach Ukrainy i Mołdawii. Rozważania te dotyczą: terenów Galicji Wschodniej położonych współcześnie w granicach zachodniej Ukrainy, a wcześniej Polski, Bukowiny i Zakarpacia wchodzących przez pewien czas w skład Monarchii Austro-Węgierskiej, oraz Mołdawii znajdującej się w okresie międzywojennym w granicach Rumunii.

⁴ Jednocześnie może mieć także swoje złe strony – Bosma (2012) na przykład wspomina w tym kontekście o uprzedzeniach rasowych pochodzących z okresu kolonialnego.

⁵ Zwany także luzofońskim (patrz na przykład Cunha 2012).

⁶ W drugiej połowie 2010 roku pojawiła się nowa forma legalizacji zatrudnienia w Rosji – migranci zatrudnieni u osób fizycznych mogą podejmować pracę na podstawie tzw. patentu. Statystyki prezentowane przez Rosstat uwzględniają liczbę wykupionych patentów od 2011 roku. Ta zmiana może być częściowo odpowiedzialna za większą liczbę cudzoziemców zatrudnionych w Rosji w latach 2011-2012 w stosunku do roku 2010.

⁷ W 2010 roku średnie miesięczne zarobki w Moskwie wynosiły 183 proc. średnich zarobków w Rosji, a 375 proc. średnich zarobków w Dagestanie – regionie, gdzie zarobki są najniższe. Dla obwodu moskiewskiego analogiczne wskaźniki wyniosły odpowiednio: 121 i 248 proc. (*Trud i zanâtoŝt' v Rossii* 2011).

⁸ Trwałość spuścizny poimperialnej w wypadku obszaru poradzieckiego można wiązać ze sposobem, w jaki imperium przestało istnieć. Zgodnie z tezą Barkey (1997) o trwałości spuścizny poimperialnej można mówić wtedy, gdy imperium nie rozpada się w drodze rewolucji. W takiej sytuacji struktura społeczna dawnego imperium jest w dużej mierze odtwarzana w krajach powstałych po jego rozpadzie.

⁹ Dokładniej o istniejących porozumieniach czytaj na przykład: Chudinovskikh (2011). Porozumienia zawarte w ramach WNP dostępne są na stronie Komitetu Wykonawczego WNP (cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/create). Porozumienia między Rosją a krajami Partnerstwa Wschodniego można znaleźć na stronie projektu CARIM East (www.carim-east.eu/database/legal-module/).

¹⁰ Świadomie pomijam tu inne zasadnicze różnice między imperium skupionym wokół Rosji a klasycznym imperium kolonialnym (na przykład brytyjskim czy francuskim), skupiając się na różnicach mających, moim zdaniem, bezpośrednie przełożenie na współczesne przepływy migracyjne. W szerszym ujęciu należałoby być może rozważyć w ogóle zasadność stosowania terminologii postkolonialnej do badania obszaru poradzieckiego, jednak jest to raczej temat na oddzielny artykuł.

¹¹ Podobnie w wypadku regionów Ukrainy i Mołdawii wspomnianych w przypisie 3 – interpretowanie przepływów migracyjnych w kategoriach poimperialnych utrudnia fakt, że wzmożone przepływy do dawnych metropolii wynikać mogą nie tyle z samego faktu poimperialności, ile raczej z bliskości geograficznej oraz kwestii etnicznych. Na przykład, na Bukowinie dominują migracje zarobkowe do Włoch, co bywa objaśniane kwestiami etnicznymi, a także tym, że mieszkańcy tych terenów mają znajomych

w Mołdawii i Rumunii posiadających doświadczenie w migracji zarobkowej do Włoch (*Ukrainian External Labour Migration* 2009). Mieszkańcy Zakarpacia jeżdżą do pracy najczęściej do Czech, Słowacji i Węgier, co można, z jednej strony, objaśniać związkami historycznymi (Zakarpacie w okresie dwudziestolecia międzywojennego należało do Czechosłowacji), z drugiej, bliskością geograficzną i kwestiami etnicznymi – tereny Zakarpacia zamieszkują Ukraińcy pochodzenia słowackiego i węgierskiego (*ibidem*). Jeszcze więcej trudności pojawia się przy próbie interpretacji migracji z Mołdawii do Rumunii. Po pierwsze, okres przynależności Besarabii do Rumunii był stosunkowo krótki (1918-1940). Po drugie, obecne migracje do Rumunii należy uzasadniać raczej związkami etnicznymi oraz atrakcyjnością Rumunii wynikającą z jej przynależności do Unii Europejskiej w połączeniu z uproszczoną procedurą uzyskiwania rumuńskiego obywatelstwa dostępną dla obywateli Mołdawii.

¹² Około 60 proc. w wypadku Azerbejdżanu i Białorusi, około 40 proc. – Armenii, Ukrainy i Mołdawii, około 20 proc. – Kirgistanu (Chudinovskikh 2011).

¹³ O fenomenie tej migracji świadczy tytuł, jaki Marques i Góis nadali swojej publikacji: *Ukrainian Migration to Portugal. From Non-existence to the Top Three Immigrant Groups*. [Ukraińska migracja do Portugalii. Od nieistnienia do pierwszej trójki najliczniejszych grup imigrantów. – tłum. ZB]

¹⁴ Migracje do Turcji trudno jest uzasadniać czynnikiem poimperialnym, jako że od momentu likwidacji Chanatu Krymskiego minęło ponad 200 lat, a w międzyczasie nie notowano migracji, które mogłyby doprowadzić do wytworzenia się sieci migracyjnych.

Literatura

- 47% rossiân otricatel'no odnosâtsâ k gastarbajteram [47% Rosjan negatywnie odnosi się do pracowników cudzoziemskich] (2012). <http://www.levada.ru/16-10-2012/47-rossiyan-otritsatelno-otnosyatsya-k-gastarbajteram> (dostęp: 20 grudnia 2013 r.)
- Abazov R. (2009). *Current Trends in Migration in the Common Wealth of Independent States*. Monachium:UNDP.
- Anderson B., Hancilova B. (2011). Migrant Labour in Kazakhstan: A Cause for Concern? *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37(3): 467-483.
- Baganha M. I., Fonseca M. L. (red.) (2004). *New Waves: Migration from Eastern to Southern Europe*. Lizbona: Luso-American Foundation.
- Baganha M. I., Marques J. C., Góis P. (2004). The Unforeseen Wave: Migration from Eastern Europe to Portugal, w: M. I. Baganha, M. L. Fonseca (red.) *New Waves: Migration from Eastern to Southern Europe*, s. 23-40. Lizbona: Luso-American Foundation.
- Barkey K. (1997). Thinking about Consequences of Empire, w: K. Barkey, M. von Hagen (red.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, s. 12-16. Boulder: Westview Press.
- Blakely A. (2012). Postcolonial Immigration and Identity Formation in Europe since 1945. The Russian Variant, w: U. Bosma, J. Lucassen, G. Oostindie (red.), *Postcolonial Migrants and Identity Politics: Europe, Russia, Japan and the United States in Comparison*, s. 181-192. Nowy Jork: Berghahn Books.
- Bonifazi C. (2008). Evolution of Regional Patterns of International Migration in Europe, w: C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl, P. Simon (red.), *International Migration in Europe. New Trends and New Methods of Analysis*, s. 107-128. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bosma U. (2012). *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Bosma U., Lucassen J., Oostindie G. (red.) (2012). *Postcolonial Migrants and Identity Politics: Europe, Russia, Japan and the United States in Comparison*. Nowy Jork: Berghahn Books.
- Brubaker R. (1995). Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples: Historical and Comparative Perspectives. *Ethnic and Racial Studies* 18(2): 189-218.
- Brubaker R. (1997). Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples, w: K. Barkey, M. von Hagen (red.) *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, s. 155-180. Boulder: Westview Press.
- Childs P., Williams P. (1997). Introduction: Points of Departure, w: *An Introduction to Post-colonial Theory*. Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.
- Chudinovskikh O. (2011). *Migration and Bilateral Agreements in the Commonwealth of Independent States*, referat na konferencję „Growing Free Labour Mobility Areas and Trends in International Migration”, Bruksela, 14-15 listopada 2011 r.
- Čislennost' i migraciâ naseleniâ Rossijskoj Federacii v 2012 godu [Liczebność i migracja ludności Federacji Rosyjskiej w 2012 roku] (2013). Moskwa: Federal'nâ služba gosudarstvennoj statistiki.
- Cunha I. F. (2012). The Portuguese Postcolonial Migration System: A Qualitative Approach, w: D. Cogo, M. ElHajji, A. Huertas (red.), *Diaspora, Migration, Communication Technologies and Transnational Identities*, s. 213-229. Barcelona: Institut de la Comunicació, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Demografičeskij ežegodnik Kazachstana [Rocznik demograficzny Kazachstanu] (2012). Statističeskij sbornik, Astana: Agentstvo Respubliki Kazachstan po statistike.
- Demografičeskij ežegodnik Kyrgyzskoj Respubliki 2008-2012 gg. [Rocznik demograficzny Kirgistanu dla lat 2008-2012] (2013). Biškeek: Nacional'nyj statističeskij komitet Kyrgyzskoj Respubliki.
- Gonzalez G., Fernandez R. (2002). Empire and the Origins of Twentieth-century Migration from Mexico to the United States. *Pacific Historical Review* 71(1): 19-57.
- Horta A. P. B., White P. (2009). Post-colonial Migration and Citizenship Regimes: A Comparison of Portugal and the United Kingdom. *Revista Migrações* Abril(4): 33-57.
- Içduygu A. (2003). *Irregular Migration in Turkey*. Genewa: IOM.
- Içduygu A. (2008). *Rethinking Irregular Migration in Turkey: Some Demo-economic Reflections*. San Domenico di Fiesole: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI.
- Ioffe G., Zayonchkovskaya Z. (2010). *Immigration to Russia: Why It Is Inevitable, and How Large It May Have to Be to Provide the Workforce Russia Needs*. Waszyngton: The National Council for Eurasian and East European Research.
- Ivahnûk I. (2003). *Dve migracionnye sistemy v Evrope: tendencii razvitiâ i perspektivy vzaimodejstviâ* [Dwa systemy migracyjne w Europie: tendencje rozwoju i perspektywy wzajemnego oddziaływania] Online: http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestka-immigration/strategii/dve_sistemi/ (dostęp: 19 listopada 2012 r.).
- Ivahnûk I. (2008). *Meždunarodnaâ migraciâ na postsovetskome prostranstve: formirovanie novoj migracionnoj sistemy* [Migracja międzynarodowa w przestrzeni poradzieckiej: tworzenie się nowego systemu migracyjnego]. *Vestnik KRSU* 8(6): 62-68.
- Ivahnûk I. (2012). *Evrazijskaâ migracionnaâ sistema: ot èkonomičeskogo pragmatizma k vozroždeniû civilizacionnogo edinstva* [Euroazjatycki system migracyjny: od ekonomicznego pragmatyzmu do odrodzenia jedności cywilizacyjnej]. Online: <http://www.gumilev-center.ru/evrazijskaya-migracionnaya-sistema-ot-ehkonomičeskogo-pragmatizma-k-vozrozhdeniyu-civilizacionnogo-edinstva> (dostęp: 19 listopada 2012 r.).
- JEMS (2010). Special Issue: Examining Expatriate Continuities: Postcolonial Approaches to Mobile Professionals. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(8).

- Kirisci K. (2003). Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration. Migration Policy Institute. Online: <http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?id=176> (dostęp: 12 kwietnia 2013 r.).
- Koncepcja państwowej polityki migracyjnej Federacji Rosyjskiej na okres do 2025 roku* [Koncepcja gosudarstvennoj migracionnoj politiki Rossijskoj Federacii na period do 2025 goda] (2012). Online: <http://kremlin.ru/acts/15635> (dostęp: 13 kwietnia 2013).
- Kurth J. (2003). Migration and the Dynamics of Empire. *The National Interest* Spring: 5-16.
- Levčenko E., Malinovskaâ E., Švab I., Trofimenko O. (2010). „Ukrainskaâ Greciâ”: *pričiny, problemy, perspektivy (po rezul'tatam oprosa trudovyh migrantov)* [„Ukraińska Grecja”: przyczyny, problemy, perspektywy (według wyników badania migrantów zarobkowych)]. Kijów: Agentstvo „Ukraina”.
- Mains S. P., Gilmartin M., Cullen D., Mohammad R., Tolia-Kelly D. P., Raghuram P., Winders J. (2013). Postcolonial Migrations. *Social & Cultural Geography* 14(2):131-144.
- Marques J. C., Góis P. (2007). *Ukrainian Migration to Portugal. From Non-existence to the Top Three Immigrant Groups*. Online: www.migrationonline.cz (dostęp: 11 stycznia 2013 r.).
- Mole S. (2001). From Empire To Equality? Migration And The Commonwealth. *The Round Table* 358: 89-93.
- Moraru V., Moșnâga V., Rusnak G. (2012). *Maâtnik migracii* [Wahadło migracji]. Kiszyniów: Instytut Evropejskoj Integracii i Političeskikh Nauk Akademii Nauk Moldovy.
- Nair P. (2013). Postcolonial Theories of Migration, w: N. Immanuel (red.), *The Encyclopedia of Global Human Migration*, Volume IV Ind-Rem, s. 2452-2458. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Naselenie Respubliki Belarus’*. *Statističeskij sbornik* [Ludność Republiki Białoruś. Rocznik statystyczny] (2011). Mińsk: Nacional’nyj Statističeskij Komitet Respubliki Belarus’.
- Naselennâ Ukraïni za 2012 rik Demografičnij šoričnik* [Ludność Ukrainy w 2012 roku. Rocznik demograficzny] (2013). Kijów: Deržavna služba statistiki Ukraïni.
- Pribytkova I. (2004). Sovremennye migracionnye issledovaniâ: v poiskah novyh teorij i koncepcij, [Współczesne badania migracyjne: w poszukiwaniu nowych teorii i koncepcji.], w: V. Ioncev (red.) *Meždunarodnâ migraciâ naseleniâ: Kair + 10*, Naučnaâ seriâ: Meždunarodnâ migraciâ naseleniâ: Rossiâ i sovremennij mir 12 [Międzynarodowa migracja ludności: Kair + 10, Seria naukowa: Międzynarodowa migracja ludności: Rosja i współczesny świat 12], s. 39-49. Moskwa: MAKSS Press.
- Rossiâ v cifrah* [Rosja w liczbach] (2013). Moskwa: Federal’nâ služba gosudarstvennoj statistiki.
- Rossijskij statističeskij ežegodnik* [Rosyjski rocznik statystyczny] (2003). Moskwa: Federal’nâ służba gosudarstvennoj statistiki.
- Rossijskij statističeskij ežegodnik* [Rosyjski rocznik statystyczny] (2012). Moskwa: Federal’nâ służba gosudarstvennoj statistiki.
- Rumâncev S. (2012). *Immigranty v Azerbajdžane: Covremennoe sostoânie i perspektivy polityki (re)integracii* [Imigranci w Azerbejdżanie: stan współczesny i perspektywy polityki (re)integracji]. KARIM-Vostok RR 2012/42. San Domenico di Fiesole: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI.
- Sahadeo J. (2007). Druzhba Narodov or Second-class Citizenship? Soviet Asian Migrants in a Post-colonial World. *Central Asian Survey* 26(4): 559-579.
- Senik I. (2013). Zovnišnâ trudova migraciâ naselennâ Ukraïni: metodologiâ i organizaciâ provedennâ obstežennâ trudovoï migracii ta social’no-demografični harakteristiki trudovyh migrantiv u 2010-2012 rr. [Zewnętrzna migracja zarobkowa ludności Ukrainy: metodologia i organizacja prowadzenia badania migracji zarobkowej i społeczno-demograficzne charakterystyki migrantów zarobkowych w latach 2010-2012], prezentacja z 28 maja 2013 r.

- Statistical Yearbook of the Republic of Belarus* (2012). Mińsk: National Statistical Committee of the Republic of Belarus.
- Susak V. (2002). Ukraïnc'ki goct'ovi robitniki ta ïmmigranti v Portugaliï (1997-2002 rr.) [Ukraïnscy gastarbajterzy i imigranci w Portugalii (w latach 1997-2001)], w: *Ukraïna v cučasnomu cviti* [Ukraina we współczesnym świecie], materiał po konferencji Ukraïns'kih vipusknikiv program naukovogo stažuvannâ CŠA, Âlta, 12-15 wrzeœnia 2002 r., Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Institute, Kyiv Project, s. 91-97.
- Tatari E., Shaykhutdinov R. (2010). State Response to Religious Revivalism in Post-Soviet Central Asia. *European Journal of Economic and Political Studies* 3(2): 85-110.
- Trud i zanâtoœt' v Rossii* [Praca i zatrudnienie w Rosji] (2005). Moskwa: Federal'naâ sluŹba gosudarstvennoj statistiki.
- Trud i zanâtoœt' v Rossii* [Praca i zatrudnienie w Rosji] (2011). Moskwa: Federal'naâ sluŹba gosudarstvennoj statistiki.
- Ukrainian External Labour Migration* (2009). Kijów: Ukrainian Center for Social Reforms, State Statistics Committee of Ukraine.
- Ŭnusov A. (2013). *Faktor integracii v migracionnyh processah v AzerbajdŹane* [Czynnik integracji w procesach migracyjnych w AzerbejdŹanie]. KARIM-Vostok RR 2013/08. San Domenico di Fiesole: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI.
- van Amersfoort H., van Niekerk M. (2006). Immigration as a Colonial Inheritance: Post-Colonial Immigrants in the Netherlands, 1945-2002. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32(3): 323-346.
- Viœnevskij A. (2000). Raspad SSSR: ètničeskie migracii i problema diaspor. [Rozpad ZSRR: migracje etniczne i kwestia diaspor]. *Obœestvennye nauki i sovremennost'* 3: 115-130.
- Yelisyeu (2012). *Response to the Research Report "The Impact of Labour Migration on Belarus: A Demographic Perspective"*. CARIM-East AS 2012/13. San Domenico di Fiesole: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI.
- Zajončkovskaâ Ź., Tûrûkanova E. (red.) (2010). *Migraciâ i demografičeskij krizis v Rossii* [Migracja i kryzys demograficzny w Rosji]. Moskwa: Fond Novaâ Evraziâ.
- Zayonchkovskaya Z. (2000). Recent Migration Trends in the Commonwealth of Independent States. *International Social Science Journal* 52(165): 343-355.

Nietrafne klasyfikacje? O przydatności teorii migracyjnych w badaniu polskiej emigracji lat 1980. (na przykładzie Australii)*

Patryk Pleskot**

This article aims at considering the question whether various migration theories, especially in the fields of demography and sociology, could be useful in the analysis of migration from Poland to Australia in the 1980s. The author is not able to propose definitive answers, however he suggests that the division between political and economic migration, commonly used by researchers, does not provide an effective instrument for describing this specific social group. The article shows that the majority of Poles who did have an official refugee status did not in fact fit well into the definition of a refugee. Meanwhile, among the migrants who did not obtain the refugee status, one could find many active members of the Solidarity movement and also people persecuted by the Polish authorities. Within the research on migration motives, migration transfer, adaptation processes and, to some extent, political activity of Polish migrants in Australia, the author found the following models most useful and applicable: various social network theories, Oded Stark's relative deprivation model, the model of decision-making process developed by Gerald Haberkorn or the concept of Odyssean and Rubicon refugees by Danièle Joly. None of these theories can provide a universal tool which could allow the researcher to cover all methodological problems related to the subject of Polish migration to Australia between 1980 and 1989 – especially in the area of understanding migrants' public activity in the new country.

Keywords: Australia, migration theories, Poland, refugees

Wprowadzenie

Inspiracją do powstania tego artykułu stał się pobyt autora w Australii w charakterze *visiting fellow* na *University of Western Sydney*, związany z projektem badawczym, stawiającym sobie za cel opisanie solidarnościowych inicjatyw podejmowanych przez polską diasporę w latach 1980. na Antypodach. W artykule została podjęta próba odpowiedzi na pytanie, czy wśród funkcjonujących w obiegu naukowym teorii i modeli migracyjnych istnieją takie, które brałyby pod uwagę zarówno uwarunkowania wyjazdowe i proces migracyjny, jak i przyczyny podejmowania/niepodejmowania działalności politycznej w kraju docelowym, w tym

* *Inaccurate Classifications? The Usability of Migration Theories in the Research of Polish Migration in the 1980s (an Australian Example).*

** The Institute of National Remembrance. Address for correspondence: patrykpleskot@gmail.com.

wypadku – w Australii. Została również sformułowana związana z tym zagadnieniem hipoteza o sztuczności podziału na migrantów politycznych i zarobkowych, stosowanego niekiedy w badaniach migracyjnych. W ramach selekcji rozlicznych pomysłów teoretycznych wzięto pod uwagę te koncepcje, które okazały się najbardziej przydatne w interpretacji materiału źródłowego¹.

Korzystając z dwumiesięcznego wyjazdu, spędzonego głównie w Sydney i Canberrze, autor zgromadził blisko trzydzieści pogłębionych relacji świadków (nie opartych na pytaniach ankietowych), przeczytał dostępne opracowania i wspomnienia, przejrzał dostępne archiwalia (w tym kilka większych zbiorów prywatnych), zapoznał się także z ważniejszymi artykułami prasowymi drukowanymi w prasie australijskiej i polonijnej. Ze względów logistycznych zgromadzone relacje objęły przede wszystkim przedstawicieli Polonii z regionu Nowej Południowej Walii i terytorium stołecznego.

Jeśli chodzi o dobór świadków, zastosowano podejście mieszane: w ramach pracy wstępnej wyselekcjonowana została grupa kilkunastu osób, natomiast w wyniku rozmów zdobywano kolejne kontakty i w ten sposób poszerzano bazę źródłową. Autor starał się przy tym uwzględnić – w miarę możliwości – przedstawicieli różnych, nieraz skłóconych ze sobą środowisk. Zdaje sobie przy tym sprawę, że nie powstała w ten sposób wiarygodna próba statystyczna – nie taki był jednak cel badań. Wywiady były autoryzowane, co wiązało się często z ich uzupełnianiem przez autorów.

Wspomnienia świadków pokazały ściśle powiązanie aktywności politycznej australijskiej Polonii z wpływem fali migracyjnej z Polski. Ta zależność sprawiła zaś, że bez przemyślenia różnych modeli migracyjnych i wzięcia pod uwagę teoretycznych podstaw procesów migracyjnych, nie byłoby możliwe pełne scharakteryzowanie polskiej diaspory w Australii w latach 1980. w aspekcie podejmowanych przez nią solidarnościowych inicjatyw. Wniosek ten doprowadził do sformułowania zamierzeń badawczych określonych w tym artykule.

Mnogość teorii

W badaniach migracyjnych różnaitości stosowanych terminów (takich jak „Polonia”, „emigracja”, „migracja”, „diaspora”) nierzadko towarzyszy pewien chaos teoretyczny. Dariusz Stola (2010: 21) zwraca uwagę, że w środowiskach badaczy zajmujących się mobilnością społeczną brakuje zintegrowanej teorii migracji, a naukowcy reprezentujący poszczególne dyscypliny – socjologię, antropologię, historię, politologię, demografię, ekonomię – tworzą odrębne, często niekorespondujące ze sobą konstrukty teoretyczne, zazwyczaj ograniczające się do dokonań własnej specjalizacji. Ten „grzech” zamykania się w sobie poszczególnych nauk społecznych nie dotyczy zresztą tylko badań migracyjnych. Świadomość tego stanu rzeczy rodzi konieczność bardziej eklektycznego spojrzenia na omawianą problematykę, uwzględniającego dokonania różnych specjalistów. Trzeba przy tym pamiętać, że zdecydowana większość wypracowanych w ostatnich dziesięcioleciach koncepcji nie oferuje prostych i jednoznacznych wskazówek oraz propozycji warsztatowych. Zarazem skupiają się one najczęściej na migracji zarobkowej, nie zawsze pozwalając dostrzec odrębności uwarunkowań migracji politycznych. Na problem ten zwraca uwagę m.in. Mary P. Erdmans (1998).

Podstawy teoretyczno-empiryczne do szczegółowych rozważań może zbudować lektura kilkudziesięciu już prac, które od 1990 r. opublikowali autorzy mniej lub bardziej luźno związani z Ośrodkiem Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego. Opracowania wydane w ramach działalności tej instytucji stały się dla autora inspiracją w wyborze zakresu teorii, które mogą być przydatne w badaniu emigracji Polaków. Wśród pozycji, które chronologicznie zbliżają się do interesujących nas wątków, można wymienić opartą na technice etnosondażu pracę Krystyny Iglickiej (1998) czy też pracę zbiorową zredagowaną przez Ewę Jaźwińską-Motyłską i Marka Okólskiego (1996), poświęconą migracjom środkowoeuropejskim w latach 1975-1994. Ze środowiskiem tym związany jest także Dariusz Stola, którego cenna monografia *Kraj bez wyjścia?*

(Stola 2010) może stać się świetnym punktem wyjścia (*nomen omen*) do głębszych analiz, oferując pewne ramy statystyczne i podsuwając pomysły badawcze ujęte w szerszym kontekście chronologicznym. Badacz ten opublikował również wiele artykułów poświęconych ogólniejszej problematyce migracyjnej (Stola 1990, 2007).

Do orientacji w „teoretycznym terenie” ogólnie rozumianych badań nad migracjami mogą służyć opracowania streszczające stan badań i ujęcia teoretyczne tej problematyki. Na gruncie polskim wypada wymienić zbiorcze prace pod redakcją Grzegorza Babińskiego i Henryka Chałupczaka (2006), Antoniego Furdala i Włodzimierza Wysoczańskiego (2006), Darii Nałęcz (1999), jak również artykuły Krystyny Iglickiej (1995, 1997) i Doroty Praszalowicz (2002, 2007). W grupie tej warto także wskazać na przegląd teorii migracji zarobkowych sporządzony przez Agatę Górny i Pawła Kaczmarczyka (2003).

Spośród współczesnych prac zagranicznych autorów podobny charakter mają zbiorowe opracowania pod redakcją Michaela Bommesa i Ewy Morawskiej (2005), Caroline Brettell i Jamesa Franka Hollifielda (2000), Charlesa Hirschmana, Philipa Kasinitza i Josha DeWinda (1999) czy też prace Mary M. Kritz, Lin Lean Lim i Hani Zlotnik (1992), a także artykuły Thomasa Faista (1997), Alejandro Portesa i Josha DeWinda (2008) oraz Niny Glick Schiller, Lindy Basch i Cristiny Szanton Blanc (1995). Ważne znaczenie ma poza tym twórczość holenderskiego socjologa i historyka Leo Lucassena (1999) oraz amerykańskiego socjologa Douglasa S. Massey (1998; Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor 1993). W sposób zbiorczy teorie migracyjne zostały niedawno przedstawione w jednym z tomów z serii wydawnictw Routledge *Critical Concepts in the Social Sciences*, zredagowanym przez Stevena Vertoveca (2009). To obszerne, pięcioczęściowe wydawnictwo liczy aż 2 000 stron. Co ważne, większość z wymienionych powyżej tekstów nawołuje do interdyscyplinarnych badań nad migracjami, czego w polskich pracach nie widać tak wyraźnie.

Ze starszych pomysłów fundamentalna wydaje się teoria *push and pull factors* (czynniki wypychających i przyciągających) Everetta Lee. Mimo że sformułowana 50 lat temu, do dziś stanowi punkt odniesienia dla badań nad migracjami (Lee 1966). Warto jeszcze zwrócić uwagę m.in. na starsze prace wymienianych już Douglasa S. Massey (1987, 1988, 1990a, 1990b), Alejandro Portesa (Böröcz, Portes 1989), jak również rozważania ogólne Williama Petersena (1958), nieco bardziej szczegółowe teorie Aristide’a Zolberga (1989; Zolberg, Suhrke, Aguayo 1989) oraz opracowania zbiorowe pod redakcją Alana A. Browna i Egona Neuberga (1977), Gordona F. de Jonga i Roberta W. Gardnera (1981), Mary M. Kritz, Charlesa B. Keely’ego i Silvano M. Tomasiego (1981) czy Virginii Yans-McLaughlin (1990). Z polskich wydawnictw można zwrócić uwagę na artykuł językoznawcy Władysława Miodunki (1989) i zbiory redagowane przez Jerzego Holzera (1989) oraz Hieronima Kubiaka i Andrzeja K. Palucha (1980).

Casus Australii

Otwartym pozostaje pytanie, na ile te najróżniejsze ogólne teorie migracji, asymilacji i akulturacji przystają do specyficznej i tak zróżnicowanej grupy, jaką była solidarnościowa emigracja do Australii w latach 1980. W tej dekadzie (a zwłaszcza między 1981 a 1983 r.) na Antypodach osiedliło się co najmniej 25 000 Polaków, z których ponad połowa otrzymała tam status uchodźcy. Mimo znacznej odległości od Polski, Australia zajęła zatem jedno z czołowych miejsc docelowych polskiej migracji. Warto dodać, że kraj ten na początku dekady znajdował się w pierwszej piątce krajów, które przyjmowały byłych internowanych i najaktywniejszych działaczy Solidarności².

Ogólnie znacząca pozycja Australii w migracjach Polaków wynikała głównie ze stosunkowo dużego otwarcia tego kraju na migrantów, przekładającego się na liberalną politykę wizową. Otwarcie to wiązało się ze strategią wielokulturowości, obraną przez australijskie władze w latach 1970. (Jupp 2002; Kałuski 1985: 35-37; Leuner 2008: 76-149; Ozdowski 1984: 11-14).

Analizując problematykę migracji Polaków do Australii w okresie 1980-1989, autor zauważył kilka zjawisk, które prawdopodobnie występowały również (z mniejszym lub większym natężeniem) w innych państwach zachodnich³. Jak wspomniano, większość Polaków osiadłych w tym czasie na Antypodach przybyła tu na podstawie statusu uchodźcy politycznego nadawanego w obozach rozsianych po całej Europie (głównie w Austrii) – należałoby więc potraktować ich jako emigrantów politycznych. Tymczasem zdecydowana większość z nich po prostu skorzystała z okazji łatwego uzyskania takiego statusu i liberalnej polityki Australii na tym polu, nie spełniając *de facto* warunków ONZ-owskiej definicji uchodźcy. Jednocześnie aktywni członkowie Solidarności i byli internowani, którzy otrzymali w Polsce paszport w jedną stronę, nie uzyskiwali oficjalnego statusu uchodźcy, choć w ich wypadku polityczne czynniki wypychające były zdecydowanie bardziej wyraźne. Przyznanie im tego statusu nie było możliwe, ponieważ większość z nich otrzymała paszporty (choć tylko w jedną stronę) i legalnie opuściła terytorium PRL. Jednocześnie w indywidualnych biografiach wyjeżdżających zdarzało się, że osoba aktywna politycznie w Polsce nie angażowała się w inicjatywy solidarnościowe w Australii. Dochodziło też do sytuacji odwrotnych. Jeżeli dodamy do tego skomplikowany splot jednostkowych motywacji wyjazdowych, w których rzadko da się wyróżnić jeden czynnik dominujący, uzyskamy bardzo złożony obraz, stanowiący poważne wyzwanie dla istniejących propozycji teoretycznych.

„Falszywi” uchodźcy

Fakt, że znaczna część Polaków wyjeżdżających na Zachód w latach 1980. zyskała status uchodźcy, skłania do przyjrzenia się z bliska bardzo licznym badaniom poświęconym uchodźcom politycznym. Pomocną kategorią teoretyzującą polityczne ruchy imigracyjne w interesującym nas kontekście mogą okazać się rozważania dotyczące migracji przymusowych, prowadzone m.in. przez Stephena Castlesa (2003), Egona F. Kunza (1973, 1981), Ewę Morawską (2000), Anthony’ego H. Richmonda (1988), Andrew E. Shacknove’a (1985) czy Danièle Joly (2002; Joly, Nettleton, Poulton 1992).

Czy bogata w opracowania i analizy problematyka uchodźców politycznych może być przydatna do badań tzw. emigracji solidarnościowej i zjawiska „falszywych” uchodźców? W wypadku gdy definicję uchodźcy potraktujemy formalnie, sprawa wydaje się oczywista: skoro wiele z tych osób miało status uchodźcy, to po prostu nimi były. Gdy jednak zgłębimy się w treść definicji uchodźcy, sformułowaną przez ONZ i zakładającą istnienie jakiejś formy przymusu wyjazdu i prześladowań politycznych, napotkamy na poważne problemy.

U źródeł kategoryzacji migrantów z Polski do Australii w latach 1980. nie leżała ich aktywność polityczna i wierność definicji uchodźcy na płaszczyźnie prawa międzynarodowego, tylko względy formalne. Skoro wyemigrowali z PRL nielegalnie i otrzymali w europejskich obozach status uchodźcy, to tak ich traktowały australijskie władze, choć w Canberze doskonale rozumiano sztuczność tego statusu⁴. Nie bez znaczenia był zarazem sam fakt otrzymania statusu uchodźcy, automatycznie implikujący upolitycznienie decyzji migracyjnej, choćby w najmniejszym stopniu nie była ona związana z polityką. Co więcej, taki status oznaczał, że migranci ci tracili – wydawało się wówczas, że na zawsze – możliwość powrotu do ojczyzny: tak samo, jak osoby z paszportami w jedną stronę. Sytuacja ta, jak podkreślają Jozef Böröcz i Alejandro Portes (1989), odgrywała bardzo ważną rolę w kształtowaniu się stosunku uchodźców do społeczeństw przyjmujących oraz ich strategii adaptacyjnych. Z drugiej strony, status uchodźcy gwarantował aktywną pomoc państwa przyjmującego – pod tym względem azylanci byli bardziej uprzywilejowani i startowali z lepszej pozycji niż „zwykli” emigranci zarobkowi (Böröcz, Portes 1989: 616, 619). Właśnie dlatego wielu Polaków wyjeżdżających z PRL w latach 1980. starało się o uzyskanie azylu politycznego, podkreślając swoje mniej lub bardziej realne związki z opozycją i Solidarnością.

Warto jednocześnie zwrócić uwagę, że sama ONZ-owska definicja uchodźcy jest mglista i nieprecyzyjna. Co prawda w konwencji genewskiej z 1951 r. i protokole z 1967 r.⁵ zawarto wyczerpującą definicję uchodźcy, to jednak jej szczegółowość nie idzie w parze z precyzją i zbyt wąsko zawęża kategoryzację. W myśl tej definicji status uchodźcy przysługuje osobie, która *na skutek uzasadnionej obawy przed prześladowaniem z powodu swojej rasy, religii, narodowości, przynależności do określonej grupy społecznej lub z powodu przekonań politycznych przebywa poza granicami państwa, którego jest obywatelem, i nie może lub nie chce z powodu tych obaw korzystać z ochrony tego państwa, albo która nie ma żadnego obywatelstwa i znajdując się na skutek podobnych zdarzeń poza państwem swojego dawnego stałego zamieszkania, nie może lub nie chce z powodu tych obaw powrócić do tego państwa*⁶ (por. Morawska 2000: 1073-1074; Shacknove 1985: 274-284).

Szybko okazało się, że takie sformułowania nie wyczerpywały całej złożoności realnych sytuacji. Jak uważa brytyjska socjolog Danièle Joly (Joly *et al.* 1992: 17-18), w polityce poszczególnych państw wykształcił się podział na „uchodźców *de facto*” (niespełniających wszystkich wymogów deficyjnych ONZ) i „uchodźców genewskich” (spełniających te wymogi). W naukach prawnych z kolei powstał podział na uchodźców ze względu na łamanie praw człowieka oraz ze względu na czynniki humanitarne (Joly 2002: 4). Na problemy definicyjne zwrócił również uwagę Egon Kunz, nawiązując do paradygmatu *push and pull factors* Everetta Lee. Według tego badacza w uwarunkowaniach ruchów migracyjnych dominują czynniki przyciągające, uchodźczych zaś – czynniki wypychające (Kunz 1973: 130). W innym miejscu Kunz (1981: 42-55) podzielił uchodźców na wyalienowanych (obojętnych lub niechętnych wobec rodaków) oraz uchodźców identyfikujących się z większością społeczeństwa, które opuścili. W emigracji solidarnościowej można znaleźć obie określone w ten sposób grupy.

Różne „natężenie” uchodźstwa zauważają Sergio Aguayo, Astri Suhrke i Aristide Zolberg (1989): chociaż podkreślają, że w definicji uchodźcy należy wziąć pod uwagę obecność przemocy, to zarazem wyróżniają „współczynnik zagrożenia” (*index of danger*), uwzględniający zróżnicowaną wielkość i prawdopodobieństwo występowania owej przemocy. Jednocześnie w każdym wypadku akt uchodźczy jest skutkiem konfliktu społecznego (można by dodać, że i politycznego, co pasowałoby do polskiej rzeczywistości doby stanu wojennego) (Zolberg *et al.* 1989: 380). Na współwystępowanie motywów migracji dobrowolnych i przymusowych zwraca z kolei uwagę Anthony Richmond (1994). Jego zdaniem nawet te decyzje wyjazdowe, które wynikały z zaistnienia nacisku i przymusu, mogły posiadać cechy tożsame z decyzjami dobrowolnymi, które też przecież podlegają uwarunkowaniom (np. w postaci norm i ról społecznych). Z tych względów Richmond skrytykował wcześniejsze pomysły Williama Petersena (1958: 256-266), zakładające dość wyraźne podziały typologiczne migracji. Sam co prawda także zaproponował wyróżnienie dwóch kategorii, ale postrzegał je tylko jako skrajne bieguny szerokiej gamy postaw pośrednich. Do tych biegunów zaliczył migrantów reaktywnych (np. ofiary wojen, uciekinierzy) oraz migrantów proaktywnych (emigracja czysto zarobkowa) (Górny, Kaczmarczyk 2003: 10-11). Emigranci lat 1980. znaleźliby się w większości bliżej tego drugiego bieguna.

Być może najlepiej problem z definicją uchodźcy ujmuje Danièle Joly (2002: 3-23), przekonując, że najważniejsze jest wzięcie pod uwagę postrzegania i interpretowania aktu opuszczenia macierzystego kraju przez samego emigranta – proponuje więc obranie postawy emicznej. Równie trafna jest uzupełniająca uwaga Aristide’a Zolberga (1981: 3-6), że status uchodźcy wynika z niemożności pogodzenia obecności danej osoby w kraju macierzystym z zamiarami i posunięciami decydentów politycznych. To nastawienie nie wymaga zaistnienia przymusu czy sytuacji wojennej.

„Stopniownalność” w szerokich definicjach uchodźstwa przymusowego zauważa także Ewa Morawska (2000: 1073-1074). Zwraca ona uwagę, że niekiedy pod terminem „exodusu” ujmuje się nie tylko jednostki czy grupy społeczne bezpośrednio zmuszone do opuszczenia macierzystego kraju, ale też te osoby, które

miały możliwość wyboru, mimo presji wynikającej z okoliczności uznawanych za niebezpieczne. W takim postrzeganiu łatwo byłoby umieścić grupę internowanych zachęcanych do opuszczenia PRL w okresie stanu wojennego, a zapewne i część owych „falszywych” uchodźców, przybyłych do Australii z obozów uchodźczych. I ta definicja może być bardzo szeroko interpretowana, przez co traci na użyteczności. Morawska wylicza poza tym ogólne przyczyny oraz cele przymusowych migracji. Wśród tych pierwszych znalazły się wojny między państwami, konflikty regionalne, walka o własne państwo lub/i uznanie własnego narodu, rozpad porządku publicznego, rewolucje społeczne, konflikty ideologiczne, międzypaństwowe porozumienia w sprawie zmiany granic lub transferów ludności (zwłaszcza bezpośrednio po 1944 r.) oraz naciski wywierane przez państwo lub/i siły społeczne. Do kontekstu Solidarności najbardziej przystawałyby właśnie te ostatnie. Do ogólnych celów przymusowych migracji (z punktu widzenia ich inicjatorów) Morawska zalicza z kolei ekspansję terytorialną i zapędy imperialistyczne, podporządkowanie sobie danej grupy etnicznej, homogenizację narodowościową, neutralizację przeciwników politycznych lub danych klas społecznych, realizację celów polityki zagranicznej (np. destabilizowania innego państwa) oraz zapewnienie siły roboczej w ramach modernizacji. W tej grupie część emigracji politycznej do Australii (głównie internowani) znalazłaby się w kategorii neutralizacji „wrogów państwa”.

Nie zmienia to faktu, że definicje tego typu pozostają bardzo ogólne. Agata Górny i Paweł Kaczmarczyk (2003: 11) przekonują wręcz, że *przyjęcie bardzo precyzyjnej i ścisłej definicji uchodźcy, z jaką mamy do czynienia choćby w prawie międzynarodowym, jest w istocie pozbawione podstaw teoretycznych*. Badania nad emigracją solidarnościową i postawą polityczną rządu w Canberrze do tego problemu w pełni potwierdzają te słowa.

Dlaczego australijskie władze godziły się przyjmować polskich migrantów, choć wiedziały o zjawisku „falszywych” uchodźców? Motywacje te wnikliwie naświetla Henry Lemaniak, tłumacz w ambasadzie australijskiej w Wiedniu na początkach lat 1980.:

Polscy migranci na początku zgłaszali się na komendę policji w Wiedniu (czy w innych austriackich miastach). Tam przeprowadzano z nimi dość pobieżne rozmowy. Rząd austriacki miał w tym czasie umowę z ONZ, na mocy której takim zgłaszającym się Polakom nadawano status uchodźcy i przyznawano azyl polityczny. Było to bardzo proste: wystarczyło zbytnio nie wygłupić się podczas tej rozmowy na komendzie i dać do zrozumienia, że decyzja o wyjeździe wynikała z obawy o dalsze życie w Polsce. Jednocześnie istniała dżentelmeńska umowa między rządem austriackim i australijskim – z udziałem ONZ – że Austria przyjmuje tych Polaków jako asylum seekers, Australia wybiera pewną liczbę osób, które chce przyjąć (i które zgłosiły chęć wyjazdu do Australii), a ONZ przyznaje im status uchodźców politycznych (refugees). Wydaje mi się, że niektóre inne kraje miały podobne układy z Austrią i ONZ⁷.

Nie oznacza to jednak, że w grupie tej nie znaleźli się także ci, którzy zdecydowali się na wyjazd przez politykę:

Jak wiadomo, ludzie wtedy uciekali z Polski, obawiali się sowieckiej inwazji, chcieli zaznać lepszego życia. Niektórzy – ale jednak mniejszość – mieli poważne powody do tego, by uciekać. Poznałem np. Grzegorza i Teresę Haremzów. Teresa była piosenkarką, która blisko związała się z Solidarnością. Grzegorz, jako fotograf, też. Oni na pewno zostaliby internowani (...). Jednocześnie znalazły się w Wiedniu osoby, które koloryzowały swoje opozycyjne działania. Jeden z takich Polaków, mój sąsiad z katolickiego hostelu, gdzie przez pewien czas mieszkalem, opowiadał mi, jak w rozmowie z urzędnikami amerykańskimi z łatwością wmówił im rzekome prześladowania, jakich doświadczał w Polsce⁸.

Analiza strategii politycznych państw przyjmujących wydaje się – w świetle tego przykładu – niezbędnym elementem charakterystyki polskich migrantów lat 1980. Skąd jednak wynikał tak duży permissywnizm ze strony władz australijskich? Lemaniak nie ma wątpliwości – zdecydowała pragmatyka i interes polityczny, co stanowi przecież zrozumiałą strategię w ramach definiowania racji stanu każdego państwa:

Australia corocznie przyjmuje sporą grupę uchodźców – wtedy było to chyba 12 000. Jednocześnie w tym czasie dużo Polaków starało się o wyjazd. Ktoś w Canberrze wyliczył, że można przyjąć tylu i tylu Polaków, by wypełnić normy – to było bodajże 5 000. Australijczycy doskonale zdawali sobie sprawę, że polscy uchodźcy przeważnie nie byli bezpośrednio prześladowani politycznie. Rachunek był bardzo prosty: Australia, jako kraj dynamicznie rozwijający swoją infrastrukturę, corocznie potrzebowała pewnej puli osób potrzebnych jako siła robocza. A ściąganie ludzi o formalnym statusie uchodźców wyglądało elegancko z punktu widzenia politycznego i „PR-wskiego”. Na papierze ładnie to wyglądało, że Australia jest tak aktywna na polu obrony praw człowieka⁹.

Podobne opinie na temat australijskiej polityki migracyjnej względem Polaków ma politolog John Besemeres, którzy na początku lat 1980. pracował w Federalnym Departamencie Imigracji w Canberrze:

Po narodzinach Solidarności nasz Departament musiał stawić czoła rosnącej liczbie Polaków, którzy przyjeżdżali do Australii w ramach specjalnych programów imigracyjnych. Najczęściej dostawali się tu z Austrii, gdzie otrzymywali status uchodźców. Zajmowaliśmy się wtedy tworzeniem tych programów migracyjnych. Co ciekawe, ci Polacy otrzymywali status uchodźców mimo faktu, że w większości wypadków nie byli bezpośrednio prześladowani przez polskie władze. Dla większości z nich migracja była możliwością i szansą, a nie przymusem. Dlatego stale toczyliśmy w Departamencie spory dotyczące tego, jak dużą liczbę polskich migrantów mieliśmy przyjąć. Ich sytuacja nie była beznadziejna – nie była atrakcyjna, ale też nie beznadziejna. Staralem się przekonać kolegów do wpuszczenia tych Polaków. Działaliśmy bardzo pragmatycznie: tłumaczyłem, że Polacy to z reguły dobrzy, pracowici ludzie, że w Australii działa już polska diaspora, która może im pomóc itp.¹⁰.

Czy jednak chodziło tylko i wyłącznie o zarobki i perspektywy? Też nie. W specyficznym kontekście PRL decyzja o emigracji mogła być zawsze interpretowana na sposób polityczny, choćby miała ona charakter czysto materialny. Jak zauważa Dariusz Stola (2002: 65), wyjazd zarobkowy był przecież aktem głosowania nogami: oznaczał, że wyjeżdżający nie widział perspektyw godnego życia dla siebie i swoich bliskich w Polsce. Był to zatem przejaw niezgody wobec ekonomiczno-politycznej rzeczywistości „ludowej” Polski. Badacz ten, rozwijając pomysły Odeda Starka (Stark, Taylor 1989), proponuje kategorię depriwacji – czyli (subiektywnego) poczucia braku, pozbawienia czegoś – jako instrumentu do wyjaśniania motywacji wyjazdowych. Autor niniejszych rozważań uznał ten model za najbardziej przydatny w analizie polskich migrantów do Australii w latach 1980.: umożliwia on całościowe ujęcie motywacji wyjazdowych i wyjście poza sztywne i często nieprzystające do rzeczywistości ramy oficjalnych kategoryzacji migrantów.

W innym miejscu Stola (2007: 36) zauważa: *O znacznej części dwumilionowej emigracji z PRL można powiedzieć, że była polityczna, w szerokim rozumieniu tego słowa. Cechą szczególną reżimów komunistycznych jest bezprecedensowa etatyzacja, upaństwowienie różnorodnych sfer życia społecznego, a zwłaszcza gospodarki. Poddając te sfery władzy państwa, czyli politycznym decyzjom, komuniści nadali im wymiar polityczny, a tym samym nadali wymiar polityczny różnorodnym motywom emigracji, które w innych warunkach określilibyśmy jako ekonomiczne lub osobiste. Już kilkanaście lat wcześniej na zjawisko to zwracał uwagę Marcin Kula (1995: 142-146). W opublikowanym w 1995 r. tekście, będącym zapisem referatu z sesji*

zorganizowanej przez *Polish American Historical Association* w 1991 r., podkreślał m.in.: *skoro istniała systemowa jedność pomiędzy polityką a gospodarką, to żadna emigracja nie mogła być tylko ekonomiczna bądź tylko polityczna*.

Stéphane Dufoix (1999: 55) z kolei przekonuje, że decyzja o opuszczeniu (często nielegalnym) kraju i nieuznawaniu władzy, której dotychczas się podlegało, rodziła tendencję do *polityzacji znaczącej części grup społecznych, które obierają postawę opozycji wobec reżimu, z którego uciekły*. Czy można zatem przypuszczać, że wśród masowej emigracji zarobkowej lat 1980. tendencje do aktywności politycznej były silniejsze niż w sytuacji, gdyby te same osoby pozostały w kraju? Brak niestety instrumentów badawczych, które pozwoliłyby zweryfikować tę hipotezę. Jedno jest pewne: emigracja z tego okresu wymyka się kategoryzacjom proponowanym przez najpopularniejsze teorie migracyjne i uchodźcze.

W tym kontekście należałoby powrócić do zagadnienia poruszonego we wstępie i zastanowić się, które z teorii migracyjnych mogą okazać się najbardziej przydatne do analizowania tej problematyki. W ramach choćby częściowej odpowiedzi na te pytania autor spróbował skonfrontować materiał uzyskany w wyniku przeprowadzonej głównie na Antypodach kwerendy źródłowej z poznanymi modelami teoretycznymi. Pełne efekty tego zabiegu zostaną zawarte w przygotowywanej monografii poświęconej inicjatywom solidarnościowym Polonii australijskiej – tutaj padnie tylko kilka sugestii i postulatów, związanych najpierw z motywacjami migracyjnymi, a następnie transferem (drogą) migracyjnym i zjawiskami związanymi z aklimatyzacją.

Decyzja migracyjna i jej uwarunkowania

Dariusz Stola (2010: 21) w badaniach nad emigracją proponuje analizę ruchów migracyjnych w kontekście sieci społecznych: nie pomijając czynników makro (polityki migracyjnej oraz uwarunkowań ekonomicznych istniejących zarówno w państwach wyjścia, jak i państwach dojścia) oraz mikro (indywidualnych decyzji), zaleca przyglądanie się poziomowi mezo, tj. relacjom łączącym migrantów z ich krewnymi czy znajomymi w kraju i za granicą. Agata Górny i Paweł Kaczmarczyk (2003: 62) nazywają to podejście badawcze mezo-analizą migracji międzynarodowych. Związki te, interpretowane w kontekście szeroko rozumianych teorii sieci społecznych – takich jak teoria ponadnarodowej przestrzeni społecznej (Faist 2000; Massey, Garcia 1987: 733-738; Pries 1999), koncepcja skumulowanej przyczynowości (Massey 1999) czy teoria strukturalna (Goss, Lindquist 1995: 317-351), a także kapitału społecznego (Górny, Stola 2001: 188-205) – mogą przyczynić się do zrozumienia motywów wyjazdowych. Dotyczy to zarówno emigracji politycznej (pomijając skrajne przypadki wyrzucenia z danego państwa), jak i – przede wszystkim – zarobkowej, co dobrze wyjaśnia tzw. nowa ekonomiczna teoria migracji (Stark, Bloom 1985: 173-177; Górny, Kaczmarczyk 2003: 40-61; Stark 1991).

Sieć powiązań społecznych realizuje się przede wszystkim poprzez związki między przyszłymi migrantami a znajomymi czy członkami rodzin, którzy już wyemigrowali. Jeśli nie sama decyzja o wyjeździe (przymusowa lub dobrowolna), to wybór kraju docelowego i szybkość procesu adaptacji do życia w nim mógł być w dużym stopniu kształtowany przez rodzinne i środowiskowe sieci zależności (im gęstsze sieci, tym łatwiejsza droga adaptacji, ale trudniejsza – asymilacji) (Gurak, Cases 1992). Fakt ten określa się mianem *chain migration* (migracji łańcuchowej), w której migrant „wabi” członków swojej rodziny czy znajomych i ułatwia im migrację (MacDonald, MacDonald 1964: 82-97). Takie sieci społeczne mogły zresztą tworzyć sami migranci, którzy, urządziwszy sobie życie w kraju docelowym, przyciągali kolejne osoby. Tendencje te doskonale uwidoczniły się w przypadku australijskim, zwłaszcza w relacjach świadków. Nie ulega wątpliwości, że sieci społeczne ułatwiały podjęcie decyzji migracyjnej (włącznie z wyborem miejsca

osiedlenia), obniżały koszty migracji i amortyzowały trudny nieraz proces aklimatyzacji. Bez ich badania wiarygodne odtworzenie motywacji migracyjnych wydaje się niemożliwe.

W badaniach tychże motywacji – zarówno politycznych, jak i innych – trudno nie odnieść się do wspomnianej niemłodej już, lecz wciąż inspirującej koncepcji *push-pull factors*, sformułowanej (nie od razu *explicite*) przez Everetta Lee. Badacz ten wyróżnił następujące czynniki wpływające na decyzje migracyjne:

- *push factors* (czynniki wypychające), związane przede wszystkim z miejscem pochodzenia;
- *pull factors* (czynniki przyciągające), związane głównie z celem emigracyjnym;
- *intervening obstacles* (zakłócenia), związane z problemem dużych odległości, granic państwowych, ale także z „pierwotną ociążalnością” ludzi (którą pozostałe czynniki muszą przezwyciężyć);
- uwarunkowania osobiste (Lee 1966: 47-57).

Czynniki wypychające i przyciągające mogą zaistnieć zarówno w miejscu wyjścia, jak i w miejscu dojścia. Migracja staje się prawdopodobna w momencie, kiedy czynniki wypychające zdominują to pierwsze miejsce, a czynniki przyciągające – drugie, zaś czynniki zakłócające nie będą na tyle silne, by uniemożliwić przemieszczenie się. Wszystkie te czynniki dotyczą przede wszystkim jednostek, a nie całych grup, ale mogą ulegać modyfikacji pod wpływem osób trzecich (rodziny, przyjaciół czy sieci społecznych, o czym wprost Lee jednak nie pisze). W porównaniu do ekonomicznych i części socjologicznych teorii migracyjnych, Lee nie traktuje wymienionych przyczyn jako całkowicie obiektywnych i niezależnych od jednostek. Wszystkie te uwarunkowania posiadają mniej lub bardziej subiektywny charakter: dla różnych jednostek i grup to samo zjawisko może mieć przyciągający, obojętny czy nawet odpychający charakter (Lee 1966: 47-57). Być może to subiektywne postrzeganie czynników wypychających, przyciągających i zakłóceń Lee nazywa „uwarunkowaniami osobistymi”, opisywanymi przez niego dość enigmatycznie (Górny, Kaczmarczyk 2003: 40). Ogólna przewaga czynników wypychających w danej decyzji ma jednocześnie wskazywać na motywację negatywną migrantów, przewaga zaś czynników przyciągających – motywację pozytywną (Lee 1966: 53-57).

Nie ulega wątpliwości, że w wypadku emigrantów z Polski lat 1980. – zarówno politycznych, jak i zarobkowych – największe znaczenie miały czynniki wypychające i motywacja negatywna. Decydowała najczęściej kombinacja (w różnych proporcjach) poczucia braku swobód politycznych, niedoborów materialnych, niskiego standardu życia, niewielkich perspektyw. Nie można jednak zapomnieć o wadze osobistych wyborów i decyzji. Większa atrakcyjność polityczna i ekonomiczna krajów, do których wyjeżdżali, pozwala ponadto na wzięcie pod uwagę również czynników przyciągających.

Model Everetta Lee można stosunkowo łatwo zastosować w badaniach makro, skupiających się na migrantach zarobkowych, a także w skali prozopograficznej, gdy wnikliwie analizujemy biografie poszczególnych osób. Autor tych rozważań spróbował – na próbie około 30 relacji osób osiadłych w Australii (w większości w latach 1980.) – wykorzystać tę drugą możliwość. Okazuje się, że choć model Lee pozwala na szczegółowe odtworzenie indywidualnych przyczyn migracji, nie ułatwia (a wręcz przeciwnie) próby rozróżnienia pomiędzy emigrantami politycznymi a zarobkowymi. Im staranniejsze analizujemy czynniki wypychające i przyciągające, tym wyraźniej widzimy wielowarstwowe przenikanie się motywacji, w wielu wypadkach niemożliwych do zhierarchizowania.

W charakteryzowaniu australijskiej Polonii lat 1980. przydatne mogą okazać się jeszcze starsze koncepcje. Marcin Kula (1995: 142-143) podkreśla, że do badania procesów migracyjnych okresu PRL da się wykorzystać teorie Floriana Znanieckiego. Za szczególnie przydatne uczony ten uznaje postulowane przez Znanieckiego analizowanie motywów wyjazdowych za pomocą zbierania subiektywnych świadectw uczestników procesu historycznego. Współczesny badacz zjawisk społecznych – w tym migracyjnych – badając prywatną korespondencję, dzienniki, osobiste zapiski itp., nie może pominąć zaproponowanego przez wybitnego polsko-amerykańskiego socjologa podejścia badawczego, nazywanego „współczynnikiem humani-

stycznym”. Uczony musi skupić się na analizowaniu subiektywnych motywacji badanych aktorów społecznych, bo tylko przyjęcie ich perspektywy pozwala odtworzyć i zrozumieć realne zjawiska społeczne i działanie członków badanych grup społecznych. Postulaty Znanieckiego zbliżają się tym samym do koncepcji *Verstehen* (zrozumienia) Maxa Webera czy też współodczuwania (*Einfuehlung*) Wilhelma Diltheya. Rzeczywistość społeczna jest postrzegana nie jako obiektywny, z założenia dany byt, lecz jako byt doświadczany przez ludzi i przez to doświadczenie tworzony (Znaniecki 1971). To subiektywny obraz świata, konstruowany przez członków grupy społecznej i przetwarzany przez samą grupę (w interakcjach wewnętrznych i zewnętrznych) jest przedmiotem badań nauk społecznych.

Wydaje się, że idea współczynnika humanistycznego przebija się we wspominatej koncepcji *push-pull factors* Everetta Lee, a zwłaszcza w podkreślaniu subiektywnego charakteru postrzegania czynników migracyjnych. Idee Znanieckiego wyraźnie korespondują też z późniejszymi rozważaniami Marvin Harris (1976: 329-350; 1980), który zwrócił uwagę na dwie perspektywy antropologicznego opisu rzeczywistości: etyczną (wywodzoną od słowa „fonetyka” – *phon-etic*) i emiczną (od „fonemiki” – *phon-emic*). Ta pierwsza miała charakteryzować tradycyjnego badacza-analityka, druga zaś reprezentowała punkt widzenia uczestników opisywanych zdarzeń. Posługując się tą terminologią, można powiedzieć, że Znaniecki przewyciężył ten podział, proponując uczonym podejście emiczne. Wydaje się ono niezbędne w analizie motywacji wyjazdowych, choć ma bardziej charakter uniwersalnego zalecenia badawczego niż konkretnego modelu teoretycznego. Okazało się bardzo przydatne w prozopograficznych badaniach motywacji migracyjnych Polaków przybyłych do Australii. W duchu Znanieckiego można interpretować badania nad utrzymaniem kultury i języka polskiego przez polską diasporę na Antypodach, prowadzone przez Jerzego Smolicza i jego współpracowników (Harris, Smolicz 1984; Secombe, Smolicz: 1990).

W myśli Znanieckiego pojawia się jeszcze inna ważna z naszego punktu widzenia koncepcja: teoria modernizacji. W pracy *Chłop polski w Europie i Ameryce* Znaniecki wraz z Williamem Thomasem dokonał porównania życia polskiego chłopca w „starym” świecie przed emigracją (zdominowanym przez tradycję) z życiem w „nowym” świecie po emigracji (zdominowanym przez nowoczesność). Ruch migracyjny byłby zatem drogą ku modernizacji (Thomas, Znaniecki 1918-1920, 1976; Knöbl 2006: 734-746). Jakkolwiek dzisiaj klasyczna optyka modernizacyjna w badaniach nad migracjami została w pewnym stopniu zarzucona (Praszałowicz 2007: 32-33), to jednak nietrudno odnaleźć element przejścia od zacofania (przede wszystkim ekonomicznego) do nowoczesności w biografiach polskich emigrantów lat 1980., i to nie tylko zarobkowych. W końcu w zdecydowanej większości zamieniali oni pogrążoną w zapaści gospodarczej PRL na państwo bogatsze (co, rzecz jasna, nie oznaczało automatycznego podniesienia statusu materialnego). Doświadczenie modernizacji zmniejszało koszty migracji i ułatwiało aklimatyzację, co potwierdza wiele źródeł (ustnych i pisanych) wykorzystanych przez autora.

Obranie postawy emicznej w śledzeniu motywacji wyjazdowych może współgrać z modelami psychologicznymi – zwłaszcza tymi, które odnoszą się do migracyjnego procesu decyzyjnego. Nasze spojrzenie może wzbogacić psychologiczno-społeczna teoria procesu decyzyjnego, ogłoszona w 1981 r. przez psychologa i demografa Geralda Haberkorna. Badacz ten zaproponował cztero- bądź pięcioetapowy model procesu decyzyjnego, jaki podejmuje jednostka, skłaniając się ku migracji. Na pierwszym etapie jednostka ta dostrzega jakiś problem czy zadanie (np. pauperyzację, utratę pracy, chęć wzbogacenia się), wchodzi w fazę konfrontacji i próbuje ocenić swą sytuację (ocena ta zależy od cech indywidualnych, motywacji, ale też charakteru relacji ze wspólnotą) (Haberkorn 1981: 252-278). Wśród tych problemów można by zapewne wliczyć naciśki polityczne, z kolei w czynnikach wpływających na ocenę problemu stosowne byłoby odwołać się do roli sieci społecznych.

Drugi etap polega, według Haberkorna, na dokonaniu przeglądu możliwości poradzenia sobie z zauważonym problemem. Postrzeganie tych możliwości jest powiązane z predyspozycjami jednostki oraz

normami społecznymi, którym się podporządkowuje (Haberkorn 1981: 252-278). Jedną z tych możliwości jest migracja.

Trzeci, kluczowy etap to ocena tych możliwości: rachunek zysków i strat oraz wybranie opcji uznanej za najlepszą. Wybór nie oznacza jeszcze realizacji: należy go skonfrontować z kontekstem społecznym (od rodziny, przez znajomych i przyjaciół, po normy społeczne) (Haberkorn 1981: 252-278). Tutaj warto byłoby dodać, że ocena i konfrontacja odbywa się również w kontekście politycznym, a polityka migracyjna władz odgrywa rolę kluczową.

Sama konfrontacja realizuje się na etapie czwartym. Kiedy decyzja spotyka się z akceptacją społeczną, proces decyzyjny kończy się. W wypadku braku akceptacji dochodzi do etapu piątego: obrony i podtrzymania własnej decyzji (nie można chyba też wykluczyć innej możliwości: odstąpienia od podjętej wcześniej decyzji) (Haberkorn 1981: 252-278). Wydaje się, że koncepcja Haberkorna, uzupełniona o wymiar polityczny, stanowi przydatne narzędzie do badań nad emigracją z Polski w latach 1980. Autor wykorzystał je głównie do analizy zebranych w Australii wypowiedzi świadków epoki. Pomysły tego badacza – w przeciwieństwie do wielu innych modeli – okazały się łatwe do zastosowania w praktyce i porządkowały wspomnienia migrantów.

Wokół aklimatyzacji

Badając losy migrantów z Polski do Australii w latach 1980., należy nie tylko analizować motywacje wyjazdowe i samą migrację, lecz także – w dalszej kolejności – oceniać koszty migracji i śledzić strategie przystosowawcze w kraju osiedlenia. Uczeni interesujący się tymi zagadnieniami najczęściej piszą o integracji i asymilacji. Ta pierwsza zakłada znalezienie sposobu życia w nowym otoczeniu bez konieczności zerwania z odrębną tożsamością kulturową. Druga z kolei oznacza oderwanie od kontekstu kraju wyjścia (lub dążenie do tego oderwania) w imię przyswojenia nowego zestawu praktyk społeczno-kulturowych w kraju przybycia (Praszałowicz 2007: 33). Aktywność polityczna niektórych emigrantów solidarnościowych na pewno przyczyniała się do spowolnienia jednego i drugiego zjawiska. W praktycznym zastosowaniu tych terminów należy – z racji wspomnianego chaosu pojęciowego – sprecyzować, co konkretnie oznaczają one w przeprowadzonych badaniach. Za ich pomocą można niuansować różnorodne strategie przystosowawcze (wykluczające), obierane przez migrantów. Jednocześnie dla badań migracji solidarnościowej do Australii problematyka ta nie okazała się najważniejsza: obranie krótkiego przedziału czasowego (1980-1989) utrudnia prześledzenie procesualnych cech strategii przystosowawczych.

Bardzo obecnie modna koncepcja transnarodowości (*transnationalism*) również może okazać się przydatna dla naszych poszukiwań. W teorii tej, w różnych jej odmianach, zwraca się uwagę na fakt jednoczesnego funkcjonowania migrantów w kilku (najczęściej dwóch) przestrzeniach społeczno-kulturowo-politycznych. Zjawisko to nie tylko warunkuje specyfikę ich życia (np. spowalnia integrację czy asymilację), ale także wpływa na owe przestrzenie (Praszałowicz 2007: 21). Przykładem takich wpływów mogą być, z jednej strony, kontakty Polaków z działaczami emigracyjnymi (np. w formie transportu darów, wymiany korespondencji itp.), a z drugiej, strategie przyjmowania/nieprzyjmowania emigrantów politycznych z Polski, wypracowywane w danym państwie.

Z koncepcją tą koresponduje pojęcie „transmigrantów” jako migrantów budujących swą autodefinicję w odniesieniu do więcej niż jednego państwa (Glick Schiller *et al.* 1995: 48). Autodefinicja ta może mieć wybitnie polityczny charakter. Nina Glick Schiller *et al.* (1995: 56-57) jako przykład środowiska transmigrantów podają grupy Haitańczyków, osiedlonych w USA, walczących w latach 1980. z funkcjonującym na wyspie reżimem Jean-Claude’a Duvaliera, a także imigrantów filipińskich, w tym samym czasie lobbujących

w Stanach Zjednoczonych przeciwko reżimowi Ferdinanda Marcosa. Grupy emigrantów solidarnościowych – zwłaszcza te podejmujące działalność publiczną w Australii – można by zaliczyć do tej samej kategorii.

Emigracyjne inicjatywy i organizacje solidarnościowe można ponadto zaliczyć do specyficznego rodzaju aktywności lokalnych społeczności etnicznych – kolejnego terminu powszechnie stosowanego w badaniach migracyjnych. Jak podaje Ewa Morawska (1988: 371), lokalna społeczność etniczna to *ograniczony przestrzennie system interakcji, wspierany przez zespół instytucji oraz kontrolę społeczną i wytwarzający consensus w sferze wartości kulturowych*. Dla Polonii australijskiej taka definicja wydaje się trudna do zastosowania: poszczególne ośrodki były na tyle niewielkie (w porównaniu do ogółu społeczeństwa), na tyle rozproszone geograficznie, a ich członkowie na tyle „transnarodowi”, że wszystkie cechy charakterystyczne dla lokalnej społeczności etnicznej nie mogły zaistnieć. Bardziej dla nas odpowiednia będzie zapewne szersza definicja Doroty Praszalowicz (2007: 28), wymieniająca trzy elementy wyróżniające taką społeczność: terytorium (np. dane miasto), sieć stosunków społecznych (kontakty między emigrantami) oraz poczucie więzi czy przynależności (np. do „polskości” lub Solidarności). Ogólnikowość takiej definicji sprawia jednak, że jej użycie w niewielkim stopniu pozwala na teoretyczną interpretację danych faktograficznych.

Na pewno w wypadku australijskich inicjatyw solidarnościowych, podejmowanych przez niektórych migrantów, nie dochodziło raczej do zjawiska nazwanego przez Raymonda Bretona (1964: 193-205) „etniczną kompletnością instytucjonalną” – czyli sytuacji, w której migranci tworzą za granicą zamknięty, samowystarczalny świat.

Uchodźcy odysejscy i rubikońscy

W świetle powyższych rozważań, dotyczących zarówno teorii uchodźczych, jak i motywacji migracyjnych oraz procesów aklimatyzacyjnych, najbardziej inspirującą dla badań polskiej emigracji w Australii teorią związaną z migracjami politycznymi okazała się koncepcja wspomianej Danièle Joly (2002: 3-23), która w zaproponowała podział uchodźców politycznych na „odysejskich” (*Odyssean refugees*) i „rubikońskich” (*Rubicon refugees*). Do tych pierwszych zaliczają się osoby, które uczestniczyły w jakimś zbiorowym projekcie w kraju wyjścia i przeniosły go do kraju przyjmującego, definiując swą tożsamość przede wszystkim wokół utraconej ojczyzny. Ci drudzy z kolei zerwali więzy z krajem wyjścia, a w kraju przyjmującym nie prowadzili (albo przestali prowadzić) działalności zorientowanej na państwo, z którego wyszli.

Joly, wyróżniając kategorię uchodźców odysejskich, myślała przede wszystkim o takich społecznościach, jak Kurdowie, Palestyńczycy czy Chilijczycy, a także umieszczała je w szerszym kontekście czasowym, biorąc pod uwagę zmiany pokoleniowe. W tym sensie jej analiza nie przystaje bezpośrednio do emigrantów z Polski lat 1980., ale może przydać się przy odtwarzaniu stosunku „nowych” emigrantów do wcześniejszych pokoleń (i odwrotnie). Joly niekiedy stosuje też zbyt surowe z naszego punktu widzenia kryteria zaliczenia do danej kategorii, stawiając zbyt wysoki mur między uchodźcami a społecznościami (zarówno wyjściowymi, jak i przyjmującymi) (Joly 2002: 13-15). Nie dostrzega również tak istotnego dla naszego tematu zagadnienia „fałszywych” uchodźców. Jej rozważania przydają się zatem tylko w specyficznych kontekście: mogą pomóc w odtwarzaniu motywacji i działań aktywnych politycznie działaczy polonijnych – niezależnie od ich formalnego statusu jako uchodźców, a nawet niezależnie od daty osiedlenia się na Antypodach.

W tej perspektywie stwierdzenia brytyjskiej badaczki wydają się dobrze charakteryzować aktywnych politycznie migrantów wywodzących się z Solidarności. Według Joly *uchodźcy odysejscy nie oznaczają jedynie ofiar struktury konfliktu w ich macierzystym kraju, lecz także osoby w pozytywny sposób zaangażowane w polityczną walkę i tworzenie projektu społeczeństwa w swej ojczyźnie, projektu, który zabrały ze sobą na wygnanie – w ten sposób angażują się w życie swej ojczyzny, pomimo porażki, jakiej zaznały* (Joly 2002: 9).

Opis ten zgadza się z motywacjami wielu emigrantów – członków Solidarności, a może i wcześniejszych pokoleń polonijnych zaangażowanych w działalność publiczną. Można dodać, że bezpośrednie zaangażowanie w ów projekt nie było konieczne – wystarczyło wyrobienie w sobie postawy względem tego projektu (co dotyczyło np. tych przedstawicieli Polonii, którzy osiedlili się w Australii przed 1980 r. i aktywnie działali na rzecz Solidarności). Równie trafne wydają się dalsze wywody Joly: *Uchodźcy odysejscy często organizują się w stowarzyszenia polityczne. Tworzą gęste ponadnarodowe sieci kontaktów, posiadające formalne struktury, a także dzielące poglądy i strategie działań (...). Struktura konfliktu istniejąca w kraju macierzystym (...) wciąż determinuje sposób organizacji społecznej tych uchodźców* (Joly 2002: 12). Taka organizacja zakładała m.in. symboliczne obchody rocznic, a także tworzenie rozmaitych komitetów pomocowych, *wspierających krajowe dzieła poprzez ich nagłaśnianie i finansowanie* (Joly 2002: 13).

Skojarzenia z Solidarnością wydają się oczywiste, podobnie jak z ogólnie krytycznym stosunkiem większości Polonii (nie tylko australijskiej) do PRL. Wymienione przez Joly cechy charakteryzowały typowe emigracyjne struktury solidarnościowe na Zachodzie, powstałe w latach 1980. – niezależnie od środowisk, które je animowały. Autorka zauważa także (choć chyba nie do końca docenia) przeciwny potencjał tkwiący w tej „strukturze konfliktu”: tendencję do wewnętrznych sporów, podziałów, oskarżeń o „zdradę”, „kolaborację” itp. – a tych wśród polskich środowisk emigracyjnych całego świata nie brakowało.

Trzeba raz jeszcze podkreślić, że teoretyczne kategoryzacje, takie jak ta proponowana przez Joly, są tylko idealnym i uproszczonym ujęciem bardziej skomplikowanej rzeczywistości, w której ogólne modele i tendencje były filtrowane przez indywidualne predyspozycje i osobowości, jak również „zolbergowskie” struktury pośrednie i sieci społeczne (charakter związków rodzinnych itp.) oraz ogólne uwarunkowania np. geopolityczne. Sama Joly przyznaje, że *w praktyce grupa nigdy nie jest homogeniczna, a stopień politycznego zaangażowania jej członków może być zróżnicowany* (Joly 2002: 14). Można to rozumowanie jeszcze zradzykalizować – podział na uchodźców odysejskich i rubikońskich nie uwzględnia sytuacji pośrednich: jak sugerowaliśmy, wielu działaczy Solidarności (owego zbiorowego projektu) nie podjęło za granicą żadnej aktywności, zdarzało się za to i tak, że osoba mało aktywna w Polsce angażowała się we wspieranie polskiej opozycji w Australii. Co więcej, można pokusić się o stwierdzenie, że nierzadko postawy odysejskie i rubikońskie potrafiły współwystępować. Podstawowym elementem konstytuującym możliwość ewolucji i zmiany jest czas, chociaż owo współwystępowanie może pojawić się na przestrzeni jednego pokolenia.

Wśród aktywnych działaczy solidarnościowych za granicą bez wątpienia można doszukać się zarówno elementów odysejskich, jak i rubikońskich. Udział w zbiorowym projekcie w kraju wyjścia w oczywisty sposób pasuje do tych pierwszych. Z kolei pisząc o tych drugich, Joly bierze również pod uwagę rozproszenie danej społeczności w wielu krajach na całym świecie, co dobrze oddaje charakter emigracji lat 1980. Co prawda do jej aktywnych członków nie przystaje stwierdzenie, że emigranci rubikońscy odwrócili się od ojczyzny i nie przejawiali wobec niej przywiązania, niemniej przekonanie Joly, że w kategorii tej łatwiej niż u odysejczyków może zaistnieć postawa akceptacji wobec rzeczywistości kraju przyjmującego – wydaje się pasować. Niesprzeczne z postawą części polskich emigrantów są ponadto dwie inne cechy uchodźców rubikońskich: niechęć wobec (lub niemożność) powrotu do kraju oraz niewykluczanie asymilacji (Joly 2002: 16-17).

Joly nie konstruuje przy tym sztywnego rozgraniczenia, sugerując, że kraj wyjścia może dla uchodźców rubikońskich stanowić, mimo wszystko, pewien punkt odniesienia. Podkreśla też, że potrafią oni rozwijać społeczne instytucje tożsamościowe, takie jak centra pomocy, ośrodki edukacyjne, organizacje religijne itp. Różnica polega na tym, że instytucje tworzone przez uchodźców rubikońskich mają za punkt odniesienia „strukturę konfliktu” w kraju przyjmującym, natomiast organizacje uchodźców odysejskich większy nacisk kładą na „strukturę konfliktu” kraju wyjścia (Joly 2002: 19-21).

Mimo tych wszystkich zastrzeżeń dotyczących niebezpieczeństwa tworzenia zbyt uogólniających teorii, można zaryzykować stwierdzenie, że w latach 1980. postawy odysejskie częściej występowały wśród emigrantów politycznych, rubikońskie zaś – wśród emigrantów zarobkowych (przy całej niejasności podziału na te dwie kategorie). Model Joly trzeba przy tym traktować jako jedną z wielu metod służących scharakteryzowaniu badanej grupy, a nie jako sztywną wytyczną warsztatową.

Podsumowanie

W ramach opartego na konfrontacji źródeł z teoriami podsumowania tych fragmentarycznych rozważań można zaproponować pojęcie, które należy traktować jako głos w dyskusji na temat teorii migracyjnych: migracyjny punkt krytyczny. Migracyjny punkt krytyczny powstawał w tym momencie, kiedy najróżniejsze czynniki wypychające – osobiste, materialne, polityczne czy deprywacyjne – osiągały poziom decyzji migracyjnej. Z kolei nawet wybitnie polityczne uwarunkowania takiej decyzji sprowadzają się ostatecznie do dwóch sfer: indywidualnej i społecznej.

W jaki sposób? Dla wielu wyjeżdżających z przyczyn politycznych funkcjonowanie w polskim kontekście społecznym okazywało się po prostu zbyt trudne, zarówno z perspektywy indywidualnej, jak i relacji międzyludzkich. Praktycznie wszyscy przepytani przez autora świadkowie epoki (w ramach badań nad Polonią australijską) mówili o stanie niepewności, niepokoju i pewnej beznadziei, dominującym w ostatnich miesiącach pobytu w Polsce. Doświadczali nie tylko szykan czy też po prostu uwięzienia, ale przede wszystkim poczucia braku wyjścia: dalsza działalność opozycyjna była praktycznie niemożliwa, a dostosowanie się do obowiązujących norm politycznych – niemożliwe do pogodzenia z wyznawanym systemem wartości. Na płaszczyźnie stosunków międzyludzkich rozmówcy podkreślali ciągłą podejrzliwość, obawy przed prowokatorami, donosicielami, a także to, że nie chcieli się zgodzić na takie podejście do innych ludzi i przestać ufać otoczeniu, bliskim. Taka sytuacja była dla nich nie do zniesienia. W ten sposób wyczerpywały się sposoby funkcjonowania w doświadczanym kontekście społecznym (państwowym) z zachowaniem zinternalizowanego systemu wartości. W wypadku niektórych stan ten zapoczątkowały kwestie polityczne, ale stanowiły one tylko impuls do podjęcia osobistej decyzji motywowanej społecznie.

W wypadku polskich migrantów do Australii z lat 1980., w których motywacjach wyjazdowych czynniki materialne i polityczne stanowiły nierozdzielalną całość (w różnych i formach), można pokusić się o rozwińnięcie kategorii deprywacji w ogólną definicję „migracji braku”. Klasyczne czynniki wypychające o zabarwieniu ekonomicznym połączyły się tu z czynnikami charakterystycznymi dla teorii uchodźczych, tworząc nową, wychodzącą poza te tradycyjne klasyfikacje wartość. Zdecydowana większość wyjeżdżających – bogatszych i biedniejszych, zaangażowanych politycznie i niezaangażowanych – poczuła, że życie w Polsce nie jest perspektywiczne, że w kraju tym nie ma dla nich przyszłości. Ogólne niezadowolenie z życia w Polsce dotyczyło zarówno sytuacji materialnej, jak i politycznej – mimo że niektórzy migranci ani nie angażowali się politycznie, ani nie cierpieli biedy. Wyjechali, bo chcieli realizować swoje cele osobiste i zawodowe, lepiej urządzić sobie życie, wyzbyć się wszechobecnego w PRL skrzępowania i absurdów życia codziennego. Z tej perspektywy wyodrębnianie emigracji politycznej i zarobkowej wydaje się niepotrzebne.

W uzupełnieniu do kilkunastu teorii procesu decyzyjnego Geralda Haberkorna (1981) warto podkreślić znaczenie dwóch podstawowych momentów decyzyjnych: pierwszy to samo zdecydowanie się na wyjazd, drugi dotyczy wyboru kraju docelowego. W tym pierwszym główną rolę mogły odgrywać czynniki ekonomiczne, polityczne lub/i deprywacyjne. W drugim decydujące okazywały się często uwarunkowania migracji łańcuchowej: posiadanie w danych kraju rodziny, przyjaciół.

Należy przy tym wyraźnie podkreślić, że staramy się opisać tylko tendencje, a nie wszystkie możliwe przypadki. W historii badań nad migracjami nie udało się jeszcze skonstruować teorii, która łączyłaby jedno-

częście wszystkie jednostkowe przypadki w skali mikro z trendami obserwowanymi w skali makro. Ta bariera metodologiczna przypomina dylematy fizyków, zmagających się z pogodzeniem teorii kwantowej z teorią grawitacji. Jest oczywiście prawdą, że badacze migracyjni wypracowują przede wszystkim teorię migracji zarobkowych, bo takie właśnie dominują w najnowszej historii świata. Zarazem nie ulega wątpliwości, że fakt emigracji z powodu wojny czy prześladowania politycznego w kraju pochodzenia nie oznacza automatycznie otrzymania statusu uchodźcy. Nie zmienia to jednak podstawowego problemu: brakuje spójnego modelu, który uwzględniłby zarówno strategie polityczne państw, jak i motywacje migracyjne i inne aspekty transferu kulturowego.

Czynnikiem wpływającym na hierarchię uwarunkowań decyzyjnych jest na pewno czas migracji, a ściślej: fakt, czy dany migrant podejmuje decyzję w okresie koniunktury migracyjnej, czy poza nią. W tym drugim wypadku większą rolę zdaje się odgrywać indywidualna decyzja, a nie sieć uwarunkowań społecznych. Wciąż jednak może ona mieć kontekst polityczny, materialny czy osobisty.

Na zakończenie podkreślmy wyraźnie zaznaczany już postulat: w próbach dociekania prawdy historycznej najlepsze wydaje się obranie postawy eklektycznej – korzystanie z możliwie wielu teorii, metodologii i paradygmatów badawczych. Postulat ten formułowano już w literaturze migracyjnej. Takie podejście jest zasadne, gdyż rzeczywistość nigdy nie jest jednowymiarowa i nie da się podporządkować jednemu paradygmatowi. Dlatego też w badaniach emigracji solidarnościowej warto zonglować wszystkimi skalami (od perspektywy makroekonomicznej, przez sieci społeczne Zolberga, po indywidualną biografistykę), wykorzystywać humanistyczną socjologię Znanieckiego, rozmaite teorie socjologiczne (od Everetta Lee po Aristide’a Zolberga), psychologiczne (np. Haberkorna) czy też interdyscyplinarne badania zjawiska uchodźstwa. Nie ulega wątpliwości, że zasada „współczynnika humanistycznego” Znanieckiego, *push and pull factors* Everetta Lee i psychologiczno-społecznych czynników procesu decyzyjnego Geralda Haberkorna mogą się doskonale uzupełniać. Przefiltrowanie ich z kolei przez teorię uchodźstwa i strategie polityczne państw zaangażowanych w proces migracyjny pozwala na umieszczenie badanej grupy w kontekście geopolitycznym i (ewentualnie) ideologicznym.

Otwartą pozostaje kwestia, czy taki zabieg jest w stanie doprowadzić do definitywnych rozwiązań badawczych. Autor niniejszych rozważań starał się zastosować takie eklektyczne podejście w empirycznych badaniach nad Polonią australijską w latach 1980. Pomogło ono sprecyzować wiele istotnych wątków związanych z procesem migracyjnym (od decyzji po strategie przystosowawcze), a także zrozumieć ograniczenia związane z oficjalnym kwalifikowaniem migracji z Polski w tym czasie i polityką poszczególnych państw zaangażowanych w ten proces. Jednocześnie – prócz ograniczonej przydatności pomysłów Danièle Joly (2002) i Stephane’a Dufoix (1999) – wykorzystane koncepcje nie przyczyniły się w wydatnym stopniu do ustalenia, dlaczego niektórzy emigranci podjęli działalność polityczną, a zdecydowana większość pozostałych – nie.

Przeprowadzone badania niosą ze sobą dodatkową, a istotną słabość: żadna z teorii – mimo prób zonglowania różnymi perspektywami – nie pozwoliła na przyjęcie uniwersalnego klucza, który pozwoliłby na opisanie zdecydowanej większości (jeśli nie wszystkich) zjawisk związanych z migracją Polaków lat 1980. do Australii. Odgrywają one rolę inspirującą i niekiedy wyjaśniającą, ale raczej nie konstytutywną. Można się zastanawiać, czy świadczy to o słabości teorii, czy autora.

Przypisy

¹ Przyjęta metoda subiektywnej użyteczności na pewno nie jest doskonała: autor, zaznajomiony uprzednio z literaturą przedmiotu, po prostu odnajdował w analizowanym materiale źródłowym informacje, zjawi-

ska czy wątki, które uznawał za wpisujące się w dany model teoretyczny, bądź też wyraźnie podające go w wątpliwość.

² AIPN, 1594/828, Biuro Paszportów MSW, Migracje zewnętrzne 1985. Informacja statystyczna, Warszawa, marzec 1986 r. – tajny załącznik, k. 143-154.

³ Rozważania w tym akapicie oparte są na przygotowywanej przez autora monografii dotyczącej solidarnościowych inicjatyw podejmowanych w Australii w latach 1980-1989. Praca powinna ukazać się drukiem w 2014 r.

⁴ Autoryzowana relacja Seweryna Ozdowskiego, 17-20 lutego 2013 r.

⁵ Zob. tekst konwencji w: Konwencja ONZ dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r. (Dz. U. z 1991 r. nr 119, poz. 515); Protokół ONZ dotyczący statusu uchodźców, sporządzony w Nowym Jorku dnia 31 stycznia 1967 r. (Dz. U. z 1991 r. nr 119, poz. 517).

⁶ Zob. Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r.; Dz. U. z 1991 r. nr 119, poz. 515 i 517; rozdział 1, artykuł 1.

⁷ Autoryzowana relacja Henry'ego Lemaniaka, 18 marca 2013 r.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Autoryzowana relacja Johna Besemerresa, 14 marca 2013 r.

Literatura:

- Babiński G., Chałupczak H. (red.) (2006). *Diaspora polska w procesach globalizacji. Stan i perspektywy badań*. Kraków: Grell.
- Bommes M., Morawska E. T. (red.) (2005). *International Migration Research: Constructions, Omissions and the Promises of Interdisciplinarity*. Aldershot, Burlington: Ashgate Pub Ltd.
- Böröcz J., Portes A. (1989). Contemporary Immigration. Theoretical Perspectives on its Determinants and Models of Incorporation. *International Migration Review* 23(3): 606-630.
- Breton R. (1964). Institutional Completeness of Ethnic Communities and Personal Relations of Immigrants. *American Journal of Sociology* 70(2): 193-205.
- Brettell C., Hollifield J. F. (red.) (2000). *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. Nowy Jork, Londyn: Routledge.
- Brown A. A., Neuberger E. (red.) (1977). *International Migration. A Comparative Perspective*. Nowy Jork: Academic Press.
- Castles S. (2003). Towards a Sociology of Forced Migration and Social Transformation. *Sociology* 37(1): 13-34.
- de Jong G. F., Gardner R. W. (red.) (1981). *Migration Decision Making: Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*. Nowy Jork: Pergamon Press.
- Dufoix S. (1999). Les légitimations politiques de l'exil. *Genèses* 34(1): 53-79.
- Erdmans M. P. (1998). *Opposite Poles. Immigrants and Ethnicity in Polish Chicago, 1976-1990*. University Park: Pennsylvania University Press.
- Faist T. (1997). The Crucial Meso-Level, w: T. Hammar (red.), *International Migration, Immobility, and Development: Multidisciplinary Perspectives*, s. 187-217. Oxford, Nowy Jork: Berg.
- Faist T. (2000). *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford, Nowy Jork: Clarendon Press.
- Furdal A., Wysoczański W. (red.) (2006). *Migracje. Dzieje, typologia, definicje*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

- Glick Schiller N., Basch L., Szanton Blanc C. (1995). From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological Quarterly* 68(1): 48-63.
- Goss J., Lindquist B. (1995). Conceptualizing International Labour Migration: A Structuration Perspective. *International Migration Review* 29(2): 317-351.
- Górny A., Kaczmarczyk P. (2003). *Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych*. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Górny A., Stola D. (2001). Akumulacja i wykorzystanie migracyjnego kapitału społecznego, w: E. Jaźwińska-Motyłska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, s. 188-205. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gurak D. T., Cases F. (1992). Migration Networks and the Shaping of Migration Systems, w: M. M. Kritz, L. L. Lim, H. Zlotnik, *International Migration Systems: A Global Approach*, s. 150-176. Nowy Jork, Oxford: Clarendon Press.
- Haberkorn G. (1981). The Migration Decision-Making Process: Some Social-Psychological Considerations, w: G. F. de Jong, R. W. Gardner. (red.), *Migration Decision Making: Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*, s. 252-278. Nowy Jork: Pergamon Press.
- Harris M. (1976). History and Significance of the Emic/Etic Distinction. *Annual Review of Anthropology* 5: 329-350.
- Harris M. (1980). *Culture, People, Nature: An Introduction to General Anthropology*. Nowy Jork: Harper & Row Limited.
- Harris R. M., Smolicz J. J. (1984). *Australijczycy polskiego pochodzenia. Studium adaptacji i asymilacji młodego pokolenia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Hirschman C., Kasinitz P., DeWind J. (red.) (1999). *Handbook of International Migration. The American Experience*. Nowy Jork: Russell Sage Foundation.
- Holzer J. (red.) (1989). *Współczesne migracje i metodyka ich badania*. Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Iglicka K. (1995). Migracje zagraniczne w świetle najnowszych ujęć teoretycznych. *Studia Demograficzne* 3: 19-34.
- Iglicka K. (1997). Przyczyny migracji z Polski w latach 1945-1990, w: E. Zamojski (red.), *Migracje i społeczeństwo*, t. 2, s. 97-113. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Iglicka K. (1998). *Analiza zachowań migracyjnych na podstawie wyników badania etnosondażowego migracji zagranicznych w wybranych regionach Polski w latach 1975-1994*. Warszawa: Wydawnictwa SGH.
- Jaźwińska-Motyłska E., Okólski M. (1996). *Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe. Podlasie and Śląsk Opolski: Basic Trends in 1975-1994*. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Joly D. (2002). Odyssean and Rubicon Refugees: Toward a Typology of Refugees in the Land of Exile. *International Migration Review* 40(6): 3-23.
- Joly D., Nettleton C., Poulton H. (1992). *Refugees: Asylum in Europe?* Londyn: Westview.
- Jupp J. (2002). *From White Australia to Woomera: The Story of Australian Immigration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kałuski M. (1985). *The Poles in Australia*. Melbourne: Australasian Educa Press.
- Knöbl W. (2006). Teorie, które nie przemijają: nie kończąca się historia teorii modernizacji, w: A. Jasińska-Kania, L. M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 2, s. 734-746. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kritz M. M., Keely C. B., Tomasi S. M. (red.) (1981). *Global Trends in Migration. Theory and Research on International Population Movements*. Nowy Jork: Jerome S Ozer Pub.

- Kritz M. M., Lim L. L., Zlotnik H. (1992). *International Migration Systems: A Global Approach*. Nowy Jork, Oxford: Clarendon Press.
- Kubiak H., Paluch A. K. (red.) (1980). *Założenia teorii asymilacji*. Kraków: Ossolineum.
- Kula M. (1995). Emigracja z realnego socjalizmu: ekonomiczna i polityczna zarazem. *Sprawy Narodowościowe. Seria nowa* 2: 142-146.
- Kunz E. F. (1973). The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forms of Displacement. *International Migration Review* 7(2): 125-146.
- Kunz E. F. (1981). Exile and Resettlement: Refugee Theory. *International Migration Review* 15(1-2): 42-51.
- Lee E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography* 3(1): 47-57.
- Leuner B. (2008). *Migration, Multiculturalism and Language Maintenance in Australia. Polish Migration to Melbourne in the 1980s*. Bern: Peter Lang.
- Lucassen L. (1999). *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*. Bern: Peter Lang.
- MacDonald J. S., MacDonald L. D. (1964). Chain Migration. Ethnic Neighborhood Formation and Social Networks. *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 42(1): 82-97.
- Massey D. S. (1988). International Migration and Economic Development in Comparative Perspective. *Population and Development Review* 14(3): 383-413.
- Massey D. S. (1990a). Social Structure, Household Strategies and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index* 56(1): 3-26.
- Massey D. S. (1990b). The Social and Economic Origins of Immigration. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 510: 60-72.
- Massey D. S. (1998). *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Oxford University Press.
- Massey D. S. (1999). Why Does Migration Occur? A Theoretical Synthesis, w: C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind (red.), *Handbook of International Migration. The American Experience*, s. 34-52. New York: Russell Sage Foundation.
- Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19(3): 431-466.
- Massey D. S., Garcia F. (1987). The Social Process of International Migration. *Science* 237: 733-738.
- Miodunka W. (1989). O potrzebie badań nad najnowszą emigracją z Polski. *Przegląd Polonijny* 4: 17-24.
- Morawska E. T. (1988). Polonijne społeczności lokalne i ich przemiany, w: H. Kubiak, E. Kusielewicz, T. Gromada (red.), *Polonia amerykańska. Przeszłość i współczesność*, s. 371-398. Wrocław, Kraków: Ossolineum.
- Morawska E. T. (2000). Intended and Unintended Consequences of Forced Migrations: a Neglected Aspect of East Europe's Twentieth Century History. *International Migration Review* 34(4): 1049-1087.
- Nałęcz D. (red.) (1999). *Ślady polskości. Polonia i emigracja w świetle badań i źródeł historycznych*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Ozdowski S. A. (1984). Responses of the Australian Community, w: *Centre for Continuing Education, Poland After Martial Law. Proceedings*, s. 11-14. Canberra: Australian National University.
- Petersen W. (1958). A General Typology of Migration. *American Sociology Review* 23(3): 256-266.
- Portes A., DeWind J. (2008). *Rethinking Migration: New Theoretical and Empirical Perspectives*. Nowy Jork: Berghahn Books.
- Praszałowicz D. (2002). Teoretyczne koncepcje procesów migracji. *Przegląd Polonijny* 4: 9-40.
- Praszałowicz D. (2007). Dawne i nowe migracje, dawne i nowe konceptualizacje w badaniach migracyjnych. *Przegląd Polonijny* 1: 19-40.

- Pries L. (1999). *Migration and Transnational Social Spaces*. Aldershot, Brookfield, Singapore, Sydney: Ashgate Pub Ltd.
- Richmond A. H. (1988). Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees. *Current Sociology* 36(2): 7-25.
- Richmond A. H. (1994). *Global Apartheid: Refugees, Racism and the New World Order*. Toronto: Oxford University Press.
- Secombe M. J., Smolicz J. J. (1990). *Zostać Australijczykiem? Polski dom, australijska szkoła*. Warszawa: Polonia.
- Shacknove A. E. (1985). Who Is a Refugee? *Ethics* 95(1): 274-284.
- Stark O. (1991). *The Migration of Labour*. Cambridge: Blackwell Publishing Ltd.
- Stark O., Bloom D. E. (1985). The New Economics of Labour Migration. *American Economic Review* 75(2): 173-177.
- Stark O., Taylor J. E. (1989). Relative Deprivation and International Migration. *Demography* 26(1): 1-14.
- Stola D. (1990). Emigracja jako forma buntu, w: T. Łepkowski (red.), *Widziane i słyszane. Szkice i źródła do historii najnowszej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Most.
- Stola D. (2002). Milion straconych Polaków. *Biuletyn IPN* 14(3): 62-65.
- Stola D. (2007). PRL: kraj przymusowych migracji czy nowego „przywiązania do ziemi”? *Przegląd Polonijny* 4: 27-37.
- Stola D. (2010). *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949-1989*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Thomas W., Znaniecki F. (1918-1920). *The Polish Peasant in Europe and America*, t. 1-5. Boston, Chicago: University of Chicago Press / Badger.
- Thomas W., Znaniecki F. (1976). *Chłop polski w Europie i Ameryce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Vertovec S. (red.) (2009). *Migration. Critical Concepts in the Social Sciences*. Londyn: Routledge.
- Yans-McLaughlin V. (red.) (1990). *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*. Nowy Jork, Oxford: Oxford University Press.
- Znaniecki F. (1971). *Nauki o kulturze*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zolberg A. (1981). International Migrations in Political Perspective, w: M. M. Kritz, C. B. Keely, S. M. Tomasi (red.), *Global Trends in Migration. Theory and Research on International Population Movements*, s. 3-27. Nowy Jork: Jerome S Ozer Pub.
- Zolberg A. (1989). The Next Waves: Migration Theory for a Changing World. *International Migration Review* 23(3): 403-430.
- Zolberg A., Suhrke A., Aguayo S. (1989). *Escape From Violence. Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World*. Nowy Jork, Oxford: Oxford University Press.

Rosnąca rola poziomu lokalnego w kreowaniu polityki integracji imigrantów w Unii Europejskiej*

Patrycja Matusz Protasiewicz**

The study of integration policies at the national level of individual countries has been dominant for a long time in Europe. There has been an outstanding set of comparative studies of national integration policies of immigrants. In recent years studies of integration process at the level of cities and municipalities have gained growing interest among researchers. While the European Union started its integration policy in 2003 multi-level governance in this area has become clearly relevant. In this model all three levels: European, national and local have started to play an important role in the development of frames and goals for the European approach to integration of third country nationals. This article aims at presenting the growing role of local level in integration policies and cooperation of cities' networks with European institutions. In the new model of governance cities have started to evaluate and exchange their practical knowledge in integration policies with the European institutions by bypassing the national level.

Keywords: immigrant integration policy, multi-level governance, cities, local level, European Union

Wprowadzenie

W badaniach nad polityką migracyjną oraz jej ważnym komponentem, jakim bez wątpienia jest polityka integracji imigrantów, zainteresowanie działaniami państw narodowych przez lata było dominujące. Tworzenie narodowych modeli integracji imigrantów było silnie związane z systemem politycznym państwa, doświadczeniami migracyjnymi, strukturą etniczną imigrantów czy wreszcie bezpieczeństwem i suwerennością państwa. Wiele uwagi poświęcano również badaniom porównawczym modeli narodowych polityk integracyjnych, szukając podobieństw i różnic w tworzeniu rozwiązań systemowych i instytucjonalnych. Poza aktorami poziomu narodowego w działania integracyjne w państwach członkowskich Unii Europejskiej (UE) od początku włączeni byli aktorzy lokalni, reprezentujący nie tylko instytucje publiczne, ale także organizacje pozarządowe. Od pewnego czasu w planowanie i realizację takich działań włączyły się także instytucje wspólnotowe, które zaczęły dążyć do wypracowywania ram, celów i narzędzi polityki integracji obywateli państw trzecich, legalnie przebywających na terenie Unii Europejskiej. Obszar ten według zapisów traktatowych pozostaje w gestii państw członkowskich. Jednak działania podejmowane przez instytucje wspólnotowe, szczególnie Komisję Europejską, wpływają na zmiany w tym obszarze.

* *The Growing Role of the Local Level in the Development of Immigrant Integration Policy in the European Union.*

** Institute of International Studies, University of Wrocław. Address for correspondence: patrycja.matusz@uni.wroc.pl.

Unia Europejska jest skomplikowaną strukturą instytucjonalną, w której proces decyzyjny, uwzględniający nowe formy rządzenia, dokonuje się na wielu poziomach, angażując coraz większą liczbę aktorów. Model wielopoziomowego zarządzania (*multi-level governance*, MLG) zakłada oddanie części uprawnień pozostających w kompetencjach państwa organom ponadnarodowym, przy jednoczesnym większym zaangażowaniu władz lokalnych i regionalnych. Proces decyzyjny odbywa się w wielu wymiarach, w ramach formalnych i nieformalnych konsultacji.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zmian w zarządzaniu polityką integracyjną, rozumianą jako działania zmierzające do włączania imigrantów do wszystkich sfer życia społecznego. Tworzenie tej polityki – wpisujące się w model wielopoziomowego zarządzania – poprzez przekazanie części kompetencji z poziomu narodowego w górę (*up*) do poziomu wspólnotowego i w dół (*down*) do poziomu regionalnego/lokalnego, oraz angażowanie coraz większej liczby aktorów publicznych i prywatnych, zmieniło zasadniczo rolę państwa, do niedawna posiadającego monopol w tym obszarze. Analizując działania sieci miast europejskich, podejmujących zagadnienia związane z integracją imigrantów, zamierzam przedstawić rosnącą rolę poziomu lokalnego w tworzeniu polityki integracji imigrantów w Unii Europejskiej¹. Moim zdaniem, współpraca miast w układzie horyzontalnym (w ramach sieci współpracy) oraz wertykalnym (współpraca z instytucjami wspólnotowymi) silnie oddziałuje na formułowanie celów działań integracyjnych, promowanych przez instytucje wspólnotowe. W zasadniczy sposób wpływa też na modyfikację modelu wielopoziomowego zarządzania. W artykule zamierzam wykazać, że w wypadku polityki integracji imigrantów w modelu MLG poziom regionalny nie odgrywa istotnej roli, większe znaczenie ma poziom samorządów lokalnych. Większość imigrantów przybywających do UE osiedla się w miastach. Znaczenie ekonomiczne i polityczne miast stale rośnie, a instytucje wspólnotowe włączają sieci miast jako kolektywnego aktora w proces decyzyjny (poprzez nie tylko działania systemowe, ale również wsparcie finansowe). Miasta (metropolie) stały się zatem nie tylko najważniejszymi przestrzeniami przyjmującymi imigrantów, ale także aktywnym podmiotem współkreującym politykę integracyjną. Analiza tej polityki w ujęciu wielopoziomowym, z uwzględnieniem roli i znaczenia miast w tym procesie, nie została jeszcze podjęta w polskiej literaturze przedmiotu. Celem tego tekstu jest wypełnienie tej luki oraz zapoczątkowanie dyskusji nad zmieniającym się otoczeniem systemowym i instytucjonalnym, kształtującym politykę integracyjną w Unii Europejskiej.

Tekst został podzielony na dwie zasadnicze części. W pierwszej przybliżone zostały nowe ujęcia teoretyczne stosowane w analizie polityki integracji imigrantów oraz działania podejmowane przez aktorów poziomu narodowego i ponadnarodowego. Ponieważ głównym celem tekstu jest przedstawienie rosnącej roli miast w zarządzaniu integracją imigrantów, poziom lokalny został zaprezentowany w sposób pogłębiony w części drugiej. Przyjęcie takiego podejścia wiąże się ściśle z modelem wielopoziomowego zarządzania i występującymi w nim poziomami.

Inspiracją do powstania tego artykułu są doświadczenia zebrane w trakcie badań CLIP (*Cities for Local Integration Policy*), współpraca z agencją unijną Eurofound oraz uczestnictwo w Europejskim Forum Integracyjnym.

Wielopoziomowe zarządzanie polityką integracji imigrantów – perspektywa Unii Europejskiej i państw członkowskich

Procesy migracyjne wywołują nie tylko zmiany instytucjonalno-systemowe, ale wpływają też na zmianę struktury społecznej państw przyjmujących. Migracje w Unii Europejskiej, w wyniku pogłębiającej się integracji oraz procesów globalizacji, zyskują wymiar coraz bardziej transnarodowy, dla którego charakterystyczne są powiązania ponad granicami administracyjnymi i kulturowymi (transnarodowe sieci

migracyjne). Glick Schiller (2003) podkreśla, że takie zmiany wymagają redefinicji pojęć związanych z zarządzaniem migracjami, które nie dotyczą już jedynie pojedynczych państw i społeczeństw, ale wymagają podejścia wielopoziomowego i wielopodmiotowego. Z uwagi na wyzwania, trendy i wielowymiarowy charakter migracji zasadne wydaje się – z politologicznego punktu widzenia – uwzględnienie w analizie nowych ujęć teoretycznych, takich jak: nowy instytucjonalizm, wielopoziomowe zarządzanie czy otwarta metoda koordynacji.

Nowe ujęcia teoretyczne w analizie polityki integracji imigrantów

Ważnym ujęciem teoretycznym w badaniach nad polityką migracyjną i integracyjną jest nowy instytucjonalizm, pozwalający na wielowymiarowe analizowanie tej problematyki. Nowy instytucjonalizm umożliwia przedstawienie miejsca instytucji publicznych oraz prywatnych zajmujących się polityką integracyjną w sieci instytucji krajowych oraz szerszym ujęciu formalnych i nieformalnych sieci wielopoziomowych zależności (March, Olsen 1984). Pozwala to na badanie aktorów z perspektywy wielu płaszczyzn instytucjonalnych i prawnych (na poziomie lokalnym, narodowym, ponadnarodowym i międzynarodowym, w stosunkach bilateralnych oraz multilateralnych). Ponadto, w ramach teorii instytucjonalnej warto zwrócić uwagę na tzw. dynamiczne pojęcie instytucji, według którego rola i aktywność instytucji na poziomie wspólnotowym i krajowym to efekt działań, zmian i ciągłych transformacji preferencji, a nie tylko stosowania mechanizmów prawnych (konstytucyjnych czy traktatowych). Państwo nie stanowi już jedynego aktora integracji, ponieważ część jego zadań jest realizowana przez tzw. subaktorów (zdegradowane pojęcie instytucji): ministerstwa, terenową administrację rządową, samorządy lokalne, organizacje pozarządowe, migrantów. Instytucje reprezentujące środowisko migrantów mogą prowadzić konsultacje z ministerstwami na poziomie narodowym, brać udział w działaniach promowanych przez Komisję Europejską czy korzystać z programów i projektów oferowanych na poziomie europejskim.

Zarządzanie wielopoziomowe zamiennie określane jest w literaturze anglojęzycznej jako *multi-level polity, governance in a multi-level system* czy *multi-tiered system of governance*, a w literaturze polskiej bywa również nazywane rządzeniem wielopasmowym (Szczerski 2004, 2008; Sroka 2009). W omawianym modelu zaangażowanie aktorów, również pozainstytucjonalnych, na wszystkich poziomach, zarówno w układzie wertykalnym, jak i horyzontalnym, znacznie wykracza poza klasyczną formę rządzenia / sprawowania władzy. Zarządzanie wielopoziomowe dotyczy również funkcjonowania w systemie politycznym, w którym decyzje i wybory państw, instytucji oraz grup społecznych i aktorów prywatnych mają służyć realizacji złożonych celów, przy wykorzystaniu różnorodnych metod (Hooghe 1995).

Według Schmittera (2004) zarządzanie wielopoziomowe to przygotowanie do tworzenia wiążących decyzji, które angażują wielu politycznie suwerennych, ale współzależnych aktorów na różnych szczeblach terytorialnych, w bardziej lub mniej ciągłym i złożonym procesie negocjacji i implementacji polityk. W innym ujęciu zarządzanie wielopoziomowe jest określane jako system wielu aktorów reprezentujących poszczególne obszary, charakteryzujący się współzależnością, wspólnymi celami oraz elastycznymi granicami między sektorem publicznym i prywatnym (Svedrup, Kux 1997). Wielopoziomowe zarządzanie zmienia nie tylko przedmiot debat na wielu szczeblach władzy, ale też formę samego procesu politycznego. W prezentowanym modelu włączenie nowych aktorów prowadzi do *skoordynowania działań Unii, państw członkowskich oraz władz regionalnych i lokalnych, opartych na partnerstwie i służących tworzeniu i realizowaniu polityki Unii Europejskiej* (Komitet Regionów 2009: 1).

Wielopoziomowe zarządzanie migracjami oznacza jednocześnie negocjacje na wielu szczeblach terytorialnych, tj. ponadnarodowym, narodowym i lokalnym, jak i przenikanie sfery publicznej i prywatnej,

wewnętrznej i międzynarodowej. Takie podejście ma likwidować bariery dla systemu decyzyjnego, rozumiane jako fizyczne granice jednostek terytorialnych oraz, funkcjonalnie, jako ograniczenia polityczne. Holistyczne spojrzenie na kształtowanie polityki integracji imigrantów w UE pokazuje, że coraz więcej obszarów wymyka się spod jurysdykcji jednego państwa i dotyczy UE jako całości, a błędy popełniane przez jedno państwo mogą mieć konsekwencje dla całego systemu.

Moim zdaniem, w zarządzaniu migracjami w UE istotną rolę odgrywa model wielopoziomowego zarządzania, w którym w procesie europeizacji i decentralizacji władzy dochodzi do partycypacji w realizacji zadania – równolegle na kilku płaszczyznach – różnych aktorów. W klasycznym ujęciu modelu MLG poziomem subnarodowym jest poziom regionalny, mający szczególne znaczenie w wypadku takich polityk jak na przykład polityka spójności. Na podstawie analizy ewolucji polityk integracji imigrantów w krajach UE oraz aktywności jej interesariuszy w ostatnich latach, uważam, że w wypadku migracji poziom lokalny (miast, samorządów lokalnych) odgrywa istotniejszą rolę. W niektórych metropoliach, takich jak Amsterdam, Bruksela czy Londyn, liczba imigrantów sięga prawie połowy ogółu mieszkańców (Lücken-Klaßen, Heckmann 2010). Wysoki odsetek imigrantów stanowi duże wyzwanie dla samorządów lokalnych. Nie chodzi tu jedynie o korzystanie przez cudzoziemców ze świadczeń socjalnych (co często podnoszą partie skrajnie prawicowe, wykorzystujące retorykę antyimigrancką w debacie publicznej), ale także o edukację, zakwaterowanie czy chociażby o zaspokojenie potrzeb związanych z wyznawaną religią (o czym pisałam w raportach z prowadzonych przeze mnie badań²). Jak twierdzi Penninx (2012), integracja imigrantów – nawet jeśli ramy legislacyjne tworzone są na poziomie narodowym – zawsze dokonuje się na poziomie lokalnym. Można powiedzieć, że nowe formy zarządzania dały władzom lokalnym nowe możliwości działania, a także szansę wykorzystania wypracowanych doświadczeń w działaniu *bottom-up*, w którym „up” nie jest poziomem narodowym, lecz europejskim. W dalszej części tekstu zaprezentowane zostaną działania podejmowane przez sieci miast, które mają wpływać na proces decyzyjny na poziomie europejskim. Wobec zamiany poziomu regionalnego na poziom lokalny w zarządzaniu polityką integracji imigrantów w UE można nawet uznać, że mówimy o *multi-local governance*.

Analizując wielopoziomowe zarządzanie polityką integracyjną w UE, wspomnieć należy o jeszcze jednym narzędziu, jakim jest otwarta metoda koordynacji (OMK). Metoda ta została zaprezentowana podczas Szczytu Rady Europejskiej w Lizbonie w roku 2000. Podkreślano w niej znaczenie partycypacji obywateli w procesie decyzyjnym, na poziomie ponadnarodowym. Przedstawienie nowego narzędzia integracji miało związek z przedstawioną podczas Szczytu Strategią Lizbońską, która zakładała przekształcenie Unii Europejskiej w najbardziej konkurencyjną i dynamiczną gospodarkę na świecie. Według Jesienia (2004: 54), OMK to *sposób zachęcania do współpracy i wspierania jej pomiędzy państwami członkowskimi UE. Dotyczyć może także innych państw europejskich (niebędących członkami UE) w tych dziedzinach, w których z różnych przyczyn trudno stosować dotychczasowe metody integracyjne, w szczególności „twarde” prawo, tj. dyrektywy i rozporządzenia* (Jesień 2004). Otwarta metoda koordynacji miała służyć współpracy i wypracowywaniu wspólnych celów w obszarach, w których państwa członkowskie realizują własne polityki. Sformułowano następujące narzędzia:

- tworzenie katalogów dobrych praktyk (*best practices*);
- formułowanie wytycznych (*guidelines*) w perspektywie krótko-, średnio- i długoterminowej;
- tworzenie ilościowych i jakościowych wskaźników (*indicators*) oraz punktów odniesienia (*benchmarks*);
- tworzenie narodowych planów działania (*national action plans*).

W wypadku polityki imigracyjnej, a ściślej polityki integracji imigrantów, wprowadzenie OMK sprowadzało się głównie do wymiany doświadczeń, tworzenia zbiorów dobrych praktyk, prób tworzenia ilościowych i jakościowych wskaźników integracji oraz oceny działań w tym obszarze prowadzonych w krajach

członkowskich (Schäfer 2004). Radaelli (2003) zwraca uwagę, że OMK pozwala podejmować nowe inicjatywy w obszarach wrażliwych politycznie. Integracja imigrantów jest tu doskonałym przykładem takiego obszaru. Z punktu widzenia szukania nowych rozwiązań wpływających na uelastycznienie sztywnych unijnych procedur, otwarta metoda koordynacji daje możliwości wymiany informacji, gromadzenia danych i tworzenia zbiorów dobrych praktyk oraz prowadzenia monitoringu i ewaluacji działań podejmowanych w państwach członkowskich.

W polityce, której przedmiot jest silnie upolityczniony, a doświadczenia i interesy poszczególnych krajów niezwykle złożone, wypracowywanie wspólnych ram i wymiana informacji o dobrych praktykach wydaje się rozwiązaniem interesującym, które może dać początek wspólnym regulacjom w przyszłości. Moim zdaniem, największym wyzwaniem polityki integracyjnej na poziomie europejskim jest wypracowanie wspólnych wskaźników ilościowych i jakościowych dla mierzenia skuteczności działań prowadzonych w państwa członkowskich. Bez wspomnianych wskaźników nie jest możliwe stwierdzenie, czy działania te są z punktu widzenia integracji imigrantów skuteczne (Entzinger, Biezeveld 2003; Bijl, Verweij 2012).

Wyniki prowadzonych przeze mnie badań wskazują, że stosowanie nowych narzędzi zarządzania wyraźnie wpływa na zmiany w obszarze integracji imigrantów. Imigranci, stanowiący ważną grupę interesariuszy, otrzymują możliwość włączenia się w proces formułowania celów, zasad, narzędzi i scenariuszy rozwoju polityki integracyjnej. Z drugiej strony, rozumiejąc OMK jako zarządzanie przez cele, warto zastanowić się, czy cele aktorów zaangażowanych w tworzenie polityki integracyjnej nie są rozbieżne. Jak pogodzić cele imigrantów dbających o zaspokojenie swoich potrzeb ekonomicznych z interesami pracodawców, związków zawodowych czy lokalnych społeczności postrzegających duże zróżnicowanie etniczne jako zagrożenie? Zarówno MLG, jak i OMK włączają w proces negocjacji coraz większą liczbę interesariuszy, co może prowadzić do przedłużającego się dialogu, który może nie przełożyć się na zmiany legislacyjne.

Na zakończenie warto podkreślić, że model MLG w polityce integracji imigrantów należy rozpatrywać przez pryzmat roli i partycypacji poszczególnych aktorów. Istota teorii zakłada uzyskanie lepszych efektów poprzez rozłożenie działań na wiele podmiotów reprezentujących odmienne obszary i sektory. Zarządzanie – w modelu MLG – opiera się na dzieleniu, a nie monopolizowaniu kompetencji, i współistnieniu wielu potencjalnie odległych aktorów i instrumentów politycznych. W wypadku zarządzania migracjami model ten daje organizacjom imigranckim duże możliwości uczestniczenia w formułowaniu celów polityki integracyjnej, nie tylko na poziomie lokalnym, jak do tej pory, ale również europejskim, na przykład poprzez uczestniczenie w Europejskim Forum Integracyjnym.

Wyzwania integracji imigrantów – poziom państw narodowych

Państwa UE zmagające się z problemami demograficznymi, podlegające jednocześnie procesom globalizacji i integracji, z jednej strony, wykazują potrzebę napływu imigrantów, z drugiej, wciąż koncentrują się na niezwykle restrykcyjnej kontroli własnego terytorium, wyrażającej się w zwalczaniu nielegalnej imigracji, zapobieganiu nielegalnemu zatrudnianiu imigrantów, handlowi ludźmi itd. Jak zaznacza Hollifield (2003), państwa europejskie stoją przed dylematem pogodzenia interesu ekonomicznego wyrażonego koniecznością konkurencyjności na rynku globalnym z ochroną praw obywateli w państwie narodowym (Hollifield 2003). Upolitycznienie kwestii imigracji w Europie nie służy wprowadzaniu liberalnych rozwiązań, nawet jeśli są one uzasadnione ekonomicznie. Nastroje antyimigranckie narastające w społeczeństwach europejskich dla wielu partii skrajnie prawicowych stanowią fundament, na którym budują one swój kapitał polityczny, blokując racjonalne rozwiązania w tym obszarze. Długotrwały proces integracji jest często sprzeczny

z logiką procesu politycznego w państwach demokratycznych, który jest nastawiony na efekty mierzalne w okresie między jednym a kolejnymi wyborami. Penninx (2012) nazywa ten proces „demokratyczną niecierpliwością”. Partie polityczne w państwach członkowskich UE wykorzystują kwestie związane z imigracją i integracją imigrantów w walce politycznej. Często podkreślają silny związek tego obszaru z bezpieczeństwem i suwerennością państwa, jednocześnie postrzegając współpracę w tym obszarze jako zagrożenie i utratę kontroli.

Na sposób prowadzenia polityki integracji imigrantów w państwach członkowskich UE zasadniczy wpływ ma czynnik czasu oraz rodzaj doświadczeń związany z napływem imigrantów. Należy zauważyć, że państwa europejskie najbardziej doświadczone w tej dziedzinie, jak Holandia, Szwecja czy Wielka Brytania, prowadzą takie polityki od ponad 30 lat, a zagadnienia związane z tym obszarem już od dawna są przedmiotem debaty publicznej, przyczyniając się do włączenia w proces tworzenia polityki integracyjnej coraz to nowych aktorów. Niezwykle istotny jest również moment przekształcenia państw z krajów emigracji netto w kraje imigracji netto. W wypadku krajów Europy Środkowo-Wschodniej, które znajdują się dopiero w procesie transformacji, kształtowanie polityki migracyjnej jest silnie zdeterminowane europeizacją tego obszaru. Oznacza to, że mają one mniejszy wpływ na przyjmowane rozwiązania (w obszarze ochrony granic, azylu, nielegalnej imigracji) niż kraje zachodnioeuropejskie, które rozpoczęły pierwsze działania w latach 50. i 60. XX wieku, a od podpisania Traktatu Amsterdamskiego (1997 rok) i Szczytu w Tampere (1999 rok) wpływały na działania w tym zakresie na poziomie wspólnotowym. Co więcej, kraje zachodnioeuropejskie są niezwykle aktywne w negocjowaniu rozwiązań w obszarze migracji i integracji zarówno na poziomie międzyrządowym (Rada Europejska), jak i wspólnotowym. W wypadku nowych krajów członkowskich wyraźnie widać przejęcie dorobku wspólnotowego bez większego dopasowania go do potrzeb i specyfiki krajowej (Pawlak 2013; Matusz Protasiewicz 2013b).

Jeśli chodzi o politykę integracyjną, to – jak zauważa Penninx (2004) – dotyczy ona dwóch stron: państwa i imigrantów. Państwo jest w tym systemie reprezentowane przez instytucje, partie polityczne, związki zawodowe, doradców i ekspertów, natomiast imigranci – przez organizacje i stowarzyszenia imigranckie o różnym charakterze (kulturalne, społeczne, etniczne, religijne) oraz organizacje pozarządowe zajmujące się pomocą imigrantom. W zależności od systemu politycznego państwa oraz doświadczeń w prowadzeniu polityki migracyjnej występuje zróżnicowanie aktywności na poszczególnych poziomach władzy. We Francji mamy do czynienia z centralnym zarządzaniem migracjami, podczas gdy w Niemczech, Hiszpanii czy we Włoszech wyraźnie dostrzegana jest aktywność władz regionalnych i lokalnych, wynikająca z dużej autonomii regionów w tamtejszych systemach politycznych (Bleich 2003). W demokracji konsensualnej – której przykładem jest ustrój polityczny Holandii – dającej duże prawa mniejszościom i ich organizacjom, to właśnie ci aktorzy są szczególnie aktywni w procesie kształtowania polityki migracyjnej (Matusz Protasiewicz 2008). W wypadku Włoch i Hiszpanii, gdzie ważną rolę w realizowaniu polityki społecznej odgrywają organizacje pozarządowe, to one są ważnymi partnerami w debacie na temat migracji. Jeśli chodzi o nowe kraje członkowskie UE, wciąż będące bardziej krajami wysyłającymi niż przyjmującymi imigrantów, ich polityka migracyjna znajduje się we wczesnej fazie rozwoju i jest kształtowana głównie przez instytucje rządowe. Większość rozwiązań legislacyjnych w obszarze migracji kraje te przyjęły w procesie dopasowywania prawa krajowego do wymogów UE przed ratyfikacją traktatu akcesyjnego.

Polityka integracji imigrantów – poziom Unii Europejskiej

W ostatnim czasie coraz więcej uwagi przykładą się do denacjonalizacji polityk migracyjnych i integracyjnych, w wyniku procesów takich jak integracja europejska, globalizacja czy współpraca

międzynarodowa. W procesie integracji europejskiej państwa narodowe straciły pełną kontrolę nad polityką migracyjną na rzecz instytucji ponadnarodowych oraz współpracy międzyrządowej.

Po wejściu w życie Traktatu z Lizbony w 2007 roku i zniesieniu struktury filarowej w zarządzaniu politykami UE migracje stały się przedmiotem kompetencji Komisji Europejskiej oraz Rady Unii Europejskiej i Parlamentu Europejskiego działających w ramach procedury współpracy. W obszarze wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości zdefiniowane zostały między innymi następujące zadania w odniesieniu do następujących zagadnień: swobodny przepływ osób (wewnętrzna mobilność obywateli UE), azyl, imigracja oraz kontrola granic (przeciwdziałanie nielegalnej imigracji), wchodzące w skład szeroko pojętego zarządzania migracjami. Analizując zmiany instytucjonalne wprowadzone Traktatem z Lizbony oraz rosnące zainteresowanie kwestiami migracji na poziomie europejskim, można zakładać, że najbliższe lata przyniosą wiele nowych inicjatyw w tym obszarze.

Zagadnienia związane z integracją imigrantów legalnie mieszkających na terenie UE imigrantów były traktowane jako uzupełnienie polityki imigracyjnej. Obszar ten pozostaje w kompetencjach państw członkowskich. Obecność imigrantów w UE, wynikające z tego faktu wyzwania integracyjne i występujące napięcia, takie jak na przykład zamieszki z udziałem imigrantów lub ich potomków na przedmieściach Paryża, Marsylii, Londynu czy Sztokholmu, coraz częściej przyczyniają się do traktowania integracji imigrantów jako wspólnej sprawy wszystkich państw członkowskich. Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej w art. 79 stwierdza, że instytucje europejskie podejmują działania w celu wspierania państw członkowskich w kształtowaniu polityki integracji obywateli państw trzecich (Dziennik Urzędowy UE, C83/47). Wytyczne przygotowane przez Komisję Europejską koncentrują się przede wszystkim na przestrzeganiu praw człowieka i promowaniu aktywnej integracji obywateli państw trzecich. W komunikacie *O wspólnotowej polityce imigracyjnej* Komisja zwraca uwagę, że błędnie prowadzona polityka integracyjna może prowadzić do nasilenia się zróżnicowanych problemów społecznych, w tym przede wszystkim do wykluczenia społecznego (European Commission 2001). Oficjalnie przyjęta definicja mówi, że integracja to: *dynamiczny, dwustronny proces wzajemnego dostosowania wszystkich imigrantów i rezydentów w państwach członkowskich* (Council of The European Union 2004). Komisja Europejska, definiując proces integracji, zwraca uwagę na następujące kwestie, które powinny zostać rozważone przez państwa członkowskie:

- wzmacnianie zdolności kraju przyjmującego do czerpania z różnorodności;
- wzmacnianie roli prywatnych aktorów w zarządzaniu różnorodnością;
- promowanie dobrych relacji sąsiedzkich;
- wzmacnianie współpracy z mediami w kwestiach integracji.

Komisja Europejska postuluje objęcie działaniami integracyjnymi jedynie obywateli państw trzecich legalnie przebywających na terenie państw członkowskich Unii Europejskiej. Przyjęcie takiej grupy docelowej ogranicza działania integracyjne, nie uwzględnia bowiem mobilności wewnętrznej, która stanowi istotne wyzwanie dla samorządów lokalnych (w obszarze edukacji, integracji kulturowej etc.). Komisja Europejska, jak już było wspomniane, postuluje również współpracę i wymianę informacji o dobrych praktykach między działającymi na rzecz integracji instytucjami państw członkowskich. Zostało to sformułowane w Programie Haskim, przyjętym przez Radę Europejską 5 listopada 2005 roku (European Commission 2005a). W tym celu KE powołała do życia Europejską Sieć Migracyjną oraz Krajowe Punkty Kontaktowe, mające za zadanie zbieranie danych dotyczących wdrażanych polityk integracyjnych oraz wypracowywanie wskaźników umożliwiających ocenę efektów prowadzonych polityk. Jednym z ważnych forów wymiany doświadczeń i omawiania najlepszych praktyk jest powołane w roku 2005 na podstawie *Wspólnej agendy na rzecz integracji* Europejskie Forum Integracyjne, mające służyć jako platforma dialogu na temat integracji imigrantów, swoiste miejsce spotkań przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego (European Commission

2005b). Uzupełnieniem Forum jest Europejska Strona Integracyjna (*European Web Site on Integration*), na której publikowane są raporty, wyniki badań, opisy dobrych praktyk i doświadczeń krajów członkowskich w zakresie integracji imigrantów.

Realizacja zadań sformułowanych we *Wspólnej agendzie na rzecz integracji* została wsparta finansowo w wysokości 813 milionów euro w latach 2007-2013 w ramach Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich (EFI), będącego częścią programu SOLID (razem z Funduszem Granic Zewnętrznych, Europejskim Funduszem Powrotów Imigrantów oraz Europejskim Funduszem na rzecz Uchodźców). EFI został ustanowiony na mocy decyzji Rady Unii Europejskiej w roku 2007 (*Council of the European Union 2007*). Moim zdaniem, fundusz EFI jest najważniejszym narzędziem, którym obecnie dysponuje Komisja Europejska. Po pierwsze, w sposób praktyczny pozwala wdrażać cele *Wspólnej agendy na rzecz integracji* oraz *Wspólnych podstawowych zasad dotyczących integracji imigrantów* (*Common Basic Principles on Immigrants' Integration*). Po drugie, daje KE możliwość kontroli państw członkowskich w tym obszarze. Po trzecie, wzmacnia współpracę między KE a instytucjami krajowymi odpowiedzialnymi za EFI. Tym samym, dysponując narzędziem finansowym, KE znacznie wzmacnia swoje kompetencje w zakresie współpracy z instytucjami państw członkowskich.

Poza przywołanymi już czynnikami wpływającymi na tworzenie polityki integracyjnej w krajach członkowskich oraz na poziomie europejskim, warto jeszcze zwrócić uwagę na badania nad migracjami i ich rolę w kształtowaniu polityki migracyjnej. Wraz ze wzrostem zainteresowania tym zagadnieniem i włączeniem go do debaty publicznej politycy coraz częściej wykorzystywali badania z tego obszaru do tworzenia koncepcji zarządzania zjawiskiem napływu imigrantów oraz ich integracji. Jak zauważają Penninx i Scholten, współpraca ludzi nauki z decydentami politycznymi w obszarze migracji przybierała różne formy: w Belgii, Niemczech i we Włoszech dialog między naukowcami i politykami (policy makers) odbywał się poprzez kontakty prywatne, nieformalne sieci i otwarte debaty publiczne. W innych krajach natomiast odbywał się on w sposób bardziej zinstytucjonalizowany, poprzez stworzenie ciał doradczych czy rad naukowych (Penninx, Scholten 2010: 12). Wpływ badań migracyjnych na tworzenie polityki integracji imigrantów nie jest ograniczony jedynie do poziomu państwa. Dzięki grantom europejskim tworzy się coraz więcej sieci i konsorcjów badawczych, zajmujących się analizą zjawisk migracyjnych, na przykład sieć IMISCOE. Tym samym, naukowcy i eksperci z tej dziedziny są jeszcze jednym aktorem w modelu MLG, działającym zarówno na poziomie europejskim, narodowym, jak i lokalnym.

Zarządzanie integracją imigrantów na poziomie miast

Silne powiązanie kwestii migracji z kwestią suwerenności i kompetencjami państw narodowych spowodowało, że miasta przez długie lata nie były postrzegane jako ważny aktor w zarządzaniu tym obszarem, mimo że w ramach swoich kompetencji podejmowały lokalne inicjatywy mające na celu zarządzanie rosnącą różnorodnością³. Z punktu widzenia władz centralnych, samorządy lokalne były odpowiedzialne jedynie za implementację rozwiązań legislacyjnych dotyczących integracji imigrantów, stworzonych na poziomie krajowym.

W zakresie polityki integracji imigrantów władze lokalne biorą odpowiedzialność przede wszystkim za implementację prawa oraz wykonywanie ustawowo przyznanych im zadań. Uwzględniając lokalną sytuację integracyjną, miasta w ramach swoich kompetencji przyjmują strategie zarządzania różnorodnością, uwzględniające wiele typów działań⁴. Strategie te dotyczą przeciwdziałania dyskryminacji i marginalizacji imigrantów w przestrzeni miejskiej, budowania pozytywnych relacji między zróżnicowanymi etnicznie mieszkańcami oraz stymulowania dialogu międzykulturowego. Miasta – do niedawna mające tylko

ograniczoną rolę w UE – pretendują obecnie do roli partnerów w podejmowaniu i realizacji decyzji, radząc sobie z problemami legitymizacji władzy poprzez bliższe relacje z obywatelami (Carmichael 2006).

Zwiększająca się rola miast w procesie globalizacji

Proces globalizacji, jak zwraca uwagę Sassen (1991), wpłynął na tworzenie się miast globalnych, gdzie siedziby mają transnarodowe korporacje, co przyczynia się do zmian ekonomicznych i społecznych. Miasta prowadzą działania polegające na pozyskiwaniu inwestycji zagranicznych, siedzib korporacji czy organizacji międzynarodowych, czym w sposób pośredni przyczyniają się do napływu zróżnicowanych etnicznie pracowników. Rozwój miast powoduje również tworzenie się coraz większej liczby miejsc pracy w tak zwanym drugim sektorze (usługi), który przyciąga imigrantów. Miasta charakteryzują się złożoną siecią powiązań między organizacjami, instytucjami i grupami społecznymi, które coraz częściej porozumiewają się w celu rozwiązywania problemów lokalnych. Żyjemy w czasach, w których, z jednej strony, myślimy globalnie, wykorzystując nowe technologie i produkty, a z drugiej strony – co pokazują badania – odczuwamy silne poczucie przynależności do społeczności lokalnej, którą może być dzielnica, sąsiedztwo czy miasto (Van Crean, Vancluysen, Ackeart 2007).

Powiązania między zróżnicowanymi aktorami sfery gospodarczej, społecznej i politycznej w społecznościach lokalnych często prowadzą do inicjowania działań zmierzających do wywierania nacisku na sprawujących władzę w celu rozwiązywania lokalnych problemów. Działania te coraz częściej – poza komunikacją, edukacją czy rozrywką – dotyczą zarządzania zróżnicowanymi etnicznie społecznościami. To sprawia, że coraz więcej samorządów lokalnych podejmuje współpracę polegającą na wymianie doświadczeń w zakresie integracji imigracji (Penninx, Spencer, Van Hear 2008).

Z punktu widzenia rosnącej roli miast w procesie oddziaływania na kształtowanie polityki na poziomie narodowym i europejskim ważna jest silna pozycja burmistrzów czy prezydentów miast. Wzmocnieni aktywnością miast w skali globalnej i regionalnej (sieci współpracy – światowe i europejskie) burmistrzowie i prezydenci przyjmują rolę silnych liderów, którzy w miarę posiadanych kompetencji dążą do wdrażania strategii rozwoju miast i budowania ich wizerunku na arenie międzynarodowej. Poza przyciąganiem inwestorów, władze miast koncentrują się na pozyskiwaniu dużych imprez międzynarodowych, sportowych, kulturalnych czy politycznych, służących wzmocnieniu wizerunku miasta, który może później przekładać się na wzrost gospodarczy (na przykład przez rozwój turystyki). Burmistrzowie mają nawet własną organizację *City Mayors* z siedzibą w Londynie, która co roku przyznaje nagrodę Burmistrza Świata.

Badania miejskie (*urban studies*) pokazują, że proces globalizacji zwiększył znaczenie gospodarcze, ale również społeczne i polityczne miast (Jałowiecki 2011). Jak twierdzą Borja i Castells (1997), władze lokalne mogą sprawnie realizować zadania w obszarze gospodarki i konkurencyjności (zarządzanie warunkami i środkami wpływającymi na wydajność gospodarczą, między innymi chodzi o system edukacji, komunikację miejską, mieszkalnictwo, życie kulturalne), integracji społeczno-kulturowej (zarządzanie coraz bardziej zróżnicowanymi społecznie mieszkańcami miast). Mechanizmy globalizacji powodują zbliżanie się do siebie miast odległych geograficznie poprzez ich uczestnictwo w formalnych i nieformalnych sieciach współpracy. Jedną z takich inicjatyw jest powołane na konferencji Narodów Zjednoczonych ds. Osiedli Ludzkich (UN-HABITAT) Światowe Zgromadzenie Miast i Władz Lokalnych (*World Assembly of Cities and Local Authorities*, WACLA). Wraz z postępowaniem urbanizacji miasta zyskują na znaczeniu. Samorządy lokalne są bliżej obywateli, przez co czują większą legitymizację dla prowadzonych działań. W wypadku UE proces integracji i pojawianie się nowych narzędzi oraz instytucji reprezentujących władze lokalne sprzyja wzrostowi ich roli jako sieci aktorów działających na poziomie europejskim.

Działania integracyjne na poziomie miast

Jak już wcześniej pisałam, w klasycznym modelu MLG poziomem subnarodowym jest poziom regionalny, szczególnie znaczący w wypadku takich polityk jak na przykład polityka spójności. W wypadku migracji znacznie ważniejszą rolę pełni poziom lokalny (miast, samorządów lokalnych).

Tabela 1. Imigranci i osoby o pochodzeniu imigranckim w wybranych miastach objętych badaniem CLIP

Miasto	Populacja	Odsetek obcokrajowców	Odsetek osób mających korzenie imigranckie
Amsterdam	758 198	11	49
Antwerpia	482 456	16,4	30
Arnsberg	80 341	6,6	15
Ateny	745 514	20	b.d.
Bolonia	372 000	10,5	b.d.
Breda	172 085	4,3	21
Budapeszt	1 777 921	4,2	b.d.
Dublin	506 211	15	b.d.
Frankfurt	676 197	24,8	37,7
Kopenhaga	518 574	13	20,4
Luksemburg	86 977	62,6	b.d.
Malmö	286 440	b.d.	37
Praga	1 258 062	10,2	b.d.
Stuttgart	593 070	21,3	38,6
Turyń	908 902	11,4	b.d.
Wiedeń	1 670 749	19,4	30,9

b.d. – brak danych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ilościowych z badania CLIP, moduł III (Lücken-Klaßen, Heckmann 2010).

Pierwsze programy integracyjne stanowiące odpowiedź na potrzeby imigrantów były podejmowane przez władze samorządowe, często z inicjatywy organizacji pozarządowych lub we współpracy z nimi (takimi jak AWO w Niemczech czy Caritas we Włoszech). Przykładem takich miast może być Rotterdam, Amsterdam, Turyń, Frankfurt (Lücken-Klaßen, Heckmann 2010). Dopiero dużo później działania integracyjne były przejmowane przez władze państwowe, a kompetencje samorządów lokalnych były ograniczane do implementowania ustalonej ogólnie polityki w tym obszarze. Dzięki procesowi integracji europejskiej i współpracy aktorów wielu poziomów władze lokalne zaczęły wywierać wpływ na formułowanie celów polityki integracyjnej w wymiarze europejskim. Można powiedzieć, że nowe formy zarządzania dały władzom lokalnym nowe możliwości działania, a także szansę wykorzystania wcześniej wypracowanych doświadczeń w działaniu *bottom-up*, w którym „up” nie jest poziomem narodowym, lecz europejskim.

Jak była o tym mowa wcześniej, pozycja i siła decyzyjna aktorów lokalnych jest zależna od podstaw prawnych, ustroju politycznego i charakteru polityki prowadzonej w danym kraju członkowskim, a przede wszystkim od poziomu decentralizacji władzy publicznej. Wzrost znaczenia poziomu lokalnego w tworzeniu polityki migracyjnej wiąże się z bezpośrednią konfrontacją władz lokalnych/miejskich z dużą koncentracją imigrantów na ich terenie. W miastach zachodnioeuropejskich, w których intensywny napływ imigrantów rozpoczął się po II wojnie światowej, udział procentowy imigrantów wynosi od 10 do 30 proc., a w niektórych miastach, o których była mowa wcześniej, sięga nawet 50 proc. (Amsterdam, Bruksela, Londyn, Frankfurt) (por. Tabela 1). Znaczenie koncentracji imigrantów w miastach europejskich podkreślali w swoich pracach Rogers i Tillie (2001) oraz Penninx, Kraal, Martiniello i Vertovec (2004). Wszyscy oni skupiali się na wyzwaniach ekonomicznych, społecznych i kulturowych, wynikających z wysokiej koncentracji imigrantów w miastach europejskich. Jak wcześniej wspomniałam, doświadczenia krajów europejskich pokazują, że proces tworzenia polityki integracyjnej na poziomie narodowym jest często długotrwały i mało efektywny. Większość działań podejmowanych w obszarze integracji imigrantów najpierw była realizowana na poziomie lokalnym. Władze miast, w których dochodziło do znaczącej koncentracji imigrantów, były konfrontowane z koniecznością rozwiązywania bieżących problemów, nawet w sytuacji braku podstaw prawnych stworzonych na poziomie krajowym. Niezależnie od posiadanych uprawnień i środków, władze miejskie muszą podejmować działania w obszarze integracji imigrantów, gdyż ich brak może mieć poważne konsekwencje dla ich sytuacji ekonomicznej, społecznej i politycznej. Może również w sposób zasadniczy wpływać na relacje społeczne i międzygrupowe. Jak twierdzi Penninx (2012: 12), *integracja zachodzi zawsze na poziomie lokalnym, nawet jeżeli niektóre z jej mechanizmów rządzą się regułami instytucjonalnymi ustanowionymi na wyższych (regionalnym, państwowym, ponadnarodowym) poziomach*.

Bardzo często w innowacyjności i kompleksowości swoich rozwiązań miasta wyprzedzają działania władz centralnych. Na pierwszym etapie prowadzenia działań integracyjnych władze miast wprowadzały rozwiązania w obszarach kluczowych dla integracji i funkcjonowania imigrantów, takich jak rynek pracy (przeciwdziałanie bezrobociu – szczególnie w okresie kryzysu gospodarczego, który zawsze najbardziej dotyczył imigrantów), system edukacyjny (koncentracja dzieci imigranckich w poszczególnych szkołach, dzielnicach, szkolenia dla kadry nauczycielskiej dotyczące pracy w zróżnicowanej etnicznie grupie), system mieszkalnictwa (segregacja imigrantów w określonych dzielnicach miast, opuszczanie dzielnic zamieszkałych przez imigrantów przez rdzennych mieszkańców, degeneracja tych dzielnic). Na drugim etapie, który nastąpił znacznie później (w niektórych miastach – na przykład w Sztokholmie czy Kopenhadze – proces ten obserwujemy obecnie), wystąpiły napięcia dotyczące tożsamości imigrantów, przejawy niechęci wobec nich, manifestowanej przez rdzennych mieszkańców. Społeczności lokalne wywierały presję na władze, domagając się „rozwiązywania problemów integracyjnych” (Alexander 2004). Rola władz lokalnych miała charakter mediacyjny. Obszary działania na pierwszym etapie dotyczyły spraw społeczno-ekonomicznych, później coraz częściej także spraw kulturowo-religijnych, co pokazały badania CLIP (Lücken-Klaßen, Heckmann 2010) (por. Tabela 2). Dla imigrantów kwestie związane z religią i kultywowaniem tradycji (ubój rytualny, pochówek rytualny, nauka języka i religii w szkole) stanowią jeden z najważniejszych obszarów, w którym oczekują wsparcia władz lokalnych.

Tabela 2. Działania władz miejskich w obszarze integracji imigrantów

Obszar integracji	Podejmowane działania
Rynek pracy	• polityka antydyskryminacyjna • polityka zróżnicowanego etnicznie zatrudnienia w instytucjach zarządzanych przez władze lokalne • wspieranie lokalnych przedsiębiorców etnicznych (szkolenia, pomoc w uzyskiwaniu pożyczek) • kursy zawodowe, aktywizacja zawodowa imigrantów
Edukacja	• polityka wspierania dzieci imigranckich w procesie edukacji (dodatkowe lekcje, asystenci nauczycieli mówiący w językach imigrantów, dodatkowe finansowanie dla szkół z dużą liczbą dzieci imigranckich)
Polityka społeczna	• polityka społeczna skierowana do imigrantów • instytucje zajmujące się imigrantami (departamenty, wydziały ds. integracji) • ulotki i materiały informacyjne dostępne w językach największych grup imigranckich • personel instytucji miejskich przeszkolony w obsłudze zróżnicowanych kulturowo i religijnie klientów
Mieszkalnictwo	• polityka antydyskryminacyjna (lokale socjalne) • polityka desegregacyjna (przeciwdziałanie gettoizacji) • rewitalizacja dzielnic o dużej koncentracji imigrantów
Język	• nauka języka ojczystego (dodatkowe lekcje języka ojczystego dla dzieci imigrantów w szkołach publicznych) • nauka języka kraju przyjmującego (dodatkowe lekcje finansowane z budżetu władz lokalnych)
Partycypacja imigrantów w procesie decyzyjnym ^a	• ciała doradcze ds. polityki integracyjnej: a) mieszane (imigranci oraz przedstawiciele organizacji reprezentujących większość populację), b) jednorodne (reprezentujące tylko organizacje/przedstawicieli środowisk imigrantów) • przedstawiciele środowisk imigranckich w innych ciałach doradczych władz lokalnych • konsultant/mediator z ramienia władz miejskich, reprezentujący interesy imigrantów i będący w kontakcie z liderami środowisk imigranckich

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów badawczych CLIP 2009-2011.

^a W wielu miastach, w których występował duży odsetek mieszkańców nie posiadających obywatelstwa i praw politycznych, władze starały się wprowadzać rozwiązania umożliwiające imigrantom i organizacjom imigranckim uczestniczenie w podejmowaniu decyzji, szczególnie dotyczących polityki integracyjnej.

Rola sieci miast partnerskich w modelu wielopoziomowego zarządzania

Pierwsze działania polegające na współpracy samorządów lokalnych w ramach sieci rozpoczęły się w 1986 roku od powołania sieci miast europejskich *Eurocities*, skupiającej dziś 50 największych miast

europejskich⁵. Współpracujące miasta inicjują badania naukowe, dyskusje i prace w grupach roboczych, by szukać wspólnych rozwiązań i wymieniać się informacjami o dobrych praktykach w zróżnicowanych obszarach, takich jak kultura, ochrona środowiska, innowacje i zarządzanie różnorodnością. Działalność sieci miast jest wspierana ze środków unijnych, co pozwala prowadzić na przykład badania naukowe dotyczące sposobów zarządzania różnorodnością. Celem sieci jest również wspieranie wymiany wiedzy na temat dobrych praktyk integracyjnych, co ma wzmacniać proces uczenia się (*policy learning process*)⁶. Kolejnym przykładem sieci miast partnerskich jest CLIP (*Cities for Local Integration Policy*), sieć utworzona w roku 2006 przez Kongres Władz Lokalnych i Regionalnych Rady Europy, władze miasta Stuttgart oraz agencję unijną Eurofound z siedzibą w Dublinie. Sieć zrzesza 30 miast europejskich, które wykazują zainteresowanie kwestiami związanymi z integracją imigrantów⁷. Działania sieci są wspierane przez instytucje i organizacje europejskie, między innymi Komitet Regionów i Europejską Sieć Przeciwko Rasizmowi. Sieć miast partnerskich CLIP w latach 2008-2010 ściśle współpracowała z grupą badawczą CLIP w celu określenia listy tematów objętych badaniami naukowymi. Podobnie jak w sieci *Eurocities*, miasta skupione w sieci CLIP wymieniały się informacjami na temat dobrych praktyk i wywierania wpływu na instytucje wspólnotowe. Kolejnym przykładem wspólnej inicjatywy miast jest sieć *Intercultural Cities*, promująca lokalny model zarządzania różnorodnością nazywany międzykulturową integracją. Sieć miast *Intercultural Cities* podkreśla rolę poziomu lokalnego w polityce integracyjnej i znaczenie wymiany doświadczeń w procesie dochodzenia do najbardziej skutecznych rozwiązań (*city-to-city mentoring*). Działalność sieci jest finansowana przez Radę Europy i Dyрекcję Generalną ds. Edukacji i Kultury Komisji Europejskiej. Wszystkie trzy przykłady pokazują rosnące znaczenie miast partnerskich w obszarze integracji imigrantów.

Tabela 3. Cechy wspólne wybranych sieci miast partnerskich

- działalność sieci jest finansowana/wspierana przez instytucje i organizacje działające na poziomie europejskim;
- celem sieci jest wymiana informacji na temat dobrych praktyk, punktów odniesienia (tzw. benchmarków) oraz celów integracji;
- proces wzajemnego uczenia się jest wspierany badaniami naukowymi na temat integracji;
- ważnym zadaniem jest formułowanie celów polityki integracyjnej i oddziaływanie na instytucje poziomu europejskiego;
- w działaniach sieci wyraźnie widać współpracę poziom lokalny – poziom europejski, przy pominięciu poziomu narodowego.

Źródło: opracowanie własne.

Współpraca sieci miast partnerskich reprezentujących poziom lokalny z instytucjami i innymi interesariuszami poziomu europejskiego wyraźnie wskazuje na wpisywanie się tych działań w model wielopoziomowego zarządzania. Wymienione cechy wspólne omówionych wyżej sieci miast (Tabela 3) wskazują również na stosowanie różnych narzędzi, takich jak dobre praktyki, punkty odniesienia (tzw. benchmarki) czy cele długookresowe.

Z punktu widzenia MLG rosnąca aktywność władz lokalnych nie powinna być analizowana jedynie jako działalność aktora ograniczonego do jednego poziomu. Władze lokalne jako aktor w wielopoziomowym zarządzaniu mogą nie tylko nadawać impuls do zmiany polityki w ramach perspektywy *bottom-up*, ale również stać się częścią *policy network*, wywierając wpływ na europejski wymiar polityki integracyjnej poprzez współpracę w ramach wspomnianych sieci miast, na przykład *Eurocities* czy CLIP. Miasta

wymieniają się doświadczeniami, nawiązują współpracę, inicjują badania naukowe, które mają wspomóc szukanie nowych rozwiązań w łączącej je dziedzinie. Z politycznego punktu widzenia uczestnictwo w sieci daje miastom większą możliwość wpływania na decyzje podejmowane na poziomie europejskim. Zainteresowanie miast współpracą z instytucjami wspólnotowymi ściśle wiąże się z rosnącą rolą gospodarczą i polityczną miast w skali globalnej. W pierwszej fazie napływu imigrantów do Europy (lata 1960.-1970.) brak zainteresowania kwestiami integracji imigrantów, a w kolejnej fazie silne upolitycznienie tego zagadnienia (lata 1990.) prowadziły do trudności w osiągnięciu postulowanych przez władze lokalne celów, takich jak zwiększanie środków finansowych czy kompetencji wykonawczych w tym obszarze. Niejednokrotnie władze miast w celu uzyskania wsparcia władz centralnych włączały działania integracyjne w zakres innych realizowanych działań, na które można było uzyskać finansowanie. Przykładem może być przeciwdziałanie bezrobociu czy aktywizacja grup narażonych na bezrobocie, bez wskazywania konkretnie imigrantów, czy polityki rewitalizacji miast bez wskazywania na dzielnice imigranckie, które bardzo często znajdowały się w historycznych centrach miast (wiązało się to z przeprowadzkami lokalnej populacji na willowe przedmieścia).

Niezwykle istotne jest oddziaływanie instytucji poziomu lokalnego na formułowanie celów na poziomie europejskim. Wracając do sieci miast, warto zauważyć, że władze lokalne, angażując się w projekty badawcze, miały szansę wpływać na wybór zagadnień poddawanych analizie. Wypracowanie listy tematów wymagało współpracy, dyskusji i porównania prowadzonych przez władze lokalne działań w obszarze integracji imigrantów.

Celem projektu CLIP było nie tylko przeprowadzenie badań, ale także przedstawienie rekomendacji i stworzenie katalogu dobrych praktyk, które mogły być wykorzystywane przez inne miasta będące członkami sieci. Bardzo ważnym elementem projektu były spotkania i konferencje, podczas których przedstawiciele miast (głównie departamentów integracji) wymieniali doświadczenia i dyskutowali o wynikach badań. Przykład sieci CLIP wyraźnie pokazuje kilka mechanizmów koordynacji polityki integracyjnej w praktyce:

- badanie jest finansowane ze środków unijnych, zarządzane przez agencję unijną Eurofound oraz miasto Stuttgart, we współpracy z innymi miastami;
- następuje współpraca różnych aktorów zaangażowanych w tworzenie inicjatyw integracyjnych władz lokalnych, instytucji europejskich, partnerów społecznych i organizacji imigranckich;
- podczas spotkań, konferencji i prezentacji wyników badań zawsze podejmowane są starania, by dane zebrane w 30 miastach europejskich służyły nadaniu impulsu dla działań na poziomie europejskim;
- efektem współpracy sieci miast jest między innymi dokument *The European Pact for Integration. For the Development of a Common Migration and Integration Policy in the EU*, zaproponowany przez burmistrza miasta Stuttgart, koordynującego sieć CLIP.
- aktywnymi uczestnikami procesu ewaluacji badania byli, poza Eurofound, również przedstawiciele Komisji Europejskiej, miast uczestniczących w projekcie oraz Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych Rady Europy, co pokazuje wielopoziomowy charakter aktorów zaangażowanych w projekt.

Projekt CLIP jest wyrazem ważnego trendu w badaniach migracyjnych w Europie. Po pierwsze, promuje ujęcie porównawcze. Po drugie, łączy współpracę badaczy migracyjnych z praktykami tworzącymi polityki integracyjne, w tym wypadku na poziomie lokalnym (*migration research – policy makers nexus*). Aktywność sieci miast partnerskich CLIP oraz praktyczne wykorzystywanie wypracowanych w czasie działań grupy badawczej wniosków i rekomendacji zaowocowały częstym wykorzystywaniem wniosków CLIP w materiałach instytucji UE. Wybrane przykłady przedstawia tabela poniżej.

Tabela 4. Wykorzystanie danych z badania CLIP przez instytucje w UE

Rok	Organizacja/instytucja	Tytuł dokumentu	Sposób użycia danych CLIP
2006	Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny	<i>Opinia SOC/219 Immigration in the EU and Integration Policies: Cooperation Between Regional and Local Governments and Civil Society Organisations</i>	Odwołanie do wyników badania CLIP i podjęcie współpracy z siecią miast CLIP
2007	Komisja Europejska	<i>Third Annual Report on Migration and Integration</i>	Odwołanie do wyników badania CLIP w rozdziale dotyczącym współpracy instytucjonalnej
2007	Rząd RFN	<i>7th Report on Foreigners</i>	Odwołanie do wyników badania CLIP dotyczących segregacji mieszkaniowej
2008	Komisja Europejska	<i>Education and Migration Strategies for Integrating Migrant Children in European Schools and Societies. A Synthesis of Research Findings for Policy-makers</i>	Odwołanie do raportu CLIP na temat warunków mieszkaniowych imigrantów w Europie
2008	Rada Europy, Kongres Władz Lokalnych i Regionalnych	Dwie rezolucje 252 (2008) and 270 (2008) oparte na badaniach CLIP, <i>Improving the Integration of Migrants Through Local Housing Policies</i>	Odwołanie do rekomendacji CLIP dotyczących warunków mieszkaniowych
2009	Komitety Regionów	<i>CoR-CONSTown-initiative Opinion on Local and Regional Authorities at the Forefront of Integration Policies</i>	Sieć miast partnerskich CLIP przywołana jako skuteczna inicjatywa wzmacniająca rolę miast w kształtowaniu polityki integracji imigrantów w UE poprzez wymianę doświadczeń i dobrych praktyk

Źródło: Raport ewaluacyjny CLIP (Schmidt, Stan 2010).

To zestawienie wyraźnie pokazuje, że nowe metody zarządzania w UE, dające możliwość wywierania wpływu przez władze lokalne na poziomie europejskim, stymulują debatę oraz nadają impuls formułowaniu nowych celów polityki integracji imigrantów. Jednocześnie włączają w ten proces partnerów społecznych.

Funkcjonowanie modelu wielopoziomowego zarządzania oraz otwartej metody koordynacji w działaniach instytucji unijnych w obszarze migracji wyraźnie wzmacnia pozycję władz lokalnych. Bazując na wynikach dostępnych badań, nie można lekceważyć znaczenia władz lokalnych w procesie integracji imigrantów. Jest ono bez wątpienia wyzwaniem dla poszczególnych państw członkowskich, jak również dla całej Wspólnoty. Władze lokalne w sposób skuteczny potrafią określić priorytety działań integracyjnych, szczególnie w sferze społeczno-ekonomicznej (rynek pracy, pomoc społeczna, mieszkalnictwo, edukacja).

Najważniejsze jednak w procesie dochodzenia do decyzji politycznych i legislacyjnych jest aktywne uczestnictwo wszystkich interesariuszy reprezentujących poszczególne poziomy procesu decyzyjnego. Władze państwowe, jak podkreślają Lücken-Klaßen i Heckmann (2010), powinny określić ramy, kierunki i główne cele polityk integracyjnych oraz zapewnić polityczną legitymację dla takich działań. Z kolei władzom lokalnym powinno się zostawić swobodę w określeniu treści i narzędzi dochodzenia do sformułowanych na poziomie państwowym celów.

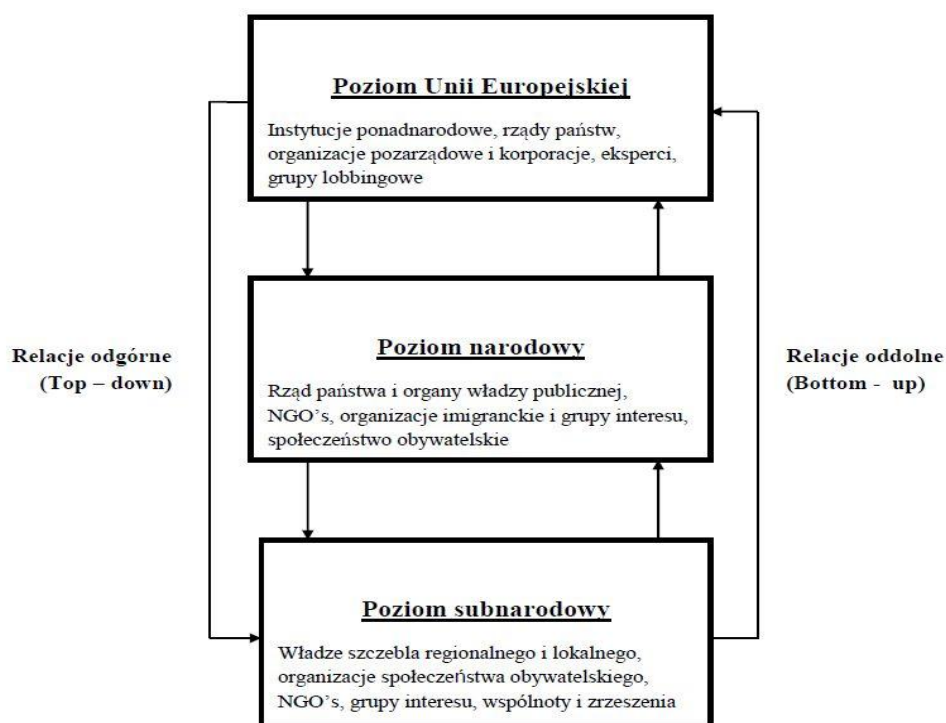
Bardzo interesująca we współpracy miast w ramach sieci partnerskich jest wspólnota interesów oraz chęć korzystania z dobrych praktyk stosowanych w innych miastach. Władze lokalne są nastawione bardziej pragmatycznie do kwestii integracji imigrantów i, jak dotychczas, udało im się uniknąć dużego upolitycznienia tych kwestii, co cechuje debatę publiczną na ten temat na poziomie państwowym. Modele integracji imigrantów wypracowane przez państwa członkowskie UE przez ostatnie dziesięciolecia różnią się od siebie za względu na czynniki, które zostały już wcześniej omówione. Ta różnorodność modeli zakorzeniona w świadomości decydentów, połączona z wysokim stopniem polityzacji tego zjawiska powoduje, że władze państw członkowskich próbują szukać własnych rozwiązań i są zdecydowanie mniej otwarte na współpracę. Działania UE, choć mają jedynie charakter wspomagający, stymulują wymianę doświadczeń i kształtują debatę na temat integracji imigrantów. Co ważne, spowodowało to włączenie nowych aktorów, takich jak organizacje imigranckie działające na wszystkich poziomach, od lokalnego do europejskiego (coraz więcej organizacji imigranckich tworzy organizacje parasolowe aktywne na poziomie europejskim lub przystępuje do takich organizacji), organizacje społeczeństwa obywatelskiego reprezentujące populację większościową (coraz częściej podejmują działania w tym obszarze), ale również kościoły, związki zawodowe, organizacje pracodawców, partie polityczne i media. Tak duże zróżnicowanie zaangażowanych aktorów wpływa na większą świadomość wyzwań integracyjnych oraz ewolucję pozycji imigrantów w tym procesie – od przedmiotu polityki, jak w latach 70. i 80. XX wieku, do aktywnego uczestnika debaty publicznej. Nowe formy zarządzania dają duże możliwości partycypacyjne w procesie *policy learning* przedstawicielom społeczeństwa obywatelskiego, władzom lokalnym, a w tym konkretnym wypadku imigrantom (którzy – o czym należy pamiętać – nie są obywatelami).

Badania na temat znaczenia poziomu lokalnego w kształtowaniu polityki integracji imigrantów

W badaniach nad migracjami analiza procesów tworzenia polityk migracyjnych przez samorządy lokalne z uwzględnieniem nowych form zarządzania jest zagadnieniem stosunkowo nowym. Jednym z pierwszych badań porównawczych uwzględniających to zagadnienie był projekt UNESCO zatytułowany *Multicultural Policies and Modes of Citizenship in European Cities* realizowany w 1996 roku oraz projekt OECD z roku 1998, którego efektem była publikacja zatytułowana *Immigrants, Integration and Cities. Exploring the Links*. Cechą wspólną obu projektów było zidentyfikowanie obszarów integracji imigrantów objętych zainteresowaniem władz lokalnych oraz aktorów zaangażowanych w tworzenie programów i działań. W ramach obu projektów zgromadzono dużą ilość interesujących danych empirycznych, ale nie wypracowano ram teoretycznych pozwalających na dokonanie porównań między poszczególnymi miastami. Bazując na badaniu UNESCO, Alexander (2004) przygotował interesującą typologię pozwalającą dokonywać porównań – również na podstawie danych ilościowych – działań dotyczących postaw i polityk wobec imigrantów na poziomie miast. Zincone i Caponio (2004), w przygotowanym w ramach IMISCOE *The Multilevel Governance of Migration: State of the Art*, klasyfikują ten obszar badań jako najnowszy i stosunkowo słabo zbadany. Jak do tej pory nie ukazały się większe opracowania poświęcone temu zagadnieniu. Prace porównawcze dotyczące zarządzania migracjami odnoszą się zazwyczaj do wybranych elementów, na przykład poziomu narodowego, poziomu lokalnego czy europejskiego, lub aktorów

zaangażowanych w ten proces⁸. Przywołany powyżej *State of the Art* jako pierwszy podejmuje próbę stworzenia kryteriów analizy polityk migracyjnych, uwzględniając model MLG. Zincone i Caponio (2004) proponują skupienie się na dwóch wymiarach analizy. Pierwszy dotyczy poziomów rządzenia, gdzie decyzje są podejmowane na poziomie narodowym, regionalnym czy lokalnym, a relacje między tymi poziomami mają charakter odgórny (*top-down*) bądź oddolny (*bottom-up*). Drugi wymiar dotyczy półformalnych i nieformalnych aktorów: organizacji pozarządowych, ruchów społecznych, grup mniejszościowych, i ich roli w zarządzaniu różnorodnością (Zincone, Caponio 2004: 1-2). *Governance*⁹ odgórnie za pomocą instytucji ponadnarodowych transferujących zadania do poziomu regionalnego i lokalnego miesza się z procesami oddolnej współpracy podmiotów subnarodowych z władzami państwa i Unii Europejskiej jako organizacji (Zincone, Caponio 2004: 7).

Rys. 1. Model wielopoziomowego zarządzania w polityce migracyjnej

Źródło: opracowanie własne – Matusz Protasiewicz, Bromski.

Piattoni (2008) oraz Zincone i Caponio (2004), pisząc o MLG, koncentrują się na kontekście politycznej mobilizacji, podejmowaniu decyzji oraz strukturze politycznej (Piattoni 2009). Zasadnicze pytanie dotyczy sposobu, w jaki podmioty mobilizują i przygotowują się do wspólnego decydowania, jak podejmowane są decyzje oraz jaki kształt przyjmuje Unia Europejska (*polity*). Podejmowanie decyzji (*policy-making*) polega na podziale zadań między wieloma instytucjami różnych szczebli oraz włączeniu do negocjacji instytucji pozarządowych (Piattoni 2008).

W badaniach oraz publikacjach dotyczących polityki integracyjnej na poziomie lokalnym, które ukazały się w ostatnich latach, dominują studia przypadków dotyczące wybranych miast i samorządów lokalnych. Dotyczą one sposobów prowadzonej polityki, obszarów nią objętych, grup docelowych oraz trzech podstawowych wymiarów integracji, tj. wymiaru prawno-politycznego, ekonomiczno-społecznego i kulturowego. Na uwagę zasługuje wydana w ramach sieci IMISCOE pozycja *The Local Dimension of*

Migration Policymaking (Caponio, Borkert 2010). Coraz częściej lokalne polityki zarządzania różnorodnością koncentrują się na relacjach społeczeństw przyjmujących z imigrantami wyznania muzułmańskiego, co znalazło swoje odzwierciedlenie w badaniach. Największe badanie tego zagadnienia przeprowadził Open Society Institute w ramach projektu *Muslims in Europe* oraz grupa badawcza CLIP w module dotyczącym relacji międzygrupowych (Open Society Institute 2010; Lucken-Klassen, Heckmann 2010).

Rosnąca rola miast w wielopoziomowym zarządzaniu migracjami oraz aktywne działania integracyjne podejmowane przez władze lokalne bez wątpienia wpłyną na zainteresowanie badaczy różnorodnym ujęciem tego tematu w najbliższych latach.

Zakończenie

Zarządzanie migracjami oraz procesem integracji imigrantów w Unii Europejskiej stało się wyzwaniem dla wszystkich krajów członkowskich. Państwa narodowe monopolizujące kompetencje w tym obszarze są konfrontowane z nowymi aktorami na poziomie wspólnotowym i lokalnym, podejmującymi działania wpływające na proces decyzyjny. Polityka integracji imigrantów jest zagadnieniem niezwykle złożonym, obejmującym często ścierające się ze sobą koncepcje i definicje. Dodatkowo, proces ten ma charakter długofalowy, a jego efekty mogą być mierzone jedynie w długiej perspektywie, co nie wpisuje się w proces polityczny, nastawiony na szybkie i widoczne efekty. Jak pokazują zaprezentowane w artykule doświadczenia z poziomu wspólnotowego i lokalnego reprezentowanego przez miasta, jesteśmy obecnie świadkami zasadniczych zmian w zarządzaniu polityką integracji imigrantów w Unii Europejskiej. Zmiany te wpisują się w model wielopoziomowego zarządzania, który zawiera kilka interesujących elementów. Po pierwsze, jest to wzrost zainteresowania miast współpracą w obszarze integracji imigrantów, polegającą na wymianie doświadczeń, wzmacnianiu procesu uczenia się i ewaluacji prowadzonych programów/projektów. Takie działania, odpowiadające współpracy horyzontalnej, wykraczają jednak poza terytorium jednego państwa, zyskując tym samym wymiar międzynarodowy. Po drugie, analiza działania sieci miast wykazała, że ich celem jest wpływanie na proces decyzyjny na poziomie wspólnotowym. Nie chodzi więc jedynie o wymianę informacji o dobrych praktykach i wzmacnianie procesu uczenia się, ale także o odgrywanie roli aktywnego aktora tego procesu. Co ciekawe, działania podejmowane przez sieci miast zmierzające do określenia celów, priorytetów i narzędzi ustalanych na poziomie wspólnotowym odbywają się z pominięciem poziomu narodowego. Miasta przez długie lata były postrzegane jedynie jako wykonawca decyzji podejmowanych na poziomie narodowym. Obecnie wyraźnie wykorzystują przestrzeń, jaka w modelu wielopoziomowym zostaje im stworzona głównie przez instytucje wspólnotowe. Komisja Europejska, używając nowych narzędzi zarządzania, takich jak Europejskie Forum Integracyjne, Europejska Strona Integracyjna, a także działania wspólnotowe finansowane z Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich (*community action*), dąży do włączania aktorów publicznych i prywatnych poziomu lokalnego w proces decyzyjny. Z punktu widzenia KE takie działania pozwalają częściowo ominąć poziom narodowy, na którym kwestie integracji imigrantów są niezwykle upolitycznione. Z drugiej strony, państwa europejskie posiadające największe doświadczenia w obszarze migracji silnie forsują własne rozwiązania, zarówno na poziomie międzyrządowym, jak i we współpracy z instytucjami wspólnotowymi. Wielopoziomowe zarządzanie transferujące przedmiot polityki na wiele poziomów wpływa na wymianę doświadczeń, proces uczenia się, a także wielopoziomą i wielopłaszczyznową debatę na temat integracji. Jednak, jak podkreślają krytycy, takie działania, w nieznacznym sposób przekładają się na rozwiązania legislacyjne. Włączanie coraz większej liczby aktorów, takich jak partie polityczne, organizacje pozarządowe, organizacje imigranckie, eksperci, związki zawodowe, kościoły, organizacje pracodawców

etc. powoduje, że dochodzenie do wspólnych rozwiązań, negocjowanie celów i priorytetów może stawać się coraz trudniejsze. Biorąc pod uwagę, że migracja do krajów Unii Europejskiej będzie się utrzymywała, a kwestie związane z integracją imigrantów będą stanowiły wyzwanie dla aktorów reprezentujących wszystkie poziomy zarządzania, największą trudnością może okazać się określenie wspólnych celów i obszarów działania możliwych do zaakceptowania przez wszystkich zainteresowanych. Komisja Europejska już dziś posiada ważne narzędzie do inicjowania działań integracyjnych w państwach członkowskich, tj. Europejski Fundusz na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich (który od roku 2014 zostanie przedstawiony w zmodyfikowanej formie jako Fundusz Migracji i Azylu).

W Polsce działania integracyjne wobec obywateli państw trzecich rozpoczęły się wraz z wprowadzeniem Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich. Przeprowadzona przeze mnie analiza działań prowadzonych w ramach Funduszu wykazała, że niektóre samorządy (Warszawa, Lublin, Wrocław), korzystając ze środków unijnych, podejmują pierwsze działania w obszarze zarządzania różnorodnością (Matusz Protasiewicz 2013b). Nie jest to jednak wynik dużej koncentracji imigrantów i wyzwań z tym związanych, ale bardziej wynik dostępności środków europejskich i pewnej „mody” na wielokulturowość. Działania związane z integracją imigrantów w Polsce są realizowane przez organizacje pozarządowe, korzystające ze środków europejskich. Instytucje publiczne poziomu krajowego, jak dotychczas, nie wypracowały koncepcji polityki integracyjnej, nie określiły jej długofalowych celów, narzędzi i instytucji odpowiedzialnych.

Bez wątpienia proces kształtowania polityki integracji imigrantów w Unii Europejskiej w nadchodzących latach będzie wyzwaniem złożonym i kompleksowym, angażującym licznych aktorów reprezentujących wszystkie poziomy zarządzania. Moim zdaniem, rola sieci miast jako kolektywnego aktora procesu decyzyjnego będzie stale rosła.

Przypisy

¹ W modelu wielopoziomowego zarządzania wyróżniamy trzy poziomy decyzyjne: poziom ponadnarodowy, narodowy oraz regionalny/lokalny. Jak pisze Heywood (2008): *Samorząd lokalny to władza charakterystyczna dla poszczególnych lokalności, np. wsi, dzielnic, miasteczka, miasta lub okręgu. Choć funkcje i zadania samorządu lokalnego różnią się w zależności od państwa i czasów, to obejmują: edukację, planowanie, wywóz śmieci, lokalny handel, transport, wypoczynek i rekreację oraz opiekę społeczną. Założenie, że konstytucyjna podległość samorządów lokalnych czyni je politycznie nieistotnym, jest błędem. W każdym systemie politycznym istnieje władza lokalna.*

² Jeśli chodzi o potrzeby związane z religią, to najwięcej problemów w relacjach imigranci – władze lokalne dotyczy wyznawców Islamu. Chodzi tu między innymi o miejsca modlitwy, ubój rytualny, miejsca pochówku czy edukację religijną w szkołach itd. Więcej na ten temat w Matusz Protasiewicz (2011, 2013a).

³ W przeciwieństwie do badaczy europejskich, badacze amerykańscy bardzo wcześnie wykazywali zainteresowanie integracją imigrantów w miastach. W latach 20. XX w. przedstawiciele szkoły chicagowskiej rozpatrywali kwestie adaptacji imigrantów do społeczeństwa amerykańskiego określanego jako WASP (*White Anglo-Saxon Protestant*). Wybitnymi reprezentantami tego nurtu badawczego byli Robert E. Park, William I. Thomas i Florain Znaniecki. Przedstawiciele szkoły chicagowskiej wprowadzili do debaty migracyjnej pytania dotyczące czasu i przestrzeni w procesie migracji.

⁴ Przykładem może być Tallinn realizujący strategię miejską *Kudurahu* (*Peace in the Community*), budujący pozytywne relacje między Estończykami a rosyjskojęzycznymi mieszkańcami miasta; Stuttgart: *Bündnis für Integration* – strategia zarządzania różnorodnością w mieście, w którym 40 proc.

mieszkańców stanowią imigranci i ich dzieci; Kopenhaga: KBH'R' (*We Compenhageners*) – strategia wzmacniania dialogu między mieszkańcami miasta i wdrażania spójności społecznej; Amsterdam: *Wij Amsterdammers* – strategia integracji, mająca przeciwdziałać radykalizacji oraz dyskryminacji mieszkańców Amsterdamu.

⁵ Na stronie sieci *Eurocities* <http://www.eurocities.eu/> publikowane są opisy działań grup roboczych zajmujących się konkretnymi zagadnieniami, informacje o organizowanych spotkaniach i konferencjach oraz raporty dotyczące problemów miast będących w sieci i propozycje ich rozwiązania. Ważnym elementem są dobre praktyki prezentowane przez poszczególne miasta.

⁶ Sieć *Eurocities* były wspierana finansowo między innymi z Europejskiego Programu na rzecz Zatrudniania i Solidarności Społecznej na lata 2007-2011, zarządzanego przez Dyрекję Generalną ds. Zatrudniania, Spraw Społecznych i Włączenia Społecznego Komisji Europejskiej. Drugi program, z którego finansowane były działania sieci, to program PROGRESS zarządzany przez tę samą Dyрекję Generalną KE.

⁷ Więcej na temat działań sieci CLIP oraz badań prowadzonych przez grupę badawczą CLIP dotyczących mieszkalnictwa, przedsiębiorczości etnicznej oraz relacji międzygrupowych na stronie: <http://www.eurofound.europa.eu/areas/populationandsociety/clipabout.htm> (dostęp: 24 września 2013 r.).

⁸ Wśród innych badań dotyczących polityki integracji imigrantów realizowanej na poziomie lokalnym należy wymienić projekt *At Home in Europe. Living Together. Project Promoting Inclusion in 11 EU Cities* realizowany przez Open Society Foundation. Głównym przedmiotem tego badania były działania zmierzające do inkluzji społecznej imigrantów oraz działania antydyskryminacyjne. Projekt stanowił kontynuację wcześniejszego projektu *Muslims in EU Cities*. Więcej na stronie projektu www.soros.org/initiatives/home. Ważny był także projekt *Shaping Perceptions and Attitudes to Realise the Diversity Advantage* (SPARDA) – wspólna inicjatywa Komisji Europejskiej oraz Rady Europy. Kolejny projekt *Attitudes to Migrants, Communication and Local Leadership* (AMICALL), finansowany z Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich, był realizowany przez konsorcjum sześciu instytutów badawczych we współpracy z Radą Europy i koordynowany przez Instytut COMPAS z Uniwersytetu w Oxfordzie. Celem projektu było stworzenie katalogu dobrych praktyk dotyczących promowania pozytywnych postaw wobec imigrantów oraz integracji imigrantów na poziomie lokalnym. W ramach projektu szukano odpowiedzi na pytanie, jaka jest rola władz lokalnych i regionalnych w integracji imigrantów oraz jaka jest rola komunikacji społecznej w budowaniu pozytywnych postaw wobec imigrantów: <http://www.compas.ox.ac.uk/research/urbanchange/amicall/#c2211> (dostęp: 15 grudnia 2013 r.).

⁹ W dyskursie politologicznym w Polsce termin *governance* często nie jest tłumaczony. Wynika to z trudności związanych z tłumaczeniem tego pojęcia. Częściej niż samo tłumaczenie pojawia się wyjaśnienie tego terminu. W przetłumaczonej na język polski książce A. Heywood, *Teoria polityki. Wprowadzenie* (PWN Warszawa 2009, s. 74, 77) pojęcie *governance* tłumaczone jest jako „efektywne rządzenie”. Jak podkreśla autor *wciąż brakuje stałej i zgodnej definicji tego pojęcia, odnosi się ono – w szerszym ujęciu – do różnych sposobów służących do koordynacji życia społecznego*. Pojęcie to znacznie wykracza poza termin rządzenie angażując nie tylko instytucje publiczne, ale również organizacje pozarządowe, partnerstwa publiczno-prywatne oraz sieci polityczne (*policy network*).

Literatura

- Alexander M. (2004). Comparing Local Policies Towards Migrants: An Analytical Framework, a Typology and Preliminary Survey Results, w: R. Penninx, K. Kraal, M. Martiniello, S. Vertovec (red.), *Citizenship in European Cities. Immigrants, Local Policies and Integration Policies*, s. 57-84. Farnham, Surrey: Ashgate.
- Bijl R., Verweij A. (red.) (2012). *Measuring and Monitoring Immigrant Integration in Europe. Integration Policies and Monitoring Efforts in 17 European Countries*. Haga: The Netherlands Institute for Social Research.
- Bleich E. (2003). *Race Politics in Britain and France: Ideas and Policymaking Since the 1960s*. Nowy Jork: Cambridge University Press.
- Borja J., Castells M. (1997). *Local and Global. The Management of Cities in the Information Age*. Londyn: Earthscan.
- Caponio T., Borkert M. (red.) (2010). *The Local Dimension of Migration Policymaking*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Carmichael L. (2006). City Leadership in the European Multi-level Governance, w: P. Getimis, M. Haus, D. Sweeting (red.), *Legitimacy and Urban Governance: A Cross National Comparative Study*, s. 209-219. Abington: Routledge.
- European Commission (2001). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on an Open Method of Coordination for the Community Immigration Policy*, COM (2001) 387 final.
- European Commission (2005a). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament of 10 May 2005 – The Hague Programme: Ten Priorities for the Next Five Years. The Partnership for European Renewal in the Field of Freedom, Security and Justice*, COM (2005) 184 final.
- European Commission (2005b). *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Common Agenda for Integration Framework for the Integration of Third-Country Nationals in the European Union*, COM (2005) 389 final.
- Council of The European Union (2004). *Common Basic Principles on Immigrants Integration*. Press Release, 2618th Council Meeting Justice and Home Affairs Brussels 2004.
- Council of the European Union (2007). *Council Decision of 25 June 2007 Establishing the European Fund for the Integration of Third-country Nationals for the Period 2007 to 2013 as Part of the General Programme 'Solidarity and Management of Migration Flows' (2007/435/EC)*.
- Entzinger H., Biezeveld R. (2003). *Benchmarking in Immigrant Intergation*. Utrecht: European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER).
- Glick Schiller N. (2003). The Centrality of Ethnography in the Study of Transnational Migration: Seeing the Wetland Instead of the Swamp America Arrivals, w: N. Foner (red.), *American Arrivals: Anthropology Engages the New Immigration*, s. 99-128. Santa Fe: School of American Research Press.
- Heywood A. (2008). *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy i postacie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hollifield J. F. (2003). Offene Weltwirtschaft und nationales Bürgerrecht: das liberale Paradox, w: D. Thranhardt, U. Hunger (red.), *Migration Im Spannungsfeld von Globalisierung und Nationalstaat*, s. 35-57. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

- Hooghe L. (1995). *The European Union and Multi-Level Governance in Practice. Patterns of Subnational Involvement: Expansion, Divergence and Complexity*. Online: http://aei.pitt.edu/7298/1/002958_1.pdf (dostęp: 15 grudnia 2013 r.).
- Jałowiecki B. (2011). Studia miejskie – między historią a teorią. *Studia Regionalne i Lokalne* 44(2): 26-40.
- Jesień L. (2004). Otwarta metoda koordynacji. Kontekst i znaczenie dla Polski. *Polska w Europie* 45(1): 53-88.
- Komitety Regionów (2009). *Biała Księga Komitetu Regionów w sprawie wielopoziomowego sprawowania rządów*. Online: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:211:0001:0027:PL:PDF> (dostęp: 15 grudnia 2013 r.).
- Lüken-Klaßen D., Heckmann F. (2010). *Intercultural Policies in European Cities*. Online: <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2010/32/en/1/EF1032EN.pdf> (dostęp: 15 grudnia 2013 r.).
- Matusz Protasiewicz P. (2008). *Integracja z zachowaniem własnej tożsamości. Holenderska polityka wobec imigrantów*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Matusz Protasiewicz P. (2011). *Intergroup Relations and Intercultural Policies – Case Study: Antwerp*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef103811.htm> (dostęp: 15 grudnia 2013 r.).
- Matusz-Protasiewicz M. (2013a). Sposób kształtowania relacji międzygrupowych na poziomie lokalnym ze szczególnym uwzględnieniem społeczności muzułmańskiej na przykładzie Antwerpii (Belgia) i Amsterdamu (Holandia). Doświadczenia z badania CLIP 2009-2011, w: J. Balicki, M. Chamarczuk (red.), *Wokół problematyki migracyjnej. Kultura przyjęcia*, s. 41-56. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Matusz Protasiewicz P. (2013b). *Wielopoziomowe zarządzanie migracjami. Rola Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich w kształtowaniu polityki integracyjnej w Polsce*. Wrocław: E-wydawnictwo Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- March J., Olsen J. (1984). The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *American Political Science Review* 78(3): 734-749.
- Open Society Institute (2010). *Muslim in Europe: A Report on 11 EU cities*. Open Society Institute.
- Pawlak M. (2013). Imitacja przy tworzeniu polskiej polityki integracji cudzoziemców. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 39(3): 97-121.
- Penninx R., Spencer D., Van Hear N. (2008). *Migration and Integration in Europe: The State of Research*. COMPAS Reports. Oxford: Centre on Migration Policy and Society, University of Oxford.
- Penninx R. (2004). *The Logic of Integration Policies: An Exercise of Policy Thinking*, wykład w CEDEM, University of Liege, 29 stycznia 2004 roku.
- Penninx R. (2012). Decentralizacja polityk integracyjnych. Zarządzanie migracją w miastach, regionach i społecznościach lokalnych, w: M. Bieniecki, M. Pawlak (red.), *Laboratoria integracji. Obserwacje i notatki praktyczne*, s. 21-37. Gliwice: Caritas Polska.
- Penninx R., Kraal K., Martiniello M., Vertovec S. (red.) (2004). *Citizenship in European Cities. Immigrants, Local Politics and Integration Policies*. Aldershot: Ashgate.
- Penninx R., Scholten P. (2010). *Research Policy Dialogue on Migration and Integration in Europe*. IMISCOE Policy Brief No.15.
- Piattoni S. (2008). *Multi-level Governance. A Conceptual Analysis*, referat na konferencję *Societa' Italiana di Scienza Politica* (SISP), Pavia, 4-6 września 2008 roku. Online: (dostęp: 15 grudnia 2013 r.).
- Piattoni S. (2009). Multi-Level Governance in the EU. Does it Work?, referat na konferencję „Globalization and Politics: A Conference in Honor of Suzanne Berger”, 8-9 maja 2009 roku. Online: <http://www.princeton.edu/~smeunier/Piattoni> (dostęp: 15 grudnia 2013 r.).

- Radaelli C. M. (2003). *The Open Method of Coordination: A New Governance Architecture of the European Union?* Sztokholm: Swedish Institute for European Policy Studies (SIEPS).
- Rogers A., Tillie J. (red.) (2001). *Multicultural Policies and Modes of Citizenship in European Cities*. Aldershot: Ashgate.
- Sassen S. (1991). *The Global City*. New York, London, Tokyo. Princeton: Princeton University Press.
- Schäfer A. (2004). *Beyond the Community Method: Why the Open Method of Coordination Was Introduced to EU-Policy Making*. European Integration Online Paper 8/13.
- Schmidt B., Stan I. (2010). *European Network of Cities for Local Integration Policies for Migrants (CLIP). Evaluation report*. Online: <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2010/21/en/1/EF1021EN.pdf> (dostęp 15 grudnia 2013 r.).
- Schmitter P. (2004). Neo-functionalism, w: A. Wiener, T. Diez (red.), *European Integration Theory*. Oxford: Oxford: University Press.
- Sroka J. (2009). *Deliberacja i rządzenie wielopasmowe. Teoria i praktyka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Szczerski K. (2004). *Porządki biurokratyczne*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Szczerski K. (2008). *Dynamika systemu europejskiego*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Svedrup U., Kux, S. (1997). *Balancing Effectiveness and Legitimacy in European Integration: The Norwegian and Swiss Case*. ARENA Working Paper 97/31.
- Van Crean M., Vancluysen K., Ackeart J. (2007). *Voorbij wij en zij. De social-culturele afstand tussen autochtonen and allochtonen tegen de meetlat*. Brugge: Vanden Broele.
- Zincone Z., Caponio T. (2005). *The Multilevel Governance of Migration. State of the Art*. IMISCOE Working Paper.

'If I Get Ill, it's onto the Plane, and off to Poland.' Use of Health Care Services by Polish Migrants in London

Dorota Osipovič*

This paper explores a range of health care seeking actions adopted by Polish migrants living in London. It is based on in-depth interviews with 62 Polish migrants who resided in London in 2007 and 2008. The study reflects the experiences of a diverse group of participants, encompassing individuals of different ages, family circumstances and employment statuses. It uncovered a number of actions, such as avoiding contact with any health services, self-medication, utilising Polish private doctors in London, and accessing public health services in Poland and London. These services and strategies were often used successively, concurrently or interchangeably, depending on the individual's assessment of his/her situation and circumstances at the time of experiencing a particular medical need. The research uncovered ubiquitous transnational health care seeking practices, as most participants continued to access at least some form of health care in Poland. It also noted the impact of the length of stay, knowledge of English, and labour market position on patterns of health care use. Engagement with the British National Health Service (NHS) was characterised initially by lack of knowledge of the system resulting in meandering between different institutions. There was also a sense of cultural unease and mismatch of expectations characterising doctor-patient encounters. However, the pathways of access and attitudes towards the NHS began to change as migrants learned their way through the English health care system. This underlines the importance of taking into account a longitudinal dimension in studies of migrant health care seeking behaviour.

Keywords: health care seeking behaviour, patient experience, Polish migrants, UK

Introduction

Despite finding many common patterns in the way recent migrants engage with health care services in the host countries, empirical studies have struggled to provide a comprehensive and systematic conceptualisation of migrant health care seeking behaviour. Scholars distinguish two broad approaches in the literature on health care seeking behaviour – models addressing the pathways or series of steps that individuals take in search of medical help, and models concerned with specifying determinants of behaviour, both of which have come across major stumbling blocks (MacKian, Bedri, Lovel 2004). This paper discusses some of the challenges that remain in the way of such conceptualisations and aims to add to the growing body of empiri-

* Faculty of Public Health and Policy, London School of Hygiene & Tropical Medicine. Address for correspondence: dorota.osipovic@lshtm.ac.uk.

cal knowledge on migrant health care seeking actions in different health system contexts (see e.g. Leduc, Proulx 2004; Fassaert, Hasselink, Verhoeff 2009; Choi 2012).

Based on a qualitative study of Polish migrants' engagement with the British welfare state, the paper outlines the rationales and consequences of utilising health care services during participants' stay in London. The study followed the premises of grounded theory qualitative research (Glaser, Strauss 1967; Strauss, Corbin 1998 [1990]), therefore there were no a priori hypotheses set at the beginning of the fieldwork. Instead, the participants were selected in order to obtain a maximum diversity of socio-demographic characteristics, such as family circumstances and labour market position, based on the assumption that migrants in different circumstances may have different views and experiences of utilisation of public services in the UK. The broad question guiding the research pertained to the reasons for, experiences of, and consequences of utilising public services in Britain.

The large wave of post-2004 Polish migration to the UK has drawn a lot of attention from migration scholars, who began to gather empirical data on health status and health care experiences of Polish migrants in the UK. However, the existing studies of utilisation of health care services by Polish migrants in the UK rarely explore the rationales behind different behaviours and attitudes (although see Goodwin, Polek, Goodwin 2013; Migge, Gilmartin 2011 – in the Irish context). Furthermore, the health care seeking behaviours that fall outside of the host public health care system are seldom addressed. This paper aims to fill such gaps.

The paper outlines different health care options used by Polish migrants with accompanying rationales and examines how the condition of being a newcomer in a host society impacted engagement (and non-engagement) with the health services. It reflects upon some striking commonalities in patterns of engagement adopted by participants in this research and echoed in other studies of migrant health care seeking behaviour. At the same time, it pays attention to the diversity of behavioural responses within the studied group and behavioural change over time. The findings illustrate the challenges of generalising and conceptualising the accumulated empirical knowledge of migrant health seeking behaviour.

Theoretical maze of health care seeking behaviour

Health care seeking behaviour is a complex, socially- and culturally-embedded process. It is an example of human agency driven by individual health needs that is steered by social identifications and structural conditions that individuals face. Cultural norms, beliefs and attitudes formed as a result of past experiences of seeking medical help, including those acquired prior to arrival in the host country, play a role in directing actions in this respect (Leduc, Proulx 2004; MacKian *et al.* 2004). Moreover, structural or enabling factors such as working and living conditions, individual capabilities and capitals, as well as availability and accessibility of health care services also limit human agency.

Various studies highlight some striking similarities in the propensity and patterns of utilisation of health services by different migrant groups in different health care system contexts. Quantitative studies tend to report the underuse of services (both primary and secondary care) by immigrants compared to the settled populations; however, this effect tends to weaken or disappear with a prolonged length of stay (Leclerc, Jensen, Biddlecom 1994; Steventon, Bardsley 2011). Some studies, predominantly conducted in the US context, attributed this finding to the effect of progressive acculturation usually measured by host language ability, adoption of host society's norms and values, and social interactions with natives obliterating behavioural differences between immigrants and natives (e.g. Wells, Golding, Hough, Burnam, Karno 1989). However, others point out the problematic nature of the use of the acculturation concept as an explanatory variable of health behaviours and outcomes due to its vagueness and ideological bias (Hunt, Schneider, Comer 2004).

Some researchers find little or no direct association between migrants' level of acculturation and health service use and stress the heterogeneity of migrant groups, the importance of socio-economic barriers to health care use as well as the difficulty of disentangling the effects of length of stay, country of birth, ethnicity and language ability (Fassaert *et al.* 2009; Jayaweera, Quigley 2010). In particular, health care utilisation may be explained simply by the level of health needs, as the initial underuse of services may simply be due to the so-called 'healthy migrant effect', describing self-selectivity of migrants, resulting in lower morbidity and mortality rates compared to natives (e.g. Razum, Zeeb, Rohrmann 2000). Conversely, the weakening of this effect with the extended length of stay may be due to the ageing process.

It seems that using acculturation, or for that matter the more common in Western European literature concept of migrant integration, to explain health care utilisation is riddled with analytical problems. Such concepts seem too all-encompassing and contentious to serve as a helpful explanatory variable of human agency. Furthermore, these notions may be sociologically unsustainable as *immigrants, much like everyone else, are always excluded and included at the same time* in different fields of the host society, from the moment they set foot in a new country (Joppke, Morawska 2003: 3). Arguably, the notion of integration becomes meaningful only as an attribute of a particular society, and not of an individual. In such a sociological sense, outlined amongst others by Lockwood (1999), integration is achieved through the means of social citizenship, by individuals utilising their social rights, for instance by using public health care system. Therefore, the sociologically-grounded notion of integration can only be sustained as a consequence and a product of citizens' actions, rather than their pre-requisite, as in theories of migrant integration or acculturation. As succinctly summarised by Sayad (2004: 223), *integration can be achieved only as a side effect of actions undertaken for different purposes*. This is not to deny that such factors as length of stay or language ability have an impact on health care seeking behaviour. Yet these factors can serve as a proxy for a number of social phenomena, not just 'acculturation' or 'integration' understood as a linear progression from one state to another. Furthermore, reverse causality is not only possible but plausible, as for instance the use of host health care services may lead to decisions to prolong the length of stay or to invest in learning the host language.

Arguably, one way out of such theoretical and explanatory mazes is offered by the human agency paradigm. It views health care seeking behaviour as reflexive and purposeful social action and puts an emphasis on the multiplicity and interdependency of factors potentially influencing such behaviour, be they individual, socio-cultural, economic, or structural in their origin, or even chance encounters or circumstances. Such a stance also stresses the human ability to learn from past experiences and draw on different cultural repertoires simultaneously in pursuit of goals (DiMaggio 1997; Swidler 1986). Qualitative studies of migrant health care seeking behaviour conducted in this vein seek to explore the reasons behind certain behavioural patterns, such as delay in seeking care, by situating such behaviours in migrants' biographies and lifeworlds. Existing literature pays particular attention to structural barriers to health care utilisation, such as importance of cultural and linguistic appropriateness of health care settings, a lack of which may result in seeking alternative medicine, ethnic niche doctors or transnational care in the home country. It also stresses the importance of monitoring change in health care seeking behaviour over time (Leduc, Proulx 2004; Lee, Kearns, Friesen 2010; Migge, Gilmartin 2011). For instance, Leduc and Proulx (2004) distinguish three key stages of migrants' engagement with the host health care system: contact, selection and consolidation. The authors find that length of stay is a crucial predictor of changes in health care seeking behaviour of recent immigrants. Increasing length of stay enables migrant individuals and families to learn how health services are organised in the host country and to select services based on evaluation of migrants' first experiences with the host public health care system and any existing alternatives. This stage is followed by adoption of services that best suit them and formation of new utilisation habits (Leduc, Proulx 2004). The insights from

existing qualitative literature suggest that despite some regularities in service utilisation patterns, the explanations of such patterns tend to be highly context specific.

Polish migrants in the UK and their health

There is a growing empirical literature on the conditions and consequences of the post-2004 wave of Polish migration to the UK. In 2013, the number of Polish citizens in the UK was estimated at 679 000, making them the largest foreign nationality group residing in the UK for several years running (Salt 2013: 50). Although the predominant motives of this migration were economic, Polish migrants constitute a diverse migrant group, including workers of low and average incomes, unemployed and homeless people, families with dependent children, and intergenerational households formed as a result of older people joining their adult children in the UK (see e.g. White 2011; Garapich 2011). Furthermore, researchers begin to note considerable upward social mobility of the post-2004 cohort of Polish migrants from entry level jobs to better paid occupations, perhaps as a result of capitalising on their relatively high levels of education (Goodwin *et al.* 2013).

The size, diversity and dynamism of this migrant group imply a wide spectrum of changing health needs. Although official British surveys show that Polish migrants are healthier on average than is the British general population,¹ a number of studies pointed out considerable health needs of Polish and other Eastern European migrants, especially with regards to urgent care, maternity, paediatric care, sexual and mental health (e.g. Leaman, Rysdale, Webber 2006; Weishaar 2008; Lakasing, Mirza 2009; Evans, Mercer, Parutis, Hart, Mole, Gerry, Burns 2011). A longitudinal, multimethod study investigated the impact of various socio-demographic and acculturation variables on changes in health outcome perceptions of Polish migrants in the UK (Goodwin *et al.* 2013). In addition, researchers explored the level of satisfaction with the British National Health Service (NHS). They found that Polish participants were generally positive about administration of services and attention received from British clinicians, but less positive about clinicians' competence and treatment received, especially in primary care settings. General practitioners (GPs) were described as the 'paracetamol force' due to participants' conviction that they tend to prescribe paracetamol for all ailments (Goodwin *et al.* 2013:162). The study also found a widespread preference for transnational care, with 69 per cent of respondents stating that they would have preferred to receive medical treatment in Poland rather than the UK if money were no issue. Other cross-sectional studies investigating the use of the British NHS by Eastern European migrants reported low knowledge of the system at arrival, low take-up and delays in registrations with GPs, and differing patient expectations (e.g. Spencer, Ruhs, Anderson, Rogaly 2007; Collis, Stott, Ross 2010).

Polish migrants residing in London are able to access healthcare services from a number of sources. These encompass British and Polish public healthcare systems, private healthcare providers in London and Poland, and informal sources such as ethnic and transnational social networks offering information, care and medication. Poland operates a health insurance based system with comprehensive coverage of the resident population. However, as voluntary health insurance contributions are rare (Sagan *et al.* 2011: 69), the majority of non-statutorily insured Polish migrants (e.g. those with no employee or pensioner status in Poland) are mostly out of bounds of the Polish public healthcare system. In contrast, the British NHS is funded out of public taxation. It is available 'free' and unconditionally to all lawful residents of the UK regardless of their economic activity or payments of national insurance (DoH 2007).² Thus, Polish migrants residing in the UK as European Union citizens are entitled to free NHS care.

Data and Methods

The paper draws on data collected as part of a doctoral study of the conditions and consequences of Polish migrants' engagement with the British welfare state institutions (Osipovič 2010). The British NHS was one of the three areas of the welfare system taken into account, alongside social housing and non-contributory welfare benefits. In-depth interviews with 62 Polish citizens residing in London were conducted in 2007/2008.³ On a few occasions, members of the same household were interviewed jointly. The majority of interviewees (56 out of 62) had been in the UK for less than five years at the time of the interview. The sample was differentiated according to a number of socio-demographic and health characteristics, including labour market status and family circumstances (see Table 1).

Table 1. Selected characteristics of participants, (N = 62)

		Number
Age	23-34	39
	35-54	13
	55-70	10
Gender	Male	29
	Female	33
Length of stay	Up to 2 years	20
	Between 2 and 5 years	36
	5 years or more	6
Labour market status in the UK	Employee (full-time or part-time)	24
	Self-employed	14
	Unemployed	11
	Housewives	9
	Retired / looking after household	4
Having dependent children ^a	No children	26
	Dependent children	22
	Non-dependent children only	14
Serious health conditions (e.g. cancer, heart disease, serious injury)	Yes	7
	No	55
Knowledge of English	Advanced	22
	Intermediate	17
	Basic or none	23

^a children under 16 or aged 16 to 18 in education

Source: Polish migrants study 2007/2008.

Participants were recruited at various public gatherings and ethnic institutions such as play groups, job fairs, day centres and churches. Snowball sampling was generally avoided as the aim was for the sample to reflect diverse social circumstances that may have a bearing on migrants' engagement with the host public services. Participants were informed of the aims of the research and their consent was obtained prior to the interview taking place. Table 2 below shows socio-demographic characteristics of participants quoted in this paper.

Table 2. Selected characteristics of participants quoted in the paper

	Gender	Age group	UK labour market status
Agata ^a	Female	25-34	housewife
Alicja	Female	45-54	unemployed
Bartek	Male	25-34	self-employed
Danuta	Female	55-64	retired / looking after household
Irena	Female	25-34	employee full-time
Jarek	Male	25-34	self-employed
Jolanta	Female	23-24	employee full-time
Justyna	Female	25-34	housewife
Karolina	Female	35-44	employee full-time
Lidia	Female	25-34	employee full-time
Magda	Female	25-34	housewife
Marcin	Male	35-44	employee full-time
Marek	Male	55-64	unemployed
Maria	Female	55-64	retired / looking after household
Mariola	Female	25-34	housewife
Marzena	Female	25-34	self-employed
Natalia	Female	25-34	self-employed
Ola	Female	25-34	employee full-time
Piotr	Male	25-34	unemployed
Ryszard	Male	55-64	employee part-time
Sebastian	Male	35-44	self-employed
Wacław	Male	55-64	self-employed
Zygmunt	Male	45-54	unemployed

^a All names of participants have been changed

Source: Polish migrants study 2007/2008.

The fieldwork was guided by the broad research question of ‘why, how and with what consequences’ Polish migrants engage with British public services. The health care utilisation questions constituted a part of an interview schedule, which also addressed the usage of and attitudes towards other areas of the British welfare system. Participants were asked about their experiences of accessing any health care services during their stay in London, registration with a GP, sources of information about the NHS and their particular experiences of the NHS.

The grounded theory approach to data collection and analysis was adopted. This approach aims to reconstruct how individuals formulate and modify the meanings of actions, appreciate obstacles, and communicate with others (Glaser, Strauss 1967; Strauss, Corbin 1998 [1990]). The analysis evolved side by side with data collection, as new types of migrants with differential experiences and views were interviewed in the course of the fieldwork. The interviews were recorded, transcribed and analysed using multi-level coding with the help of Atlas.ti software. The interviews were conducted in Polish by the author who is a native speaker. The

initial coding was performed in Polish, whilst the latter stages – in English. The core category that emerged from the data was the axis of (non)engagement with the host public health care system, with accompanying subcategories addressing conditions, actions, and consequences of (non)engagement (Strauss, Corbin 1998 [1990]: 125).

Findings

Coping without health care services

Similarly to other studies of migrant health seeking behaviour, this research exposed a tendency by some participants to delay seeking treatment or cope without resorting to formalised health care, especially at the outset of their stay. In the case of minor illnesses and ailments, self-medication and self-care was an option of first resort for the majority of participants, regardless of their living and working conditions. Many participants stored a collection of basic medicines, herbal remedies and even antibiotics brought from Poland *just in case* (Ola) or relied on local pharmacies.

However, more alarmingly, some participants who were seriously ill also delayed or avoided contact with the health care services. These were predominantly participants who were in casual, undocumented employment at the time and were avoiding contact with the NHS through fear of disclosure. Furthermore, some participants accustomed to the Polish health care system were unaware of the principle of unconditional access to health care in the UK, and anticipated rejection due to their undocumented employment status and non-payment of national insurance contributions. These concerns were particularly salient before 2004 EU enlargement, when denunciation could have resulted in deportation:

I don't have any insurance or anything like that, I don't pay taxes. Everything is linked, isn't it? When you have insurance, then you are already registered, you can go to a doctor then, there are some services then. And because I don't have it, you have to sit quietly (Ryszard).

Migrants in undocumented employment were also afraid of losing their jobs due to illness. Many such participants expressed a feeling of having 'no time to be ill', as their time was consumed entirely by working or looking for work. For instance, Marzena, who was doing some undocumented cleaning work at the beginning of her stay in London, reminisced:

At the beginning it was an ordeal, dear Jesus, because you were exhausted, you haven't eaten properly, this and that, there were many times when I fell down the stairs with a Hoover, because I was exhausted; when you get ill (...) you apply home remedies, medicines sent from Poland, antibiotics, and you just go to bed after work, rest a couple of hours, and in the morning you get up and go to work again, this is how it was in those days.

Being time-poor and prioritising work and job searching above everything else made undocumented workers and those who engaged in documented but casual, intermittent employment unprepared for dealing with health crises as and when they occurred. For instance, Zygmunt, when asked why he was not registered with a GP at the time of a health crisis, replied: *I have no time. Here everybody works hard to earn a living and that's all.*

Even among participants who had no language barrier and some knowledge of the NHS system, registering with a GP was not considered a priority in the initial period of stay in London, unlike finding a job and

accommodation. This tended to change over time as nearly all participants who resided in London longer than two years at the time of the interview were registered with a GP, compared with only around half of participants who resided for less than two years. For instance, Piotr, who arrived with his girlfriend just one month before the interview took place, stated: *We are not at this stage yet, we are absorbed by other things. We have other priorities. At some point we will definitely get around to doing this.*

In one case, the delay in seeking help had fatal consequences. Two participants relayed the story of their housemate, an undocumented worker with no knowledge of English who relied entirely on his social networks and ethnic businesses for survival. When this person got seriously ill, his girlfriend apparently *did not offer him any help* (Lidia). The participants' encouragement to visit an NHS doctor fell on deaf ears:

We kept telling him that he should get in touch, when he was still able to walk and was able to go to see a doctor, to register with a [GP] surgery, we kept telling him that they will certainly provide him with an interpreter. I think that he was simply afraid, he was afraid of speaking any English at all.

Instead, the person relied on the advice of a Polish physiotherapist, but his condition, which was never properly diagnosed, gradually worsened. Eventually, the two housemates-participants phoned for an ambulance service. Despite these efforts, the person passed away shortly afterwards in an NHS hospital. Overall, the sole labour market focus, the language barrier and lack of information about the system, as well as a pre-occupation with finding a job and accommodation were the crucial substantive barriers preventing newcomers from accessing NHS health care to which they were entitled.

Opting for ethnic private doctors in London

Polish health care professionals offering private services constituted a part of an ethnic niche economy catering to the large Polish community in London (Garapich 2008). There were several circumstances prompting participants to access help from private Polish doctors practicing in London – lack of information (or often misinformation) as to the set up and eligibility for the NHS, wariness of engagement with the NHS by undocumented workers, the language barrier, and a preference for a quick, culturally familiar service. Arguably, the fact that participants were used to paying privately for health care in Poland formed a habitual disposition facilitating such health care seeking behaviour.⁴

Many participants preferred to consult Polish doctors offering quick, culturally familiar service that, as a result, appeared trustworthy. Some participants sought a more medicalised approach to their complaints, expecting follow-up investigations and tests that they perceived as sometimes lacking in their encounters with NHS primary care services. Information about Polish doctors was widely available in the ethnic media and shops. Some, like Natalia, got in contact with a Polish doctor in London through her doctor in Poland:

I had minor surgery in Poland, I came back and I had to remove the sutures. My doctor from Poland gave me the contact details of a doctor here. He lives far away from me, in the south. I had to travel far. I made an appointment in the evening (...) he removed the sutures and told me what to do later, he was very nice... When I asked whether I can phone him if I have any problem, he said, 'Yes, of course, no problem.' So I have good experiences.

Not only were participants used to the concept of paying for health care as a result of their experiences in Poland, but purchasing health care services also fit with the commodified nature of everyday life in London's

migrant niche economy, where every service and favour had its price. The cost of services was a barrier to accessing health care from private doctors, as it was prohibitively expensive for migrant workers on low wages. As a result, such services were used sparsely and only in extreme circumstances when self-care failed:

I didn't have much money to pay for a Polish doctor, the only time when I had a serious problem (...), I went to a Polish doctor, I knew that I wouldn't manage myself this time, I needed an appropriate antibiotic, for this specific illness, so I went to a female doctor (...), she helped me, I paid £50 for professional help (Marzena).

Transnational commuting for health care

In contrast to the incidental use of private Polish doctors in London, accessing health services in Poland was done on a much larger and regular scale by the majority of participants. Participants arranged special trips to Poland to seek urgent, elective or preventative care, or fit in medical appointments during holidays or family visits. The majority of participants had no medical insurance in Poland and most of the services they accessed were covered by one-off, out-of-pocket payments. In most cases, participants continued to rely on private doctors and services that they used prior to moving to London.

There were several reasons for seeking health care in Poland. Many participants wanted fast and efficient help in a culturally familiar environment. Perceived drawbacks of the NHS also played a role in seeking out alternatives. Polish health care professionals were seen as trustworthy due to the established relationships between patients and doctors. Conversely, a dose of mistrust, unease and cultural unfamiliarity characterised participants' interactions with NHS professionals. For instance, participants were dissatisfied with the waiting times to see GPs and specialists and sought second opinions to compare the advice offered by NHS doctors.

If I go to a GP here with a problem, and I have to wait two weeks, then I'd rather buy a ticket and go to Poland, and I will come back in a week and will be cured quicker than here (Bartek).

The anxieties about the perceived inadequacies of NHS care were especially heightened in cases involving children:

I got scared. There was a somewhat sluggish reaction here. (...) they did one, two tests, that was all. (...) so we took him for private treatment to Poland (Karolina).

As the speed of obtaining help was the main requirement for the majority of participants, even Polish pensioners such as Danuta, who was entitled to public health care system in Poland, opted to access care privately in order to get seen quickly and return to their household responsibilities in London:

In order to get an appointment with a [specialist doctor in Poland], you have to make an appointment (...), I don't know, maybe two months in advance. When I go to Poland, I don't have two months. To get a referral for the ultrasound, to do an ultrasound, then again let them know, make an appointment with a doctor to find out the results... so I am forced to do it privately.

Older participants who faced a language barrier often preferred to access the more familiar Polish health care system than the NHS, despite being entitled to both, especially when they were due to have a major procedure:

The doctor [in the hospital] told me that if I want they could do an operation. But I said, 'Thank you very much, I don't live here permanently. I will go to Poland and I will sort it there.' (...) And shortly after that I went to Poland (...) and I had my operation in Poland (Maria).

Participants also accessed a range of services preventatively, including attending private specialists – such as dentists, ophthalmologists, gynaecologists – and conducting prophylactic and diagnostic tests such as blood tests and ultrasound scans: *When we go there for two weeks, there is practically not a day without a visit to a doctor (...) we pay, all privately (Sebastian).*

A few participants tried to use the European Health Insurance Card issued in Britain, designed to cover emergency care in the EU, to gain access to the Polish public health care system for non-urgent reasons with varied success. Perhaps due to the relative novelty of the card, some uninsured participants managed to obtain a free non-emergency consultation, whilst others were unable to do so.

Going to Poland was seen by migrant workers in casual employment who experienced an injury or accident at work as more cost-effective than staying in London for the recuperation period. This allowed them to minimise the loss of savings spent on costs of living in London without a steady income. As Wacław, a builder in his 50s, pointed out: *if I get ill, it's onto the plane, and off to Poland.*

However, costs associated with seeking help in Poland were a major barrier for participants who faced financial difficulties in London whilst at the same time facing serious health problems. As a result, they could not afford the 'beyond NHS' strategies of shopping around for alternative or top-up care, even though they might have been dissatisfied with some aspects of NHS care:

In my current condition, I doubt that I can get free medical help [in Poland], certainly not. I don't pay insurance premiums there. I could get help from possibly even better specialists than here, but I would have to pay a lot of money, which I don't have (Alicja).

Transnational health care seeking was enabled by relatively low cost travel to Poland at the time, and the relative geographical proximity of Poland, which facilitated short trips and swift returns, a form of commuting for health care. However, those who routinely relied on accessing at least some services in Poland began to notice an increase in the costs of such commuting as the era of cheap air fares came to an end. As a result, some participants deemed accessing health care transnationally an unsustainable strategy in the long term and began to move their ongoing care from Poland to the NHS institutions.

Accessing NHS health care

There were several pathways and circumstances that led to participants' engagement with the British public health care system. Universal access, decoupled from economic activity status and predicated on the 'ordinary residence' principle, allowed all participants, even those who were unable to document their involvement in the UK labour market, to use both primary and secondary NHS care free of charge. However, not all participants were aware at the outset of their eligibility to use the NHS and of how and where to obtain the care appropriate to their needs. Direct access services such as hospitals' Accident and Emergency (A&E) departments, walk-in and ambulance services were often the first point of contact with the NHS.

The NHS often acted as an ultimate safety net for participants requiring urgent care, even if such participants also utilised non-NHS based health services at some point. In fact, it was not uncommon for participants to explore other options before turning to the NHS for help. For instance, Marek initially contacted a Polish private doctor in London who referred him for a number of diagnostic tests. Marek could not afford to pay the £368 bill, as he was earning about £240 per week at the time. He decided, after discussions with his family, to take advantage of cheap air tickets to fly to Poland and do all tests privately in Poland. The test results indicated that he required immediate treatment but having checked the waiting lists in the Polish public system to which he was entitled, he decided to return to London. He registered with a GP and was urgently referred for specialist NHS treatment.

Similarly, when Zygmunt began to experience health problems he went to a local pharmacy where a Polish-speaking pharmacist directed him to a nearby Polish private doctor. The participant visited this doctor three times, each visit costing £50, and was prescribed antibiotics, yet his condition worsened and may not have been diagnosed properly in the first place:

The woman from the pharmacy told me, 'Zygmunt, don't go there anymore, because he will kill you off with these antibiotics, (...) go to emergency and tell them how you feel.' What can I say? I took this silly phrasebook for emigrants, what other choice did I have? I told them that I am out of breath, I showed them. I came across a Polish woman, she was with her father (...). I asked her whether she could come in with me and tell them what was wrong with me. And she did. They told me to wait a few minutes, somebody came from the hospital and took me in. I remember this much, they put me in a bed and put a drip in. And I don't remember anything else.

Another participant went through a fairly typical meandering between various direct access NHS services before discovering *the best routes* (Lidia) of accessing specialist care. After experiencing a severely twisted limb, Lidia contacted an ambulance service, which directed her to the local walk-in clinic, which in turn sent her to the hospital A&E. However, upon discharge from A&E, her condition did not improve and she finally decided to register with her local GP. The following dialogue between Lidia and her same-sex partner Irena exposes the process of evaluation and learning from their experiences:

If something happens again then we will go straight to a GP, we will avoid the Walk-in Centre. We do not trust this institution. [We won't go] directly to the hospital either, because you get admitted to the emergency ward and the things that happen there are also horrific, one leaves there ill (Irena).

Well, the route through a GP is definitely the best. At least my experience was such that the woman [GP] acted very fast. Not only did I see an orthopaedist the same day, I saw two of them. This was the fulfilment of all my dreams at that moment (Lidia).

For participants with limited knowledge of English, networks of co-ethnics were the main sources of information about the NHS. However, these networks were also a source of misinformation and negative stereotypes about the NHS. For instance, there was a widespread conviction that doctors are not willing to prescribe *anything apart from paracetamol* (Ola), which together with other common pain killers were referred to ironically as the *miracle drugs* (Lidia) in a number of interviews. Some negative stereotypes about the NHS were so entrenched that in some cases they were not even shaken by good first-hand experiences of the NHS, which were put down to luck. On the other hand, young, well-educated participants were wary of

information spread through Polish social networks and preferred to obtain information about the NHS (and other British institutions) directly from British sources. This required a degree of linguistic and civic competences. For instance, Mariola recalled the way she went about registering with a GP: *I popped into the first encountered [GP] surgery and they gave me an internet address and then I phoned some surgeries where they have places and... I went and registered.*

Although participants who did not know English and had limited knowledge of the NHS system had far greater communication problems in encounters with NHS professionals, even those for whom language was not a barrier felt some unease resulting from the clash of health cultures and expectations, a feeling that *something isn't right with the health care here*, as Maria put it. For instance, participants often expected a more medicalised approach from primary care professionals. Furthermore, some participants were baffled by the patient-centred discourse that doctors employed to encourage patients to arrive at shared diagnostic and treatment decisions. This was often perceived as a sign of a doctor's incompetence:

I don't ever recall a doctor back home, taking their books out and checking. They must have it all in their heads, that's how it is. And here (the GP) takes a book out and says, 'Listen, I can prescribe this, this or that. Have you chosen something?' (Marcin).

Similarly, expectations of more medicalised care during pregnancy caused some initial anxiety to pregnant women:

At first it felt very odd to me, for example you don't visit a gynaecologist during pregnancy, (...) back home you do every month and generally every two months there are tests and here – nothing. And I thought, 'God, what if something is wrong?' (Justyna).

At the same time, participants often had some ideas themselves as to what tests they should be offered or what diagnoses they could expect. As Jolanta remarked: *people simply know what they may suffer from* even before they go to doctor. As a result, some participants were fairly argumentative and refused to have 'blind faith' in doctors (Jolanta). For instance, Agata argued with a doctor about the normal body temperature of her child: *She said that 37 degrees is a normal (body) temperature, I said, 'No, this is not a normal temperature, 36.6 is normal.'*

On many occasions, respondents stressed that assertiveness, persistence and psychological stamina is required in contacts with the NHS, especially when asking for referrals to specialists or diagnostic tests:

You have to fight here for some things, you have to say that you want something to be done and you have to sort it out because doctors here don't know that... hmm... that such matters should be sorted out (Mariola).

Arguably, the sense of unease that some participants experienced in contacts with the NHS combined with a lack of docility on their part contributed to participants looking for private and transnational options of accessing medical help. Nevertheless the NHS played a crucial safeguarding role in providing access to health care for individuals who otherwise would not have been able to purchase it privately either in Britain or in Poland or who were not eligible to use the Polish healthcare system. This openness and 'humaneness' of the NHS (Marcin) was praised by a number of participants. Furthermore, the initial wariness was dissipat-

ing (albeit slowly) and participants began to notice positive aspects of the NHS as they became familiar with the new health care system.

Discussion and conclusion

The study showed that health care seeking behaviour is a process that unfolds within individual biographies. Rather than relying solely on one option, participants tested different strategies, used them concurrently, interchangeably or successively, and sometimes changed their minds presenting a multifaceted and ‘messy’ picture of health care service utilisation by recent Polish migrants to the UK. The transnational connections and the reliance on privately paid services featured prominently alongside utilisation of the NHS services. One can conclude that participants’ decisions to engage or not with the NHS were an outcome of reflexive assessment of their means and preferences set within the context of transnational and private health care alternatives. The wide range of observed health care seeking pathways exemplifies the difficulties of generalising these patterns onto the whole migrant population. This explains why thus far there has been mixed evidence of the extent to which Polish migrants use the NHS, with some studies reporting low take-up and others pointing out considerable needs and use.

Many health care seeking patterns, such as avoidance of care by undocumented workers, low priority assigned to preventive care, trips to Poland to recuperate, were intrinsically linked with the host labour market position of the participants. Thus, one can argue that the employment situation of economic migrants has a profound impact on their health care seeking pathways. Similarly, the study found an impact of the length of stay on health care seeking behaviour, in particular a move from reliance on direct access, emergency type NHS services to registration with general practices and more appropriate use of services. Lack of English knowledge was another important factor limiting sources of information about the NHS to Polish migrants’ networks and steering individuals towards looking for ethnic clinicians practicing in London or in Poland.

The study noted some change in health care seeking behaviour of Polish participants. In this sense it concurs with studies suggesting that migrants’ low take-up of GP registrations and high reliance on emergency care may be temporary phenomena, characterising initial stages of migration (Leduc, Proulx 2004). As most of the participants were relative newcomers, one can expect that the stage of meandering between different health care services and first inappropriate encounters will be followed by the stage of ‘consolidation’, whereby upon evaluation and reflection migrants establish regular sources of health care (Leduc, Proulx 2004: 23). These, however, may or may not be based within the host public health care system, as many participants also utilised medical services outside of the NHS.

The cross sectional nature of this study presents some limitations. Although I was able to trace some changes in behaviour retrospectively, a longitudinal study design is required to further explain the circumstances of behavioural change. Furthermore, findings of this study may be limited to the London area, with its concentration of health services as well as the presence of an ethnic niche economy. Other patterns may emerge as relevant in small town or rural settings. The timing of the fieldwork meant that the participants had not yet experienced the full effects of the financial crisis that hit the UK and London economy in 2008. It might have reduced the affordability of certain strategies, such as commuting for health care to Poland or reliance on private doctors in London.

The studies of health care seeking behaviour, and especially migrant health care seeking behaviour, pose considerable analytical challenges. The usage of the notions of acculturation or (migrant) integration as explanatory variables is surrounded by controversies. Although this study found an important influence of length of stay, English knowledge, and labour market position on health care seeking patterns, treating these factors as indicators of acculturation or integration may be akin to adding unnecessary ideological baggage to

something that should be taken at face value as indicators of passing time, knowledge of foreign language and one's way of earning a living. Especially in the case of length of stay, it remains difficult to hypothesise the actual causal mechanisms and processes that may be responsible for the impact that length of stay has on behavioural change as far as health care seeking is concerned. Furthermore, such factors themselves remain in flux, and their impact is not deterministic as, for example, even those who did not speak the language made use of the NHS in emergency situations. The issue of potential reverse causality, in that for instance reliance on host health care services can influence one's decision to prolong the length of stay, further complicates the search for factors involved in influencing health care seeking behaviour. It seems that any explanatory mechanisms must reflect social practices and remain close to migrants' everyday experiences.

On the other hand, the theoretical perspective of human agency adopted in this paper is also not capable of providing a definitive, general model of migrant health care seeking behaviour. The definition of health care seeking behaviour as social action is tautological in its nature. It stops at recognition and acceptance that actions of individuals are messy and complex and escape attempts to compartmentalise them. Partly because of this blind alley, some scholars of health seeking behaviour advocate a turn away from a focus on the individual toward group and collective levels, for instance by re-examining the concepts of reflexive communities and social capital (MacKian *et al.* 2004). Yet arguably the usage of such concepts as explanatory factors of individual behaviour may lead to a similar trap of social determinism that acculturation-based explanations have fallen into. Although undoubtedly collective variables, such as social capital, influence behaviour, ultimately it is the individual who seeks medical help. He or she is capable of assessing the options, learning from experiences and changing the course of action accordingly, as demonstrated by some participants in this research. Therefore, explanations of health care seeking behaviour must strike a balance between over- and under-socialised views of the individual.

The changeable nature of health care seeking patterns of new migrants has some implications for health care providers and health services research. In order to understand the assumptions that migrants approach the host health services with, health care providers have to show a dose of cultural sensitivity, flexibility and reflexivity. One has to recognise not only the cultural baggage migrants are coming with, but also the learning and evaluative processes that result in change of attitudes and preferences. This requires a shift from a focus on immediate issues and pressures that health services face to a more long-term perspective in planning services, in order to ensure that services are able to adapt to migrants' changing preferences and needs. The adoption of longitudinal study designs may help in achieving such tasks.

Key messages

- Polish migrants in the UK utilised a variety of sources of medical help, including self-care, private ethnic doctors in the host country, private and public health care systems in the home country and the host country's public health care system.
- The same individuals combined health care from different sources.
- The patterns of engagement with the host public health care system changed over time from an *ad hoc* reliance on direct access services to registration with primary care clinicians and more appropriate use of services.
- It is crucial to include the aspect of change over time in studies of migrant health care seeking behaviour.

Acknowledgements

This paper draws on findings from the doctoral research project *Social citizenship practices of Polish migrants in London*. The research was supported by the UK CEELBAS/ESRC doctoral studentship, which I gratefully acknowledge. I would like to thank the participants for their time and willingness to share their experiences. Also I am grateful to Judith Green and Andrew Wallace for their helpful comments on early drafts of this paper. Finally, I would like to thank two anonymous referees for their constructive input in improving the paper.

Notes

¹ Data from the 2007/8 UK Labour Force Survey show that only 2% of working age Polish citizens reported some degree of long-term health problems, compared with about 20% of working age British citizens (Osipovič 2010).

² Access to the NHS is predicated on the ordinary residence principle. A person is deemed ordinarily resident when it is established that he or she is *living lawfully in the United Kingdom voluntarily and for settled purposes as part of the regular order of their life for the time being, whether they have an identifiable purpose for their residence here and whether that purpose has a sufficient degree of continuity to be properly described as 'settled'* (DoH 2007: 18).

³ As the original research questions pertained to a large chunk of the British welfare state (not just health care), it was considered necessary to conduct quite a large number of interviews. In total, 50 interviews with 62 individuals were conducted as part of this study.

⁴ Out-of-pocket payments represented around 27% of total health expenditure in 2008 in Poland, which exceeded the level seen in most other EU member states (Sagan *et al.* 2011: 55-58). A large proportion of these payments covered the costs of medicines. Yet, arguably, there is also a culture of reliance on private specialist consultations, diagnostics and preventative care. As Kazik noted, *in Poland we have such a [health care] system that everything is done privately*.

References

- Choi J. Y. (2012). Negotiating Old and New Ways: Contextualizing Adapted Health Care-seeking Behaviors of Korean Immigrants in Hawaii. *Ethnicity & Health* 18(4): 350-366.
- Collis A., Stott N., Ross D. (2010). *Workers on the Move 3. European Migrant Workers and Health in the UK: The Evidence*. Thetford: Keystone Development Trust.
- DoH (2007). *Implementing the Overseas Visitors Hospital Charging Regulations Guidance for NHS Trust Hospitals in England*. Department of Health. Online: http://www.dh.gov.uk/en/Publicationsandstatistics/Publications/PublicationsPolicyAndGuidance/DH_4080313 (accessed: 28 February 2010).
- DiMaggio P. (1997). Culture and Cognition. *Annual Review of Sociology* 23: 263-287.
- Evans A. R., Mercer C. H., Parutis V., Hart G. J., Mole R., Gerry C. J., Burns F. M. (2011). Factors Associated with Genitourinary Medicine Clinic Attendance and Sexually Transmitted Infection Diagnosis Among Central and East European Migrants in London. *Sexually Transmitted Infections* 87(4): 331-336.
- Fassaert T., Hesselink A. E., Verhoeff A. P. (2009). Acculturation and Use of Health Care Services by Turkish and Moroccan Migrants: A Cross-Sectional Population-based Study. *BMC Public Health* 9(332).
- Garapich M. P. (2008). The Migration Industry and Civil Society: Polish Immigrants in the United Kingdom Before and After EU Enlargement. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34(5): 735-752.

- Garapich M. P. (2011). Of Alcohol and Men – Survival, Masculinities and Anti-institutionalism of Polish Homeless Men in a Global City. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 37(1): 309-330.
- Glaser B. G., Strauss A. L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Hawthorne, N.Y: Aldine de Gruyter.
- Goodwin R., Polek E., Goodwin K. (2013). Perceived Changes in Health and Interactions with ‘the Paracetamol Force’: A Multimethod Study. *Journal of Mixed Methods Research* 7(2): 152-172.
- Hunt L. M., Schneider S., Comer B. (2004). Should ‘Acculturation’ Be a Variable in Health Research? A Critical Review of Research on US Hispanics. *Social Science & Medicine* 59(5): 973-986.
- Jayaweera H., Quigley M. A. (2010). Health Status, Health Behaviour and Healthcare Use Among Migrants in the UK: Evidence from Mothers in the Millennium Cohort Study. *Social Science & Medicine* 71(5): 1002-1010.
- Joppke C., Morawska E. (2003). Integrating Immigrants in the Liberal Nation-States, in: C. Joppke, E. Morawska (eds), *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*, pp. 1-36. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Lakasing E., Mirza Z. A. (2009). The Health of Britain's Polish Migrants: A Suitable Case for History Taking and Examination. *British Journal of General Practice* 59(559): 138-139.
- Leaman A. M., Rysdale E., Webber R. (2006). Use of the Emergency Department by Polish Migrant Workers. *Emergency Medicine Journal* 23(12): 918-919.
- Leclerc F. B., Jensen L., Biddlecom A. E. (1994). Health-care Utilization, Family Context, and Adaptation Among Immigrants to the United States. *Journal of Health and Social Behavior* 35(4): 370-384.
- Leduc N., Proulx M. (2004). Patterns of Health Services Utilization by Recent Immigrants. *Journal of Immigrant Health* 6(1): 15-27.
- Lee J. Y., Kearns R. A., Friesen W. (2010). Seeking Affective Health Care: Korean Immigrants' Use of Homeland Medical Services. *Health & Place* 16(1): 108-115.
- Lockwood D. (1999). Civic Integration and Social Cohesion, in: I. Gough, G. Olofsson (eds), *Capitalism and Social Cohesion. Essays on Exclusion and Integration*. New York: Macmillan Press Ltd.
- MacKian S., Bedri N., Lovel H. (2004). Up the Garden Path and Over the Edge: Where Might Health-seeking Behaviour Take us? *Health Policy and Planning* 19(3): 137-146.
- Migge B., Gilmartin M. (2011). Migrants and Healthcare: Investigating Patient Mobility Among Migrants in Ireland. *Health & Place* 17(5): 1144-1149.
- Osipović D. (2010). *Social Citizenship of Polish Migrants in London: Engagement and Non-engagement with the British Welfare State*. PhD thesis. London: UCL. Online: <http://discovery.ucl.ac.uk/20186/> (accessed: 29 January 2014).
- Razum O., Zeeb H., Rohrmann S. (2000). The ‘Healthy Migrant Effect’ – Not Merely a Fallacy of Inaccurate Denominator Figures. *International Journal of Epidemiology* 29(1): 191-192.
- Sagan A., Panteli D., Borkowski W., Dmowski M., Domański F., Czyżewski M., Goryński P., Karpacka D., Kiersztyn E., Kowalska I., Księżak M., Kuszewski K., Leśniewska A., Lipska I., Maciag R., Madowicz J., Mądra A., Marek M., Mokrzycka A., Poznański D., Sobczak A., Sowada C., Świderek M., Terka A., Trzeciak P., Wiktorzak K., Włodarczyk C., Wojtyniak B., Wrześniewska-Wal I., Zelwianska D., Busse R. (2011). Poland: Health System rReview. *Health Systems in Transition* 13(8): 1-193.
- Salt J. (2013). International Migration and the United Kingdom: Report of the United Kingdom SOPEMI Correspondent to the OECD, 2013. London: MRU.
- Sayad A. (2004). *The Suffering of the Immigrant* [La double absence: Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré]. Cambridge: Polity Press.

- Spencer S., Ruhs M., Anderson B., Rogaly B. (2007). *Migrants' Lives Beyond the Workplace. The Experiences of Central and East Europeans in the UK*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Steventon A., Bardsley M. (2011). Use of Secondary Care in England by International Immigrants. *Journal of Health Services Research & Policy* 16(2): 90-94.
- Strauss A. L., Corbin J. (1998 [1990]). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. 2nd ed. London: Sage Publications.
- Swidler A. (1986). Culture in Action: Symbols and Strategies. *American Sociological Review* 51(2): 273-286.
- Weishaar H. B. (2008). Consequences of International Migration: A Qualitative Study on Stress Among Polish Migrant Workers in Scotland. *Public Health* 122(11): 1250-1256.
- Wells K. B., Golding J. M., Hough R. L., Burnam M. A., Karno M. (1989). Acculturation and the Probability of Use of Health Services by Mexican Americans. *Health Services Research* 24(2): 237-257.
- White A. (2011). *Polish Families and Migration Since EU Accession*. Bristol: Policy Press.

— BOOK REVIEWS —

Torben Krings, Elaine Moriarty, James Wickham, Alicja Bobek, Justyna Salomońska (2013), *New Mobilities in Europe: Polish Migration to Ireland Post-2004*, Manchester, New York: Manchester University Press, 161 pp.

Whereas Polish migration to the UK has for many years now attracted scholarly and literary attention, the unprecedented post-2004 influx of Poles to Ireland has been addressed to a lesser degree. Given the recent shift of the Irish economy ‘from boom to bust’, *New mobilities in Europe* emerges at most perfect time. The volume will be a touchstone for those interested in European – particularly recent East-West – mobility, labour migration, migrant identities as well as the application of qualitative longitudinal studies. Written in an engaging way, it will be a compelling read not only for researchers, but also for students and wider non-academic public.

It is, perhaps, worth recalling here that Ireland was amongst three European Union (EU) states which opened up their respective labour markets for the so called A8 countries (Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia and Slovenia) that entered the EU in 2004. Having been granted free movement and labour rights, many (especially younger) Polish people were encouraged to migrate and find employment abroad as the situation in the Polish labour market was particularly severe. Since at that time Ireland was experiencing a remarkable economic boom, jobs appeared virtually assured to any new arrivals from Poland and elsewhere. This resulted in a large-scale inward migration that significantly impacted on the Irish labour market. The situation changed dramatically from 2008 onwards when the recession and rising unemployment triggered by the global financial

crisis rapidly decreased the prosperity of the country. Interestingly, however, this – in the words of Krings *et al.* – *has not reversed previous inward migration as Ireland continues to have a substantial migrant population* (p. 36).

New mobilities in Europe offers a holistic image of recent, primarily economy-driven Polish migration to Dublin, an increasingly globalised city. In doing so, the volume explores the changing career pathways of 22 Polish men and women across a period of two years. Against this backdrop, the authors stress that although *work and employment remain crucial to an understanding of recent East-West migration* (p. 15), the motivations to migrate in the post-2004 context are usually complex, highly situated and include diverse non-materialistic as well as non-work-related reasons. The recognition of this often underappreciated aspect of Polish international mobility makes the book a successful attempt towards a comprehensive view on migrant experience that stretches well beyond the classical patterns of labour migration.

Drawing upon mobility, which has been argued to better characterise the East-West migratory flows (Wallace 2002), Krings *et al.* acknowledge the ‘mobility turn’ we have been witnessing in social sciences within the last decade. The focus on liquidity, flows and movement – be it intra-, international as well as social mobility – allows the authors to look into the intricacies, interruptions and contradictions that often characterise migrant worklives. In this context, the authors poignantly show that Polish migrants tend to develop ‘boundaryless careers’ and move not only across countries (and, indeed, continents), but also within national labour markets.

The book offers an interesting methodological innovation. The employment of what the authors have termed *Qualitative Panel Study* (QPS) – com-

prising six waves of targeted interviews with 22 participants – allowed a longitudinal investigation of migrant career pathways and changing professional biographies. In this respect the volume, as the authors claim, *represents one of the first applications of qualitative longitudinal research to the study of migration and employment* (p. 3). The migrant sample included male and female informants in their 20s and 30s (being representative of average ages of Polish migrants in Ireland) employed in both skilled and less-skilled occupations. This was, importantly, supplemented by 40 single interviews with employers and managers, including recruitment and human resources specialists. By looking into both sides of the employment relationship, Krings *et al.* succeeded in placing migrant experience within a wider context that embraces here the micro-level of an organisation, its peculiarities, distinctive aims and corporate culture.

The volume begins with a short introduction, continued with the conceptual argument of the book (Chapter 1) in which the authors analyse the new mobility patterns in the light of recent literature. In particular, they outline and problematise the understanding of Polish migrants as ‘free movers’ in the context of the new European mobility space. This is followed by Chapter 2 which provides an extensive overview of the research design. The next chapter conceptualises the recent changes to the Irish economy as the context in which the study of Polish post-2004 migrants occurs. Readers are offered a detailed story of an extraordinary change from a goldrush labour market that attracted large-scale migration from Poland and other new EU member states to a dramatic economic downturn followed by rising unemployment among both migrants and Irish citizens.

Chapter 4 looks into motivations to move, plans and aspirations of migrants before departure and upon arrival as well as the recruitment process and strategies in an era of booming economy of the ‘Celtic Tiger’. One of the most interesting findings here is the extent to which Polish migrants seem to internalise the stereotype of a ‘hard-working Pole’. It appears that although Irish employers initially

recruited migrants due to labour shortages, they soon started to conceptualise the non-Irish work force as particularly ‘hard-working’. The following chapter explores the workplace experiences of Polish migrants in four employment sectors: hospitality, construction, financial services and IT. In doing so, it draws attention, for instance, to the fact that less-skilled positions routinely labelled as ‘bad jobs’ are not necessarily experienced as such by migrants who beyond materiality tend to value other aspects of employment (e.g. positive workplace culture) and compare them with the situation in Poland. Further on, readers are introduced to the career pathways of Poles in Dublin. Whereas some migrants, as Krings *et al.* argue, follow somewhat traditional worklife trajectories and strive to move upwards, others focus on earning as much money as possible in a given time, often in sectors hardly related to their education or skills. This results in diverse professional choices that are frequently fuelled by personal situations and constantly changing plans that may include every scenario from staying in Ireland, through further migration/mobility, to return to Poland. In probably most intriguing Chapter 7, the authors study how international mobility is linked with the so called ‘mobile technologies’ both physical (e.g. low-cost air travel) and virtual (e.g. instant messaging agents, social networking services). Finally, in Chapter 8, readers can have a closer look at how Polish migrants in Dublin evaluate the time spent in Ireland and within the Irish labour market in particular. This is further supported by the detailed exploration of their future plans. Notwithstanding professional positionality, the vast majority of migrants seem to perceive their migration as a positive and personally enriching experience. Importantly, the authors also note that in the light of the economic crisis worklife trajectories of many Polish migrants have changed significantly. This has resulted in frequently employing a drastic adaptation strategy, migrating elsewhere or moving back to Poland. Lastly, in condensed but solid conclusions, the authors reflect particularly on how consequential the choice of the methodology was for their study. Six repetitive interviews with mi-

grants conducted over the turbulent period of 2008–2010, when the global economic crisis dramatically altered the Irish labour market, appear to have exceeded research expectations and provided richness and detail to the story.

With so much to praise, I do have, however, a few comments. Namely, I would particularly welcome more nuanced analysis of social relations in a multinational workplace. Although the authors argue that *workplace is an important site for inter-ethnic relations* (p. 85), they hardly address tensions related to prejudice and ethnic, national, religious or other axes of difference. The small section on multinational workplace, which briefly summarises migrant experience of intergroup relations as ‘rather positive’, may give an impression that fractures related to social imaginary, stereotyping, prejudice and other negative attitudes are scarce. This is quite surprising given the extent of similar studies from, for example, the UK that suggest otherwise (e.g. Cook *et al.* 2011; Fox 2012; McDowell 2008; McDowell *et al.* 2007). While this might not have been the main focus of the research or did not come out of the collected data, engaging with broader literature and shading some light onto workplace encounters with embodied difference, distinctive cultural normativity and work ethic would have added to the rich texture of the book.

Secondly, as elaborate as it is, the overall story presented in the book seems to downplay the significance of gender for migrant (labour) experience. This, again, might not have been a core interest of the study and/or might not have emerged from the interviews, yet juxtaposition of some findings (or the absence of them) with evidence from wider literature could perhaps enrich research conclusions.

Another aspect that remains unaddressed is how the research findings possibly inform policy makers and wider academic and public debates. As much as the empiricism of the presented story makes the volume offer a valuable perspective onto workplace experience, the findings seem to remain on a rather descriptive level. Being aware of the challenge such discussions may pose, I would appreciate some

more attention into how certain findings might be socially, institutionally and academically applicable.

Friendly comments aside, *New mobilities in Europe* is definitely well worth the read. The book provides a dynamic picture of Polish migration/mobility to Ireland. It is well-thought-out, fleshy and strongly embedded in empirical data.

References

- Cook J., Dwyer P., Waite L. (2011). ‘Good Relations’ Among Neighbours and Workmates? The Everyday Encounters of Accession 8 Migrants and Established Communities in Urban England. *Population, Space and Place* 17(6): 727–741.
- Fox J. E. (2012). The Uses of Racism: White-washing New Europeans in the UK. *Ethnic and Racial Studies* 36(11): 1–19.
- McDowell L., Batnitzky A., Dyer S. (2007). Division, Segmentation, and Interpellation: The Embodied Labors of Migrant Workers in a Greater London Hotel. *Economic Geography* 83(1): 1–25.
- McDowell L. (2008). Thinking Through Work: Complex Inequalities, Constructions of Difference and Trans-national Migrants. *Progress in Human Geography* 32(4): 491–507.
- Wallace C. (2002). Opening and Closing Borders: Migration and Mobility in East-Central Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28(4): 603–625.

Anna Gawlewicz
University of Sheffield

Remus Gabriel Anghel (2013), *Romanians in Western Europe. Migration, Status Dilemmas, and Transnational Connections*, Lanham MD: Lexington Books, 218 pp.

Contemporary immigration in Europe has become increasingly European. Accelerated migration from

other European Union countries contrasts sharply with the immigration in the post-war period, when migrants tended to come from outside the European Community and, in some cases, from beyond the European continent. The end of the Cold War, the end of the ban on emigration that all countries behind the Iron Curtain enforced (except former Yugoslavia) and the gradual integration of these countries into the European Union were the main drivers of a profound change in European immigration. When forging this change, a definite and clear role bear the last three European Union enlargements in 2004, 2007 and 2013, when in a relatively short period of time the European Union added 13 new members.

Within Europe, the case of Romania stands out. Romanians have proved the most Euromobile Europeans. Eurostat data indicates that in 2011, there were 2.3 million Romanians and only 1.6 million Poles and 1.3 million Italians living in other EU member states. Italy has a population three times larger than Romania, and Poland has twice its population (59 and 38 million compared to 19 million) (Eurostat 2012). Furthermore, Eurostat estimates that Romanian migrants constitute one of the largest foreign communities in the EU, second only to Turkish and outnumbering the Moroccan one. All this being said, Romanian migration and mobile Romanians remain under-studied.

Remus Gabriel Anghel's book takes on a Homeric task of introducing its readers to the less-known and more complex aspects of Romanian migration. With wordsmanship and building on a rich empirical material, Anghel engages in exploring the experiences of mobile Romanians in Western Europe. Anghel finely tunes his analysis to explore the motivations of the Romanians for seeking work abroad, their migration stories, their understanding of a changing status from often unauthorised migrants to legal residents and to European citizens; their relationship with 'home' and the 'new home'; and, their making sense of their changing social status in the new society. The book is comparative in purpose and sophisticated in design, aiming to contrast the experiences of the Romanians who migrated to dif-

ferent destinations in Europe – Italy and Germany – under different legal regimes.

Anghel starts by focusing on Romanian ethnic Germans from the city of Timișoara, a large and multicultural city in Western Romania, and their relocation to Nuremberg, Germany. During the communist dictatorship and after 1989, many ethnic Germans from Romania relocated to Germany as *Aussiedlers*. The German community had had a long presence in Romania and, in comparison with other national minorities such as the Hungarian and Roma ones, was more respected and affluent than the national average. Ethnic Germans from Timișoara arrived as colonists brought in by the Habsburg rule of Charles VI after the Treaty of Passarowitz of 1718. Following the Union with the Romanian Kingdom in 1918, there was a wave of Romanisation policy during which the exceptional status of the German community was nonetheless maintained by continuing the network of German-speaking schools and allowing for representation in parliament. The community had its own party, *Die Deutsche Partei*. In addition, religious organisation of the Swabian Catholics and Protestant Saxons continued to be active, despite the support of the newly formed Romanian state for the Orthodox religion and a national orthodox church.

The Communist dictatorship sought to reduce what were regarded as privileges of the German community, which was associated with the losers of the WWII. The new regime nationalised their property, especially the land, confiscated businesses and livestock and deported many. Ethnic Germans were also stripped of the right to vote until 1954. Their emigration was banned in 1950, but in 1977 the Romanian state agreed to let ethnic Germans relocate to (West) Germany in exchange for a sum of money. In fifteen years, the German community shrank from 350,000 to less than 60,000 (Anghel 2013: 5). Relocating ethnic Germans from Romania enjoyed legal status, full citizenship rights and state support to integrate into the German society, including reimbursement of travel expenses, assistance with finding accommodation and work. Additionally, they enjoyed tax facilities to start a business. Yet

many of them, Anghel finds, experienced frustration after relocating to Nuremberg.

In 80 qualitative interviews, Anghel explored the sources of contention and achievement of those who emigrated. He shows that at the beginning they were enthusiastic about new opportunities. In the 1990s, the German labour market offered many jobs, salaries 10-15 times higher than in Romania, and a lifestyle that few enjoyed in Romania. Many considered themselves Germans, spoke German as their mother tongue and pursued education in German and had relatives in Germany. They were, however, not recognised as Germans by other Germans. Such misrecognition triggered a shift in their identity, as they started to perceive themselves ethnic Germans from Romania and to socialise with ethnic Romanians and other immigrants.

I observed that Germans [do not make] this difference, [that I am a Romanian German and not a Romanian]. Then, I stopped denying that I am Romanian. Anyway, I was born [in Romania], I married a Romanian woman, I lived twenty years there, and my ancestors lived for many generations. So, Romania left a trace on me, a sort of blue print on my behaviour, mentality and so on. I don't want to give it up (Christian in Anghel: 71).

I had a limited vocabulary [in Romanian]. [In Romania] my colleagues, friends, family, everyone, including even the neighbours were 80-90 per cent Deutschstemma [of German origin]. (...) Here [in Germany] I Romanianised myself (Ricky in Anghel: 77).

In the context of migration to Germany, their basis for ethnic identification shifts from traditional identifiers such as the German language and German ancestry upon which they built their identity in Romania. In Germany, where these characteristics were shared by most of the population. Instead, culture, common experiences including the economic and political hardships of the Communist dictatorship, shared childhood experiences in socialist

Romania and the common experiences of the hometown gained more significance and became authentic ethnic identifiers for the Romanian Germans. Over time the link with Romania further intensifies because many chose Romanian partners, often from their hometown. They start speaking more Romanian among themselves and initiate regular visits home (as opposed to returning just for vacation). Males, in particular, tend to partner Romanian women as a strategy of deflecting from the more liberal gender norms in Germany.

A Romanian girlfriend] can understand me much better. She understands a part of my history, even though we did not meet in Romania. And we had a similar mentality, we have things in common. A German girl is not interested in knowing [anything] about Romania (Alexandru in Anghel: 75).

Others like Daniel said that he was accustomed to [a family] model from Romania, with women used to cooking and cleaning and being good housewives (idem). I had [German] women. They say: 'why should I go to Croatia or Bulgaria? Let's go to the Caribbean Islands. The don't pay attention to money'. (...) This is why I don't want a woman like that (idem).

In this first scenario, the migration of Romanians to Germany is a legitimate and state-supported 'return' migration for ethnic Germans. By contrast, the second group Anghel focuses on is a typical labour migration of ethnic Romanians from Borşa, a small mining town in North-East Romania, to Milan, Italy. In the second scenario, Romanians emigrated in semi- or undocumented situations and were dependent on informal local networks to cross borders and to find accommodation and employment. Compared with Timișoara, Borşa has a 10 times smaller population, is situated in Maramureș county which is one of the most geographically isolated areas in the country, and the local economy depends on services, traditional agriculture, forestry and mining. You would have to go through great difficulty to find Romanians who know where Borşa is on the map.

During the Communist dictatorship, the town developed along with the opening of new mines which attracted internal migrants from nearby regions. While the town has grown in size considerably, it largely lacked basic urban services (with the exception of a large hospital, a school and local administration). Energy independence was a priority of the dictatorship. Miners in Borşa enjoyed relatively larger salaries than those in other parts of Romania. The fall of the regime and the transition from a regulated to free market led to the gradual closure of the mines in Borşa and the disposal of the miners who worked there. Since all sectors of the Romanian economy were going through similar tough reforms to adapt to free market economy, there were no other industries or other regions in the country that could absorb the workers who lost their jobs. It was in those circumstances that the first labour migrations from Borşa started.

Immigration to Italy initiated in the early 1990s, as Italy was relatively close geographically and easy to reach by land. At its initial stage, emigration was expensive because one could only enter Italy undocumented either helped by carriers who knew the crossings or with a visa for France, Austria or Germany which could be bought on the black market for *circa* 500-1,500 DM. People from Borşa had the initial needed capital from the generous compensations they received after being laid off (a policy supported by the World Bank and International Monetary Fund and providing the capital to start a business) and from selling timber from the nearby forests.

In 37 qualitative interviews, Anghel shows how, in initiating their migration to Italy and after their arrival in Milan, people from Borşa used, and depended on, the local network with other people from the same town. The pioneers of migration who had little support when they arrived turned themselves into support providers for the ones that followed. Kin relations with the newer migrants, and being from Borşa were the two elements that established trust and shaped obligations among Romanians in Milan. This system of establishing strong relations with the people from Borşa offered them protection

and the minimum support needed to initiate their lives abroad. For instance, one family used to house people from Borşa and their relatives free of charge from their first day in Milan until they would find a job. As they were also among the few who had a residence permit, they rented apartments for others who were undocumented and could not do it on their own.

Although Romanians from Borşa faced many difficulties and took on labour-intensive jobs, Anghel shows that they regarded their experience in Milan as positive. The positive evaluation was the result of comparing their situation with their 1) envisaged life in the 1990s in Borşa where it was very difficult to find a job or nowadays since the town has not been redeveloped; 2) an earlier situation in Milan – a period when they lacked documents, accommodation and jobs. Unlike the Romanian Germans in Nuremberg, Romanians in Milan experienced a prestige gain as they regularised, entered better employment and better accommodation.

However, just like the Romanian Germans, the Romanians in Milan used their relations to hometowns to enhance their social standing to a level they perceived they could not reach in Germany or Italy. In their hometowns, mobile Romanians became an upper class easily identifiable in the town because of the large houses they built, the cars they drove and the businesses they created. *They built such big houses [to show that they are no longer poor]* (Tudor in Anghel: 164). *They think that by having bigger houses, [they show] they are richer* (Vlad, *idem*). Periodical return to hometown becomes an opportunity to display new acquisitions. Going home in a *BMW X5, or a Jeep, and in a Versace suit* (Codrut in Anghel: 169), serves the mobile Romanians to reassert their social standing in their hometown. As one of Anghel interviewees recalls, *[they] migrated from remote valleys where they had seen nothing but mud and mountain rocks. Suddenly they find themselves in the position to afford cars, and these cars become their dream like* (Radu in Anghel: 170).

While I believe that the built-in comparison of the two most different migration scenarios on which

this book builds has its merits, it also unfortunately obscures the role of the very different social conditions of the two groups within Romanian society and the effect of these conditions on migrants' perceptions. Pre-migration conditions seem indeed crucial in understanding how immigration systems affected their migration as well as their experiences in Italy and in Germany. Middle-class members of a national minority 'returning' to their homelands who also originate from one of the largest, most culturally vibrant, multicultural and developed city (Timișoara) will not face the same challenges and opportunities as labour migrants from a former mining area in an isolated and, on average, more deprived small town (Borșa).

Furthermore, the book intimately uncovers the daily lives and contradictions in which Romanians in Western Europe live. My critical point here concerns the fact that, given the rich empirical material, Anghel could have examined these contradictions closer. For example, why do both groups make arrangements to retire in Romania while declaring that their life is better in new destinations; if they experience frustration because of their social and economic position in host societies, why do they reproduce it vis-à-vis people from their own communities in the home country. Such contradictions are often pronounced but seldom explored. Anghel's book would have been a perfect opportunity to analyse how migrants navigate through these contradictions and solve them.

My third critical point has to do with the fact that Romanian migration is European, educated (usually high school), white (except for Romanian Roma) and has a religious component. It would perhaps have been worth examining further what role these aspects of Romanian migration play and how they are reinterpreted in the context of their new societies.

Finally, the book was largely concentrated on the initial stages of Romanian migration and it is a pity that it only briefly explores the changes that the accession of Romania to the European Union brought about. The book also only briefly touches on the issue of what a change of the status from

a non-EU migrant to a European citizen meant for Romanians in Italy and Germany. Nonetheless, Anghel's book *Romanians in Western Europe* is extremely dense in empirical material, rich in insights and elegant in style. Concise and well-built, the book mobilises state-of-the-art ethnographic methodologies – multi-site matched interviews in countries of destination and in the country of origin – to narrate the little-known story of Romanian migration. The book is a must-read for all researchers of contemporary European migration.

Roxana Barbulescu
University of Sheffield

Izabela Szczygielska (2013), *Migracje zarobkowe kobiet oraz ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, stron 282.

Książka Izabeli Szczygielskiej wpisuje się w popularny w europejskich studiach migracyjnych – jednak niezbyt licznie reprezentowany w Polsce – nurt badań nad migracjami kobiet. Jak sama Autorka zauważa na stronie 56, płeć była czynnikiem pomijanym w początkowych badaniach nad migracjami. Podmiotem procesu migracyjnego byli mężczyźni, natomiast temat kobiet był podejmowany jedynie na marginesie.

Książka jest opublikowanym doktoratem, co daje się zauważyć w układzie treści i w wywodzie, który polega na schematycznym wprowadzaniu kolejnych kręgów tematycznych (migracje – migracje zarobkowe i rodziny – przyczyny migracji – skutki migracji dla rodzin). Część teoretyczna zajmuje 151 stron (z 250 stron ogółem). Uważam, że lepsze w odbiorze są książki zorientowane problemowo, a nie referujące wobec debaty naukowej, i że lepiej czyta się mocno, a nie jedynie kosmetycznie zredagowane prace doktorskie.

Wykład przedstawiony w książce jest jednak rzetelny oraz porządkujący i może okazać się użyteczny dla adeptów dyscypliny. Nie oferuje niestety własnego krytycznego ujęcia, lecz raczej wyliczenie rozmaitych perspektyw oraz problematycznych

kwestii w definiowaniu i badaniu migracji (w częściach 2.1, 2.2., 2.3 poświęconych trzem perspektywom teoretycznym, tj. ekonomicznej, psychologicznej i socjologicznej, paradoksalnie mało jest odniesień do psychologicznych i społecznych wymiarów migracji). Referowanie dotychczasowych badań w obszarze „migracja a rodziny” nie układa się w spójny wywód. Jest to raczej omawianie poszczególnych pozycji niż wątków węzłowych. Na plus należy zaliczyć, że Autorka łączy klasyczne i współczesne opracowania, przypominając tym samym, że zjawiska migracyjne są w sposób trwały wpisane w polską historię społeczną i polskie badania społeczne. W historycznym przeglądzie badań skutków migracji na ziemiach polskich brakuje mi opracowania Krystyny Dudy-Dziewierz (1938) pt. „Wieś małopolska a emigracja amerykańska”.

Temat migracji kobiet w Polsce nie jest badany często (jak sama Autorka konstatuje na s. 11), jednak szczególnie w takiej sytuacji warto odwoływać się do nielicznych studiów z tego zakresu. W związku z tym dziwi fakt, że autorka pomija dwie publikacje książkowe z 2010 roku, tj. „Migracje kobiet” pod redakcją Joanny Napierały i Marty Kindler oraz „Ponad granicami. Kobiety, migracje, obywatelstwo” pod redakcją Marty Warat oraz Agnieszki Małek, wydane trzy lata przed publikacją recenzowanej książki.

Część „Współczesne determinanty migracji zarobkowych” ma charakter odmienny od pozostałych części książki i nie jest z nimi powiązana. Mimo że może nam pomóc zrozumieć, dlaczego ogólnie Polacy migrują, nie przyczynia się do zrozumienia migracji w badanych przez Autorkę Starachowicach. Dużą zaletą pracy natomiast jest zwięzłe poruszenie kwestii problemów prawnych powstających w sytuacjach rodzicielskiej rozłąki migracyjnej, do których analizy Autorka jest dobrze przygotowana jako praktykująca prawniczka.

Na plus książki należy też zaliczyć wprowadzenie perspektywy transnarodowości (s. 18-19, 75-81), rzadko stosowanej w polskich badaniach. Z kolei perspektywa genderowa jest co prawda w książce rzetelnie zreferowana, znaczenie tego ujęcia wydaje się jednak wykraczać poza rolę, którą im Autorka *explicite* przypisuje: jako portretującą „doświad-

czenia kobiet, ich postawy, zmiany świadomości” (s. 37). Do tego właśnie ogranicza się w swojej książce, chociaż przytaczane przez nią koncepcje (np. *global care chains*, *international division of reproductive labour*) pokazują strukturalne i systemowe, a nie tylko subiektywne wymiary porządku genderowego. Autorka z nimi nie polemizuje i nie odrzuca ich, a nawet zdaje się aprobować (s. 44). Mimo to, później ich nie wykorzystuje.

Uwaga terminologiczna: w opracowaniach Mary Romero i Pierrette Hondagneu-Sotelo występuje neologizm „maternalism”, przez analogię do paternalizmu, na określenie rodzaju protekcyjnej relacji powstającej pomiędzy kobietami – pracodawczynią i pracownicą – w sytuacji płatnej pracy domowej. Autorka błędnie przekłada go jako „matriarchat”. Lepszym tłumaczeniem byłby po prostu „maternalizm”.

Najpoważniejszy zarzut teoretyczny, który można sformułować pod adresem książki, to „przemycanie” perspektywy normatywnej. Jednym z jej przejawów jest wprowadzanie dyskursu „eurosieroctwa”. Na przykład, na s. 82-86 Autorka odwołuje się do opracowań z kręgów pedagogicznych i pozarządowych, które siłą rzeczy mają zaangażowaną perspektywę, i przedstawia je jako obiektywne informacje o skutkach migracji. Dzieje się tak pomimo świadomości krytyki perspektywy eurosieroctwa w naukach społecznych, np. krytyki sformułowanej przez Sylwię Urbańską, która została w książkach zreferowana. Na s. 129 czytamy, że „wyjazd matki wiąże się z koniecznością reorganizacji życia rodzinnego, ale i zmianą funkcjonowania dziecka pod nieobecność matki”. A przecież zależy to od tego, jak życie domowe było zorganizowane wcześniej. Autorka wpada w pułapkę myślenia o roli matki w sposób zakładający jej bezpośrednią obecność, o której piszą referowani przecież przez nią teoretycy transnarodowości (s. 149). W świetle norm przyswojonych przez badane przez nią kobiety założenie to wydaje się sensowne, jednak w części teoretycznej występuje w sposób zgeneralizowany, a nie specyficzny dla badanego kontekstu.

W części szóstej książki funkcje rodziny zostają *implicite* utożsamiane z funkcjami matki. Autorka

zamieszcza tam przegląd tradycyjnych ujęć funkcji rodziny (typologia Adamskiego, Ziemskiej). Wydaje się, że funkcje stanowią punkt ciężkości analizy w tym opracowaniu. Uważam, że warto zajmować się konsekwencjami migracji, jednak użycie optyki „funkcji” sprawia, że praca wpisuje się w konserwatywne ujęcie porządku genderowego. To, co się dzieje podczas migracji kobiet, to próba renegocjacji tego porządku, w związku z czym tradycyjne ujęcie funkcji nie jest adekwatne, bo właśnie one podlegają wtedy renegocjacji.

Odnoszę wrażenie, że doszło do zlania się perspektywy badanych i badaczki. Jeśli dana perspektywa normatywna wydaje się dobrze służyć jako rama interpretacji w wypadku (przynajmniej części) badanych przez Autorkę kobiet, to należałoby skonstatować pokrywanie się normatywnych oczekiwań społecznych z ramą odniesienia osób badanych, natomiast w wywodzie socjologicznym pozostawić przestrzeń na dystans między nimi. Badanie miało charakter jakościowy i odbyło się w jednej miejscowości – Starachowicach. W przeglądzie literatury brak informacji o wymiarze regionalnym czy lokalnym analizowanych zjawisk. Dopiero na s. 167 otrzymujemy pobieżny portret Starachowic, zaś uzasadnienia wyboru lokalizacji badania nie ma wcale. Jak na projekt doktorski, liczba zebranych przypadków (22) wydaje się dość skromna. Autorka wspomina o doborze przypadków i wymienia kryteria tego doboru, ale nie podaje ich uzasadnienia.

W opisie badań widać mało „terenu”, historii naturalnej badania (Silverman 2000), opisu roli badacza w badanej społeczności, co w powiązaniu z informacjami na temat niechęci badanych kobiet do wypowiadania się na niektóre tematy (np. o życiu seksualnym) może sugerować słaby kontakt badaczki z badanymi. Próba dotarcia do innych aktorów (dzieci) jest ciekawym rozwiązaniem. Nie ma jednak w książce opisu sposobu negocjowania dostępu do dzieci, które jak wiadomo są specyficznym obiektem badawczym, wymagającym spełnienia ostrzejszych wymagań prawnych i etycznych niż w wypadku osób dorosłych.

Prezentacja materiału empirycznego podporządkowana jest zaczerpniętemu z literatury schematowi

funkcji rodziny: ekonomicznej, usługowo-opiekuńczej oraz emocjonalnej. W ten sposób Autorka pozostaje w kręgu pytań zadanych na etapie analizy literatury i nie dopuszcza nowatorskich oddolnych (emicznych) ujęć, które mogłyby wyłonić się, gdyby jej podejście do analizowanego materiału miało nieco mniej założeń.

Ciekawym zabiegiem w prezentacji danych jest „oświecenie” np. pozycji ekonomicznej z różnych perspektyw (s. 177 i nn.: perspektywa migrantek, dzieci, ekspertów). W całym badaniu jednak uderza brak perspektywy mężczyzn/partnerów/ojców, co zaskakuje w analizie zmierzającej do stworzenia względnie całościowego obrazu konsekwencji migracji kobiet dla rodzin.

W książce wybrano zbiorczy sposób przedstawienia cytatów, np. osiem cytatów na ten sam temat pod rząd na s. 194, co sprowadza je do funkcji ilustracyjnej i nie pozwala wydobyc niuansów ani zagłębić się w tworzony przez nie dyskurs. W książce przydałaby się perspektywa analizy dyskursu, m.in. do analizy wypowiedzi dziecięcych (np. s. 193-194), ponieważ są one „zanurzone w dyskursie” pedagogicznym, medialnym etc. (s. 233-234: sama autorka mówi o „ubranżowaniu” wypowiedzi na temat migrujących rodzin). Umożliwiłoby to mniej dosłowne, za to bardziej analityczne podejście do wypowiedzi badanych.

Cała część empiryczna pozbawiona jest dyskusji z literaturą (wyjątek na s. 221). Analiza funkcji rodziny nawiązuje do przeglądu teoretycznego, jednak wydaje się, że korzystne byłoby odniesienie się chociaż do typologii form opieki w rodzinach transnarodowych Kilkey i Merli (2013).

Najpoważniejszy zarzut metodologiczny, który chcę sformułować, jest związany z niewykorzystaniem potencjału badań jakościowych. Badaczka poszukuje w materiale empirycznym wyłącznie ilustracji dla zjawisk sportretowanych w literaturze i dostrzeganych na podstawie literatury.

Autorka konsekwentnie prowadzi analizę „w poprzek przypadków”, tworząc niepotrzebnie, a nawet niekorzystnie, homogeniczny obraz. Brakuje wyrażających z analizy materiału typologii i dynamiki. Wiemy wszak od Autorki, że badała zróżnicowaną

wewnętrznie grupę kobiet. Wybijają się takie wymiary zróżnicowania jak: sytuacja rodzinna – w związku, nie w związku; sytuacja ekonomiczna – rodzaje motywacji (brak pracy, chęć zarabiania więcej, pragnienie niezależności ekonomicznej); czas wyjazdu – osoby wyjeżdżające na dłużej, osoby wyjeżdżające na krócej (s. 178-179); różne rodzaje wydatków – bieżące, inwestycyjne (s. 181). W tej sytuacji przedstawianie badanych kobiet przede wszystkim jako grupy mówiącej jednym głosem zaskakuje. Wydaje się oczywiste, że wśród badanych kobiet występują jakieś systematyczne różnice typologiczne. O typologię pokusił się nawet ksiądz cytowany na s. 188, który mówił, że w niektórych rodzinach występują niekorzystne zjawiska związane z migracją, w innych nie. Wydaje się, że Autorka fałszywie utożsamia potrzebę spójności tekstu pisanego z potrzebą jednoznaczności przytaczanych danych. Tym samym, nie wykorzystała największego potencjału badań jakościowych, na które się zdecydowała, czyli portretowania i rozumienia różnorodności.

Największa wartość badania polega na umożliwieniu wglądu w doświadczenie migrujących matek oraz sportretowanie społeczności lokalnej, w której migracje są codziennością. Mocną stroną książki jest część 8.3, czyli portret emigracyjnego życia, zawierający relacje o ciężkiej sytuacji migrantek zarobkowych, w niektórych przypadkach mówiących o doświadczeniu pracy przymusowej (s. 215).

Te doświadczenia niestety nie są analizowane w konfrontacji z pełnieniem przez migrantki ról matczynych, chociaż trudne doświadczenia zawodowe stawiają pod znakiem zapytania możliwość realizacji funkcji opiekuńczych, których modele opracowywane są zasadniczo dla sytuacji normatywnych. Otrzymujemy obraz kobiet pracujących ciężko za granicą, doświadczających nadużyć i czasem przemocy, które jednocześnie ogromnie dużo wymagają od siebie w roli matek. Tym samym, projektują dla siebie rolę zbliżoną do *superwoman* (Shaevitz, Shaevitz 1984) w wersji dla wykluczonych czy nieuprzywilejowanych (zamiast korporacji charakterystycznych dla modelu *superwoman* występuje tu fizyczna praca przymusowa).

Wydaje się, że Autorka, nie dyskutując z nieprzystawianiem sytuacji, w których pracują kobiety, z normatywnymi oczekiwaniami, które wobec siebie formułują, i z którymi ona konfrontuje je w analizie, przykłada się do podbijania tych oczekiwań i podtrzymania normatywnego dyskursu wokół realizacji zadań opiekuńczych w sytuacji migracji.

Literatura

- Duda-Dziewierz K. (1938). *Wieś małopolska a emigracja amerykańska: studium wsi Babica powiatu rzeszowskiego*. Warsaw, Poznań: Polski Instytut Wydawniczy.
- Kilkey M., Merla L. (2013). *Situating Transnational Families' Care-giving Arrangements: the Role of Institutional Contexts*. Global Networks
- Kindler M., Napierała J. (red.) (2010). *Migracje kobiet: przypadek Polski*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Warat M., Małek A. (2010). *Ponad granicami. Kobiety, migracje, obywatelstwo*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Anna Kordasiewicz
Instytut Socjologii
Uniwersytet Warszawski

Ian Goldin, Geoffrey Cameron, Meera Balarajan (2011), *Exceptional People: How Migration Shaped Our World and Will Define Our Future*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 371 pp.

The aim of this publication is to contribute towards the contemporary discourse on migration policy and to put it in a wider, historical and international context. The point of departure for the analysis is to what extent the increase in international migration flows is to be seen as 'undesirable'. The main thesis of the book is that advantages of migration outweigh its disadvantages. As Goldin, Cameron and Balarajan show, migration laid out foundations for major civilisations, it links labour markets, has a positive

impact on the global economy and contributes to social diversity in receiving states. Moreover, as the authors predict, in the coming decades the West will need migrants more than ever before.

Published in the years of the economic crisis, the book tries to allay the fears of the increased immigration in contemporary societies, as well as to inform the reader about the misconceptions and fears about the consequences of immigration. It offers a broad analysis of migration movements, put in a long-term historical perspective.

The book is arranged into three chronological parts. The first one titled *Past* depicts the history of long-lasting human migration. It starts with population movements prior to 1500, which are discussed through the prism of general developments in human history, stressing their role in the circulation of ideas and technologies on the one hand, and in establishing economic links between different population clusters in various parts of the globe on the other hand. It perfectly catches the contemporary connection between the role of migrants and the economic growth. The analysis continues with the emergence of the relatively unconstrained massive migration flows until the outbreak of the First World War, when the rise of nationalism and the modern nation states, and the spread of xenophobia resulted in launching restrictive immigration policies.

In the second part (*Present*), the authors begin with the well-known socio-economic explanations of what motivates people to migrate between countries. They investigate the interdependencies between international migration trends and the contemporary migration policies, which, in comparison to those at the beginning of the 20th century, have launched even greater constraints against free mobility in the era of globalisation, free flow of remittances and information. This part also enters into the debate on the influence of migration on sending and receiving economies. The authors seem to be very convinced of its benefits for all the participants involved. As they summarise, *even modest increases in the rate of migration would produce significant gains for the economy. Both rich and poor countries would benefit from increased migra-*

tion, with developing countries benefiting the most (p. 162).

The last part of the book makes inferences about the future of migration and the level of migration flows, which the authors find likely to be unavoidable. The greater size of migration flows will result from decreasing costs of transportation and, thus, better connectivity and maintenance of migrants' networks. The authors also argue that demographic considerations play a major role. The demand for both high-skilled and low-skilled workers in lowest-low fertility rate countries such as those in Western Europe, or in rapidly ageing populations such as the U.S. or Western Europe, would stimulate immigration from rapidly growing national populations from Asia and, mainly Africa, towards a more equal distribution of labour force. The book is a manifesto for global and unconstrained migration flows, a risky and unorthodox stance to promote in the years of the global economic recession. It finishes with a five-point agenda that would enable the progressive movement towards the global open borders policy in the future, calling for international co-operation between states, international organisations and various social and political groups (p. 270-281). These are: 1) extending migrants' transnational rights (portability of pensions and other social and economic benefits, political rights), 2) promoting social and economic advancement of migrants to prevent their social exclusion (recognition of the skills gained in the country of origin, support in learning the language of the receiving state), 3) launching amnesty programmes for undocumented migrants, 4) combating discrimination to ensure migrants have full participation in receiving societies, and 5) improvement in data collection to ensure their consistency and enable comparative analysis.

Exceptional People is rich in relevant statistical data, skilfully presented. The main strength of this book is that it does take into account the impact and the relevance of migration on human development in a long-term historical perspective. The main drawback, however, apart from the lack of a clear general conclusion, is repeating well-known, old reasons for liberal migration policy and stepping

short of providing new arguments. For instance, the argument of the positive contribution of migration towards cultural development has been widely known among migration historians and discussed in the works of Dirk Hoerder (2002), Christiane Harzig, Dirk Hoerder and Donna Gabaccia (2009) or Patrick Manning (2005). Economists should not be surprised if they do not find anything new about the economic impact of migration, as the authors mainly summarise the prior findings of George Borjas, Jeffrey G. Williamson, Timothy J. Hatton or Oded Stark, and others. Lastly, the authors seem to neglect the political consequences of mass immigration and the role of migrations in international relations.

Exceptional People is a well-written, informative piece of work. However, it is rather a compendium for the interested readers to follow up than a new contribution to migration research.

References

- Christiane Harzig, Dirk Hoerder, Donna Gabaccia (2009). *What is Migration History*. Malden Mass.: Polity Press.
- Dirk Hoerder (2002). *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millenium*. Durham: Duke University Press.
- Patrick Manning (2005). *Migration in World History*. London: Routledge.

Małgorzata Radomska
Sciences Po – Paris